

psychped.naiu.kiev.ua

Міністерство внутрішніх справ України
Національна академія внутрішніх справ

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Науковий журнал

1(28)'2021

**Журнал індексується в таких базах даних
і пошукових системах:**

- CrossRef (DOI: 10.33270);
- ISSN International Centre;
- ORCID;
- Open Ukrainian Citation Index (Ukraine);
- Index Copernicus International (ICV 2019 = W/T);
- Academic Resource Index ResearchBib;
- Polska Bibliografia Naukowa;
- Google Scholar (h-індекс – 8, i10-індекс – 5);
- Центр досліджень соціальних комунікацій;
- Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського;
- Електронний репозитарій НАВС

Київ
2021

Юридична психологія

1
(28)
2021

Науковий журнал • Виходить двічі на рік • Заснований 2007 року • Засновник – Національна академія внутрішніх справ • Свідоцтво про державну реєстрацію серії КВ № 21321-11121 ПР від 26 березня 2015 року • Включений до переліку наукових фахових видань України за категорією «Б» (наказ МОН України від 17 березня 2020 року № 409) • Рекомендовано вченою радою Національної академії внутрішніх справ від 26 березня 2021 року (протокол № 8)

Редакційна колегія:

Чорноус Ю. М., доктор юридичних наук, професор (головний редактор);

Бараш Є. Ю., доктор юридичних наук, професор;

Костицький М. В., доктор юридичних наук, професор;

Кошинець В. В., доктор юридичних наук, доцент;

Кришевич О. В., кандидат юридичних наук, доцент;

Кудерміна О. І., доктор психологічних наук, доцент;

Максименко К. С., доктор психологічних наук, доцент;

Медведєв В. С., доктор психологічних наук, професор;

Охріменко І. М., доктор юридичних наук, професор;

Паства-Войцеховська Б., доктор філософії, доцент;

Савченко А. В., доктор юридичних наук, професор;

Хомчинські П., доктор філософії, доцент;

Цільмак О. М., доктор юридичних наук, професор

Матеріали подано в авторській редакції. Редакційна колегія не завжди поділяє думку авторів статей. Відповідальність за їхню якість, а також відсутність відомостей, що становлять державну таємницю та службову інформацію, несуть особисто автори

Ю9 **Юридична психологія** : наук. журн. / [редкол.: Ю. М. Чорноус (голов. ред.) та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. – № 1 (28). – 108 с.

Адреса редакції:

пл. Солом'янська, 1,
м. Київ, Україна, 03035
Тел.: (044) 520-08-47
E-mail: rvc@naiau.kiev.ua

psychped.naiou.kiev.ua

**Ministry of Internal Affairs of Ukraine
National Academy of Internal Affairs**

LEGAL PSYCHOLOGY

Scientific magazine

1(28)'2021

**Journal is indexed in such databases
and search engines:**

- CrossRef (DOI: 10.33270);
- ISSN International Centre;
- ORCID;
- Open Ukrainian Citation Index (Ukraine);
- Index Copernicus International (ICV 2019 = W/T);
- Academic Resource Index ResearchBib;
- Polska Bibliografia Naukowa;
- Google Scholar (h-індекс – 8, i10-індекс – 5);
- Social Communications Research Center;
- The Vernadsky National Library of Ukraine;
- Electronic Repository NAIA

**Kyiv
2021**

Legal Psychology

1
(28)
2021

Ūridična psihologiã

Scientific magazine • Published semiannually • Established in 2007 • Founder – National Academy of Internal Affairs • State registration certificate series KB No. 21321-11121 ПП dated March 26th, 2015 • Included into the Ministry of Education and Science of Ukraine's law sciences special editions list by category «B» (order No. 409, dated March 17th, 2020) • Recommended by National Academy of Internal Affairs' Scientific Council (Record No. 8, dated March 26st, 2021)

Editorial board:

Chornous Yu., Doctor of Law, Professor (chief editor);

Barash Ye., Doctor of Law, Professor;

Kostytskiy M., Doctor of Law, Professor;

Koshchynets V., Doctor of Law, Associate Professor;

Kryshchynets O., Ph.D in Law, Associate Professor;

Kudermyna O., Doctor of Psychology, Associate Professor;

Maksymenko K., Doctor of Psychology, Associate Professor;

Madvediev V., Doctor of Psychology, Professor;

Okhrimenko I., Doctor of Law, Professor;

Pastva-Voitsekhovska B., Doctor of Philosophy, Associate Professor;

Savchenko A., Doctor of Law, Professor;

Khomchynski P., Doctor of Philosophy, Associate Professor;

Tsilmak O., Doctor of Law, Professor

The materials are presented in author's edition. The editorial board does not always share the views of the authors of the articles. Responsibility for their quality as well as the lack of information constituting state secret and official information are sponsored by the authors

Legal Psychology : scientific magazine / [editorial board: Yu. Chornous (chief editor) etc.]. – Kyiv : National Academy of Internal Affairs, 2021. – No. 1 (28). – 108 p.

Editors office address:

Ukraine, 03035, Kyiv

1, Solomianska square

Phone: (044) 520-08-47

E-mail: rvc@naiau.kiev.ua

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

РОМАНЕНКО О. В.

Чинники девіантної поведінки підлітків
з позицій різних психотерапевтичних підходів 7

ROMANENKO O.V.

Factors of Deviant Behavior of Adolescents from the Positions
of Different Psychotherapeutic Approaches

ШЕПІТЬКО В. Ю.

Кримінальна психологія: історія становлення
та сучасний стан 14

SHEPITKO V.

Criminal Psychology: History of Formation and Current State

ВОЛУЙКО О. М.

Гендерні відмінності у ставленні до корупції
в Україні та інших країнах 21

VOLUIKO O.

Gender Differences in Attitudes Towards Corruption
in Ukraine and other Countries

ВОЯТ Л. І.

Особливості професійної комунікації в діяльності
педагогічних працівників галузевої освіти
Національної поліції України 26

VOIAT L.

Features of Professional Communication in the Activity
of Pedagogical Workers of Branch Education
of the National Police of Ukraine

ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

КОЗИЦЬКА О. Г.

Використання методу соціальної інженерії
в процесі виявлення, розкриття та розслідування
кримінальних правопорушень 34

KOZYTSKA O.

The Use of Social Engineering in the Process of Identification,
Detection and Investigation of Criminal Offenses

ВЛАСЕНКО С. Б.

Зовнішній вигляд працівника правоохоронних органів
як складова професійної Я-концепції 41

VLASENKO S.

Appearance of the Law Enforcement Officer as a Component
of the Professional Self-Conception

ЗАХАРЕНКО Л. М.

Особливості особистісної реалізованості/потенційності курсантів
і курсанток 48

ZAKHARENKO L.

Peculiarities of Personal Realization/Potentiality
of Cadets-Men and Cadets-Women

ДІДУХ М. М. Професійна спрямованість як динамічна якість особистості	56
DIDUKH M. Professional Orientation as a Dynamic Quality of Personality	
ЗГАМА А. О., ЗЯТІНА Д. В. Гонорар успіху представника в контексті витрат на правничу допомогу: юридично-психологічний аспект і практика застосування в господарському судочинстві.....	65
ZHAM A., ZIATINA D. Contingency Fee of a Representative as Legal Aid Expenses: Judicial and Psychological Aspects and Practice of Application in Economic Judicial Procedure	
ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	
ОХРИМЕНКО І. М., КНЯЗЄВ Ю. В. Юридико-психологічна характеристика комунікативної взаємодії зі свідками під час розслідування хуліганства.....	74
OKHRIMENKO I., KNAZIEV Yu. Legal and Psychological Characteristics of Communicative Interaction with Witnesses during the Investigation of Hooliganism	
ЯРЕМЧУК Р. А. Психологічна сутність категорій «неправда» та «брехня» в межах інтерпретації результатів поліграфологічних досліджень.....	82
YAREMCHUK R. Psychological Essence of the Categories «Untruth» and «Lie» within the Interpretation of the Results of Printing Research	
ЛІСІЦЬКИЙ А. В. Тактика огляду місця події під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу	88
LISITSKYI A. Tactics of inspection of the scene during the investigation of criminal offenses committed by arson	
КОЩИНЕЦЬ В. В., РІВЧАЧЕНКО О. А. Особливості професійно-психологічної підготовки слідчих Національної поліції України до допиту дітей – жертв насильства	95
RIVCHACHENKO O., KOSHCHYNETS V. Features of Professional and Psychological Training the Investigators of the National Police of Ukraine for the Interrogation of Children – Victims of Violence	
ДО УВАГИ АВТОРІВ	103

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.922.76

doi: <https://doi.org/10.33270/03212801.7>

Романенко О. В. – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0104-0093>

Чинники девіантної поведінки підлітків з позицій різних психотерапевтичних підходів

Метою статті є висвітлення чинників девіантної поведінки з позицій різних психотерапевтичних підходів. **Методологічний інструментарій** становить загальна теорія соціальних відхилень, що ґрунтується як на диференціації, так і на інтеграції наявних знань у різних галузях. Визначено сутність девіантної поведінки як соціально значущої поведінки особистості, що відхиляється від соціальних норм і не відповідає загальноприйнятим у соціумі стандартам поведінки. Описано вияви девіантної поведінки, що стають поширеними в сучасних умовах, зокрема комунікативні девіації, що притаманні соціальним мережам. Проаналізовано різні психотерапевтичні напрями роботи з девіаціями. **Наукова новизна** статті полягає у висвітленні основних концепцій психотерапії з різноманітними видами пояснення чинників і механізмів девіантної поведінки. **Висновки** статті полягають в обґрунтуванні створення інтегративної психотерапевтичної моделі для розуміння причин і корекції такої поведінки. Визначено, що з позицій психодинамічного підходу доцільним є вивчення історії життя клієнта, виявлення внутрішнього конфлікту антисоціальних глибинних інстинктів з моральними установками особистості, що призводить до утворення комплексу неповноцінності. З позицій поведінкової психотерапії девіантну поведінку розглядають як результат неправильного навчання, що може бути усунена так само, як була набута. Метою когнітивно-поведінкової терапії є досягнення особистісного оздоровлення клієнта з девіантною поведінкою шляхом руйнування дисфункційних схем і пов'язаних із ними станів свідомості, усвідомлення та відокремлення хворобливих часток від здорової особистості, що спрямовано на позитивні зміни в різних сферах життя людини. Окреслено перспективу подальших досліджень у цій галузі, що полягає в розробленні психокорекційних програм відповідно до різних видів девіантної поведінки.

Ключові слова: девіантна поведінка; комунікативні девіації; кіберагресія; психотерапевтичні підходи; психокорекція; інтегративні моделі психотерапії.

Вступ

Динамічність і стресогенність світу, руйнування інституту шлюбу, нездатність батьків досягти порозуміння з власними дітьми спричиняють посилення тенденції до девіантної поведінки підлітків у сучасних реаліях життя. Девіантна поведінка особистості є складним явищем, яке охоплює біологічні, соціальні та психологічні аспекти, її вивчають з позицій різних наук. Комплексний підхід до опрацювання цієї проблеми полягає у всебічному вивченні чинників і механізмів девіантної поведінки, а також напрямів її психокорекції.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є висвітлення чинників девіантної поведінки з позицій різних психотерапевтичних підходів. Відповідно до мети окреслено завдання дослідження: 1) визначення сутності девіантної поведінки як соціально-психологічного явища; 2) розгляд чинників і механізмів формування девіантної поведінки з позицій різних психотерапевтичних підходів; 3) обґрунтування створення інтегративних моделей психокорекції девіантної поведінки.

Виклад основного матеріалу

Формування загальної теорії соціальних відхилень ґрунтувалося як на диференціації, так й інтеграції наявних знань. Загальна теорія соціальних відхилень охоплює різні напрями: біологічний (Ч. Ломброзо, С. Шелдон), психологічний (Л. Виготський, Д. Ельконін, О. Леонт'єв), соціологічний (Г. Беккер, М. Вебер, Е. Дюркгейм, Р. Мертон, Т. Хирши), педагогічний (П. Блонський, Г. Гордон, Я. Корчак, А. Макаренко, В. Сухомлинський), культурологічний (Е. Сатерленд), конфліктологічний (О. Тур, К. Тейлор), психіатричний (В. Ковальов, В. Кондратенко), стигматизаційний (І. Гоффман, Г. Беккер), соціально-психологічний (А. Бандура, Г. Кеплан, С. Лінг, Д. Маурер, Р. Сіре, Р. Харрі), синтезований (Н. Смітзер). Спільним з позицій цих підходів є визначення девіантної поведінки як соціально значущої поведінки особистості, що відхиляється від соціальних норм і не відповідає загальноприйнятим у соціумі стандартам поведінки. Водночас кожен із цих підходів пропонує власні пояснення механізмів формування соціальних девіацій.

В умовах сучасного життя форми девіантної поведінки зазнають певних змін, що обумовлює актуальність вивчення її чинників. Встановлено,

що ступінь усвідомленості життя девіантної особистості порівняно низька, що виражається в типовому для неї нерозумінні сенсу життя та вказує на недорозвиток у неї усвідомленої саморегуляції життєвого шляху, знижену здатність критично осмислювати свій спосіб життя. Крім того, недостатній рівень усвідомленості сенсу життя не дає змоги ставити життєві цілі, прогнозувати та планувати життєвий шлях (Karpinskiy, 2002). Поміж індивідуально-психологічних чинників визначають також роль нудьги як психічного стану особи, що може спонукати її до агресивних дій (Vodanovich, & Watt, 2015; Struk, Carriere, Cheyne, & Danckert, 2017; Zolotareva, 2020).

Змінюються також вияви девіантної поведінки. Зокрема, стають дедалі поширенішими так звані комунікативні девіації, що притаманні соціальним мережам. Виявлено взаємозв'язок рівня морального розвитку підлітків і когнітивної переробки інформації в Інтернет-мережі. Встановлено, що особливості моральної чутливості й рівень розвитку моральних суджень підлітків обумовлюють їх переважне орієнтування на різні етапи когнітивної переробки соціальної інформації в мережі Інтернет. Підлітки вирізняються рівнем розвитку моральних суджень й особливостями моральної чутливості: з високим рівнем розвитку моральних суджень і високою моральною чутливістю та з низьким рівнем моральних суджень та неоднорідною моральною чутливістю. Відмінності в когнітивній переробці соціальної інформації в мережі Інтернет обумовлені рівнем моральної чутливості особи. Зокрема, підлітки з її низьким рівнем сфокусовані на інтерпретації, тобто визначенні морального конфлікту, його змісту та значення. Підлітки з високим рівнем розвитку орієнтовані на вибір способу поведінки в моральному конфлікті з огляду на його можливі наслідки для учасників (Molchanov, Almazova, & Poskrebysheva, 2018; Molchanov, Almazova, Voyskunskiy, & Poskrebysheva, 2018; Molchanov, Voyskunskiy, Markina, & Borodina, 2019).

Упровадження цифрових технологій у повсякденність призводить до трансформації різних соціокультурних практик, пов'язаних зокрема з деструктивною поведінкою. Широке поширення в мережі отримує кіберагресія, що не завдає безпосередньої фізичної шкоди, але чинить тривалий негативний вплив на психічний стан учасників і зачіпає насамперед найактивніших цифрових користувачів – підлітків і молодь (Zimmerman, & Ybarra, 2016; Zych, Ortega-Ruiz, & Marín-López, 2016; Wachs, & Wright, 2018; Wachs, & Wright, 2019; Wright, & Wachs, 2020).

Результати досліджень засвідчують, що школа випереджає Інтернет як простір зіткнення з ворожими ситуаціями (Kulikova, & Maliy, 2015).

Респонденти всіх поколінь вважають, що людина сильніше переживає хворобливі або ворожі ситуації в реальному житті, ніж онлайн. Більшість підлітків стикається з різними видами кіберагресії. Кожен другий підліток зазнавав трьох і більше видів онлайн агресії. Найчастіше підлітки зіштовхуються з флеймінгом, тролінгом і хейтінгом, рідше – з кібербулінгом і кіберсталкінгом. Молоді люди частіше зазнають флеймінгу. Найменш емоційно значущими ситуаціями виявилися флеймінг і хейтінг. Тролінг спричиняє сильні переживання в кожного третього підлітка, кіберсталкінг – у кожного п'ятого, кібербулінг – у кожного другого підлітка. Водночас батьки недостатньо обізнані про досвід зіткнення дітей з кіберагресією та гостротою переживання ними таких ситуацій (Soldatova, Rasskazova, & Chigarkova, 2020).

Поширеність різних видів девіантної поведінки серед молоді актуалізує необхідність поглибленого психологічного вивчення чинників цього явища, а також пошуку шляхів психопрофілактики та психокорекції.

Різні види пояснення девіацій пропонують у психотерапевтичних підходах. Різнострамованість цих пояснень полягає в тому, що психотерапія досі не склалася як наука з єдиним понятійним апаратом, термінологією, теорією. Кількість її реальних напрямів, так само як і загально визнаних (світових) концепцій розвитку й культури особистості, обмежена. Усі вони мають концептуальний, тобто гіпотетичний характер. Водночас різні психотерапевтичні підходи відображають увесь спектр можливих детермінантів девіантної поведінки, що дає змогу психологу створити певну інтегративну робочу модель для опрацювання цієї проблеми. Розглянемо такі підходи ґрунтовніше.

Концепції психодинамічної психотерапії. Після виникнення класичного психоаналізу З. Фрейда теорії девіантної поведінки дістали подальшого розвитку. З позицій психоаналітичного підходу, людина з часу народження біологічно приречена на постійну жорстоку боротьбу антисоціальних глибинних інстинктів (агресивних, статевих, тривожних) з моральними установками особистості, що призводить до формування комплексу неповноцінності. Найчастіше цим зумовлені правопорушення неповнолітніх.

З позицій психоаналітичного підходу, агресія завжди історична, тобто має своє минуле. Протягом життя, насамперед у дитячі роки, формується індивідуальний стиль ворожості, яка має власний сенс – вона стає засобом самозахисту, що є дієвим, ніж страх, і виявляється в агресивній поведінці. Переважна більшість осіб, схильних до агресивних дій, зазнали насильства та приниження в дитинстві.

Серед сукупності захисних психологічних механізмів, описаних З. Фрейдом, визначається заміщення об'єкта агресії, унаслідок якої негативні почуття переносяться на особу, яка не має жодного стосунку до реальної причини образи. Конфліктний зміст може знаходитися за межами свідомості або потрапляти в нього частково й викривлюватися.

Прикладом іншого захисного механізму, що пояснює відхилення в поведінці людини, може слугувати регресія – повернення людини на більш ранні стадії психічного розвитку. В емоційно напружених ситуаціях доросла людина може поводитися як дитина, що виявляється в імпульсивних реакціях, руйнуванні речей, безпідставному ризику, агресивних діях. Повернення на оральну стадію психосексуального розвитку буде пов'язано з оральним задоволенням, наприклад, уживанням алкоголю (Aleksandrov, 2002).

Інше тлумачення девіантної поведінки представлено в індивідуальній психології А. Адлера. Індивідуальна психологія містить такі поняття, як життєві цілі, стиль життя, схема апперцепції, почуття соціального, пов'язана з ними потреба в соціальній кооперації, самість. Учений вважав, що життєві цілі, які мотивують поведінку людини, орієнтують її на розвиток і досягнення цілей у майбутньому, кореняться в її минулому досвіді, а в сьогоденні підтримуються актуалізацією почуття небезпеки, незахищеності. Життєва мета кожного індивідуума охоплює його особистий досвід, цінності, відносини, особливості особистості. Чимало життєвих цілей сформувалися ще в ранньому дитинстві й залишаються до певного часу неусвідомленими.

Життєві цілі слугують індивідуумові для захисту проти відчуття безпорадності, засобом з'єднання могутнього майбутнього з тривожним і невизначеним сьогоденням. За умов виразності відчуття неповноцінності, на думку А. Адлера, життєві цілі можуть ставати перебільшеними, нереалістичними, що відображено в механізмі гіперкомпенсації.

Стиль життя – це той унікальний спосіб, що обирає людина для реалізації своїх життєвих цілей. Це інтегрований стиль пристосування до життя та взаємодії з ним. Симптом хвороби або риса особистості можуть бути зрозумілі лише в контексті стилю життя як своєрідне його вираження.

У межах свого стилю життя кожна людина створює суб'єктивне уявлення про себе й навколишній світ – так звану схему апперцепції, що детермінує поведінку людини. Схема апперцепції здебільшого має здатність до самопідтвердження або самопосилення. Наприклад, споконвічне переживання людиною страху приведе її до того, що навколишня

ситуація, з якою вона вступить у контакт, буде сприйматися нею як ще загрозливіша.

У концепції психотерапії А. Адлера виокремив три аспекти: розуміння та прийняття клієнтом індивідуального стилю життя; допомога клієнтові в розумінні себе; тренування та посилення соціального інтересу, потреби в соціальній кооперації.

Сеанс психотерапії починається з аналізу індивідуального стилю життя клієнта, тобто пошуку тих проблем, які відображаються в його поведінці на різних етапах онтогенезу. Цьому допомагає аналіз ранніх спогадів або найбільш значущих подій дитинства. Спогади, які першими спадуть на думку, вважає Адлер, не є випадковими, а відповідають тим психологічним проблемам, які клієнт самостійно подолати не міг як у минулому, так і в сьогоденні. У процесі бесіди з клієнтом з'ясовують негативні обставини, що вплинули на його особистісне зростання, а саме органічна неповноцінність, емоційне відкидання або надлишкове потурання з боку батьків, що може призвести до девіантної поведінки (Adler, 1995).

Інше тлумачення девіантної поведінки представлено в поведінковій психотерапії. Вона передбачає клінічне застосування теорій научіння, що сформувалися в межах біхевіоризму. Научіння – процес і результат набуття індивідуального досвіду, знань, умінь і навичок, його розглядають як появу певних способів поведінки в умовах дії конкретних подразників, тобто він є систематичною модифікацією поведінки за умов повторення однакової ситуації. Научіння є основним методичним принципом і головним завданням поведінкової психотерапії, а також важливим фактором лікувальної дії в інших психотерапевтичних системах, зокрема в груповій психотерапії.

Основною метою поведінки є адаптація. Девіантна поведінка є неадаптивною поведінкою, що сформувалася внаслідок неправильного научіння. Відповідно до цього основна мета поведінкової психотерапії – редукація, усунення симптому, тобто заміна неадаптивних способів поведінки на адаптивні й нормативні, чого досягають у процесі научіння.

У поведінковій психотерапії научіння здійснюють безпосередньо як цілеспрямований, систематичний, усвідомлюваний процес з боку психотерапевта і клієнта. Група є моделлю реальної поведінки клієнта, у якій він виявляє типові для нього поведінкові стереотипи і в такий спосіб створює умови для дослідження індивідом власної поведінки й міжособистісної взаємодії, дає змогу вичленувати в ній конструктивні елементи, що приносять задоволення або негативні переживання. У груповій ситуації багатопланової реальної емоційної міжособистісної взаємодії

полегшується відмова від небажаних поведінкових стереотипів і формування навичок адекватної поведінки й повноцінної взаємодії з іншими людьми. Істотну роль у цьому процесі відіграє спостереження за учасниками групи, тими реакціями, які ця поведінка викликає, а також імітаційна поведінка. Нові, адаптивніші форми взаємодії позитивно підкріплюються в групі, клієнт починає відчувати свою здатність до змін, що приносять задоволення йому самому й позитивно сприймаються навколишніми.

Розглянемо основні концептуальні положення поведінкової психотерапії, які дають змогу краще усвідомити чинники девіантної поведінки й напрямки її корекції.

1. Чимало симптомів і поведінкових проблем є наслідком проблівів у навчанні, освіті й вихованні. Щоб допомогти клієнтові змінити неадаптивну поведінку, психотерапевт повинен знати, як проходив його психосоціальний розвиток, бачити порушення сімейної структури й різних форм комунікації. Цей метод індивідуалізований для кожного клієнта й родини. Зокрема, у клієнта з особистісним розладом вони виявляються в певній поведінковій стратегії, переважають одноманітні афекти: наприклад, гнів, що виявляється в агресивних виявах. Ці клієнти з дитинства фіксують дисфункційні схеми сприйняття себе, навколишнього світу й майбутнього, що підкріплюються батьками. Психотерапевту необхідно вивчити ситуацію сімейних взаємин і зрозуміти, що підтримує девіантну поведінку клієнта.

2. Існують тісні взаємини між поведінкою та середовищем. Відхилення в нормальному функціонуванні підтримують здебільшого підкріплення випадкових подій у середовищі (наприклад, стиль виховання дитини). Виявлення джерела порушень (стимулів) – важливий етап методу. Це потребує функціонального аналізу, тобто детального дослідження поведінки, а також наявності ірраціональних установок у системі переконань індивіда, що призводять до вибору неадаптивних стратегій поведінки.

3. Порушення поведінки є квазізадоволенням базисних потреб у безпеці, приналежності, досягненні, волі.

4. Моделювання поведінки передбачає одночасно навчальний і психотерапевтичний процес. У ньому використовують досягнення, методи і техніки класичного й оперантного научіння за моделями, когнітивне научіння й саморегуляцію поведінки.

5. Поведінка клієнта, з одного боку, а також його думки, почуття та їхні наслідки – з іншого, чинять один на одного вплив. Когнітивне не є першоджерелом або причиною неадаптивної поведінки. Думки пацієнта так само впливають на його почуття, як почуття – на думки.

6. Когнітивний компонент поведінки можна розглядати як сукупність когнітивних подій, когнітивних процесів і когнітивних структур. Термін «когнітивні події» належить до автоматичних думок, внутрішнього діалогу й образів. Це не означає, що людина постійно веде розмову із собою. Неадаптивна, зокрема девіантна, поведінка людини в більшості випадків є недостатньо осмисленою, автоматичною.

7. Психотерапія активно залучає клієнта та родину. Вона охоплює практику альтернативної поведінки на психотерапевтичному занятті й реальному середовищі, передбачає систему навчальних домашніх завдань, активну програму підкріплень, ведення записів і щоденників, тобто методика психотерапії є чітко структурованою.

8. Прогноз і результативність психотерапії визначають у параметрах спостережень оптимізації поведінки. Поведінкова психотерапія ставить основним завданням не лише усунення або виключення небажаної чи девіантної поведінки, а й научіння клієнта позитивної поведінки (упевненість у собі, позитивне мислення, досягнення цілей тощо), активізацію ресурсів особистості та її оточення.

Завдання психотерапії можна окреслити так: 1) проведення функціонального поведінкового аналізу; 2) зміна уявлень про себе; 3) корекція дезадаптивних форм поведінки й ірраціональних установок; 4) розвиток компетентності в соціальному функціонуванні (Aleksandrov, 2002).

Концепція когнітивно-поведінкової психотерапії. Однією з найефективніших модифікацій стандартної когнітивно-поведінкової терапії, яку застосовують під час корекції розладів особистості, є схема-терапія, розроблена наприкінці 90-х років американським психотерапевтом Д. Янгом. Схеми є внутрішніми тематичними конструктами, що відображають знання про себе й людські стосунки, набуті як результат життєвого досвіду, зокрема, в ранньому дитинстві. Ці конструкти становлять структуру особистості людини, виявляються у сфері почуттів, думок, поведінки. Схеми вирізняються різним ступенем усвідомленості, бувають здоровими (адаптивними) й негативними (дисфункційними), пов'язані з негативним травматичним досвідом у дитинстві. Дисфункційні схеми поділяють на первинні та вторинні. Вторинні є свого роду компенсацією первинних: наприклад, схема девіантної поведінки є компенсаторною щодо набутої в дитинстві схеми дефективності («я поганий, мені нічого втрачати в очах навколишніх, тому й поведжуся як поганий»; «я не вартий поваги, але можу підвищити свою самооцінку за рахунок приниження інших»).

У розробленні схема-терапії Д. Янг запровадив також поняття «частки» (це стани свідомості,

що пов'язані з певним набором схем та копінг-стратегій) і виокремив такі з них: зранена дитина (містить схеми депривації, скривдження, відкинутості, дефективності); зла/неконтрольована дитина (частка, пов'язана з вибухами злості, що накопичується і більше не може стримуватися); осудливо-каральна частка (самоосуд, ненависть до себе, що є інтеріоризацією негативного ставлення навколишніх у минулому); відсторонено-захисна частка (має функцію вгамовувати біль, а отже, й усі почуття шляхом загального відсторонення, або ж стратегії зловживання алкоголем, деструктивними формами поведінки); доросла здорова частка, яка в осіб з особистісними розладами та, зокрема, девіантними виявами, зазвичай слабо розвинена, її розвиток є одним із завдань терапії (Romanchuk, 2013).

Наукова новизна

Наукова новизна статті полягає у висвітленні основних концепцій психотерапії з різноманітними формами пояснення чинників і механізмів девіантної поведінки. На цій підставі можливо створити інтегративну психотерапевтичну модель для опрацювання проблем девіантної поведінки.

Висновки

Поширеність різних видів девіантної поведінки серед молоді, зокрема комунікативних девіацій, зумовлює необхідність розроблення інтегративних психотерапевтичних моделей для розуміння причин і корекції такої поведінки. Зокрема, з позицій психодинамічного підходу доцільним є вивчення історії життя клієнта, виявлення внутрішнього конфлікту антисоці-альних глибоких інстинктів з моральними установками особистості, що призводить до утворення комплексу неповноцінності. Поведінкова психотерапія розглядає девіантну поведінку як результат неправильного навчання, яка може бути усунена так само, як була набута. Метою когнітивно-поведінкової терапії є досягнення особистісного оздоровлення клієнта з девіантною поведінкою шляхом руйнування дисфункційних схем і пов'язаних із ними станів свідомості, усвідомлення та відокремлення хворобливих часток від здорової особистості, що спрямовано на позитивні зміни в різних сферах життя людини. Перспективу подальших досліджень становить розроблення психо-корекційних програм, орієнтованих на різні види девіантної поведінки підлітків.

REFERENCES

- Adler, A. (1995). *Praktika i teoriia individualnoy psikhologii [Practice and theory of individual psychology]*. Moscow: Progress [in Russian].
- Aleksandrov, A.A. (2004). *Psikhoterapiia [Psychotherapy]*. SPb.: Piter [in Russian].
- Karpinskiy, K.V. (2002). *Psikhologicheskaya korrektsiya smyslovyoy reguliatsii zniznennogo puti deviantnoy lichnosti [Psychological correction of semantic regulation of the life path of a deviant personality]*. Grodno: GrGU [in Russian].
- Kulikova, T.I., & Maliy, D.V. (2015). The correlation between a passion for computer games and the school performance of younger schoolchildren. *Psychology in Russia: State of the Art*, 8(3), 124-136. doi: 10.11621/pir.2015.0310.
- Molchanov, S.V., Almazova, O.V., & Poskrebysheva, N.N. (2018). Kognitivnye sposoby pererabotki sotsialnoy informatsii iz Internet-seti v podrostkovom vozdaste [Cognitive ways of processing social information from the Internet in adolescence]. *Natsionalnyy psikhologicheskii zhurnal, National Psychological Journal*, 3(31), 57-68. doi: 10.11621/npj.2018.0306 [in Russian].
- Molchanov, S.V., Almazova, O.V., Voyskunskiy, A.E., & Poskrebysheva, N.N. (2018). Rol lichnostnykh osobennostey podrostkov v pererabotke sotsialnoy informatsii v internet-kommunikatsii [The role of personality traits of adolescents in the processing of social information in Internet communication]. *Natsionalnyy psikhologicheskii zhurnal, National Psychological Journal*, 4(32), 3-15. doi: 10.11621/npj.2018.04001 [in Russian].
- Molchanov, S.V., Voyskunskiy, A.E., Markina, O.S., & Borodina, A.S. (2019). Osobennosti kognitivnoy pererabotki sotsialnoy informatsii podrostkami s raznym urovнем moralnogo razvitiia [Features of cognitive processing of social information by adolescents with different levels of moral development]. *Natsionalnyy psikhologicheskii zhurnal, National Psychological Journal*, 4(36), 3-11. doi: 10.11621/npj.2019.0401 [in Russian].
- Romanchuk, O.I. (2013). Skhema-terapiia: model roboty z chastkoiu "zranena vnutrishnia dytyna" v osib, yaki zaznaly khronichnoho skryvdzhennia ta zanedbannia v dytynstvi [Scheme-therapy: model of work with the share of "wounded inner child" in persons who have suffered chronic abuse and neglect in childhood]. *Vestnik Assotsiatsii psikhiatrov Ukrainy, Bulletin of the Association of Psychiatrists of Ukraine*, 4, 27-34 [in Ukrainian].
- Soldatova, G.U., Rasskazova, E.I., & Chigarkova, S.V. (2020). Vidy kiberagressii: opyt podrostkov i molodezni [Bulletin of the Association of Psychiatrists of Ukraine]. *Natsionalnyy psikhologicheskii zhurnal, National Psychological Journal*, 2(38), 3-20. doi: 10.11621/npj.2020.0201 [in Russian].
- Struk, A.A., Carriere, J.S., Cheyne, J.A., & Danckert, J. (2017). A Short Boredom Proneness Scale: Development and psychometric properties. *Assessment*, 24(3), 346-359. doi: 10.1177/1073191115609996.
- Vodanovich, S., & Watt, J. (2015). Self-report measures of boredom: An updated review of the literature. *The Journal of Psychology Interdisciplinary and Applied*, 150(2), 1-33. doi: 10.1080/00223980.2015.1074531.

- Wachs, S., & Wright, M. (2018). Associations between bystanders and perpetrators of online hate: The moderating role of toxic online disinhibition. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 15(9), 2030. doi: 10.3390/ijerph15092030.
- Wachs, S., & Wright, M.F. (2019). The Moderation of Toxic Online Disinhibition and Sex on the Relationship between Online Hate Victimization and Perpetration. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 22(5), 300-306. doi: 10.1089/cyber.2018.0551.
- Wright, M., & Wachs, S. (2020). Adolescents' Cyber Victimization: The Influence of Technologies, Gender, and Gender Stereotype Traits. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(4), 1293. doi: 10.3390/ijerph17041293.
- Zimmerman, A.G., & Ybarra, G.J. (2016). Online aggression: The influences of anonymity and social modeling. *Psychology of Popular Media Culture*, 5(2), 181-193. doi: 10.1037/ppm0000038.
- Zolotareva, A.A. (2020). Diagnostika predispozitsionnosti k skuke: adaptatsiia russkoiazыchnoy versii BPS-SR [Diagnosis of predisposition to boredom: adaptation of the Russian-language version of BPS-SR]. *Natsionalnyy psikhologicheskyy zhurnal, National Psychological Journal*, 1(37), 40-49. doi: 10.11621/npj.2020.0104 [in Russian].
- Zych, I., Ortega-Ruiz, R., & Marín-López, I. (2016). Cyberbullying: a systematic review of research, its prevalence and assessment issues in Spanish studies. *Psicologia Educativa*, 22, 5-18. doi: 10.1016/j.pse.2016.03.002.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. М. : Прогресс, 1995. 296 с.
- Александров А. А. Психотерапия : учеб. пособие. СПб.: Питер, 2004. 480 с.
- Карпинский К. В. Психологическая коррекция смысловой регуляции жизненного пути девиантной личности : монография. Гродно : ГрГУ, 2002. 139 с.
- Kulikova T. I., Maliy D. V. The correlation between a passion for computer games and the school performance of younger schoolchildren. *Psychology in Russia: State of the Art*. 2015. No. 8 (3). P. 124–136. doi: 10.11621/pir.2015.0310.
- Молчанов С. В., Алмазова О. В., Поскребышева Н. Н. Когнитивные способы переработки социальной информации из Интернет-сети в подростковом возрасте. *Национальный психологический журнал*. 2018. № 3 (31). С. 57–68. doi: 10.11621/npj.2018.0306.
- Молчанов С. В., Алмазова О. В., Войсункский А. Е., Поскребышева Н. Н. Роль личностных особенностей подростков в переработке социальной информации в интернет-коммуникации. *Национальный психологический журнал*. 2018. № 4 (32). С. 3–15. doi: 10.11621/npj.2018.04001.
- Молчанов С. В., Войсункский А. Е., Маркина О. С., Бородин А. С. Особенности когнитивной переработки социальной информации подростками с разным уровнем морального развития. *Национальный психологический журнал*. 2019. № 4 (36). С. 3–11. doi: 10.11621/npj.2019.0401.
- Романчук О. І. Схема-терапія: модель роботи з часткою «зранена внутрішня дитина» в осіб, які зазнали хронічного скривдження та занедбання в дитинстві. *Вестник Ассоциации психиатров Украины*. 2013. № 4. С. 27–34.
- Солдатова Г. У., Рассказова Е. И., Чигарькова С. В. Виды киберагрессии: опыт подростков и молодежи. *Национальный психологический журнал*. 2020. № 2 (38). С. 3–20. doi: 10.11621/npj.2020.0201.
- Struk A. A., Carrier, J. S., Cheyne J. A., Danckert J. A Short Boredom Proneness Scale: Development and psychometric properties. *Assessment*. 2017. No. 24 (3). P. 346–359. doi: 10.1177/1073191115609996.
- Vodanovich S., Watt J. Self-report measures of boredom: An updated review of the literature. *The Journal of Psychology Interdisciplinary and Applied*. 2015. No. 150 (2). P. 1–33. doi: 10.1080/00223980.2015.1074531.
- Wachs S., Wright M. Associations between bystanders and perpetrators of online hate: The moderating role of toxic online disinhibition. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2018. No. 15 (9). P. 2030. doi: 10.3390/ijerph15092030.
- Wachs S., Wright M. F. The Moderation of Toxic Online Disinhibition and Sex on the Relationship between Online Hate Victimization and Perpetration. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*. 2019. No. 22 (5). P. 300–306. doi: 10.1089/cyber.2018.0551.
- Wright M., Wachs S. Adolescents' Cyber Victimization: The Influence of Technologies, Gender, and Gender Stereotype Traits. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2020. No. 17 (4). P. 1293. doi: 10.3390/ijerph17041293.
- Zimmerman A. G., Ybarra G. J. Online aggression: The influences of anonymity and social modeling. *Psychology of Popular Media Culture*. 2016. No. 5 (2). P. 181–193. doi: 10.1037/ppm0000038.
- Золотарева А. А. Диагностика predispozitsionnosti k skuke: adaptatsiia russkoiazыchnoy versii BPS-SR. *Национальный психологический журнал*. 2020. № 1 (37). С. 40–49. doi: 10.11621/npj.2020.0104.
- Zych I., Ortega-Ruiz R., Marín-López I. Cyberbullying: a systematic review of research, its prevalence and assessment issues in Spanish studies. *Psicologia Educativa*. 2016. No. 22. P. 5–18. doi: 10.1016/j.pse.2016.03.002.

Romanenko O. – Doctor of Psychology, Professor, Professor of the Department of Psychology Law of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0104-0093>

Factors of Deviant Behavior of Adolescents from the Positions of Different Psychotherapeutic Approaches

*The **purpose** of this article is to study the factors of deviant behavior from the standpoint of different psychotherapeutic approaches. The **methodological toolkit** was compiled by the general theory of social deviations, which is based on both differentiation and integration of existing knowledge in various fields. The essence of deviant behavior as a socially significant behavior of a person, which deviates from social norms and does not correspond to generally accepted standards of behavior in society, has been determined. Described are the manifestations of deviant behavior, which are spreading in modern life conditions, in particular, communicative deviations inherent in social networks. Various psychotherapeutic directions of work with deviations are analyzed. The **scientific novelty** of the article lies in the consideration of the basic concepts of psychotherapy with various types of explanations for the causes and mechanisms of deviant behavior. The **conclusions** of the article are to substantiate the creation of an integrative psychotherapeutic model for understanding the causes and correction of such behavior. It is determined that from the standpoint of the psychodynamic approach, it is advisable to study the history of the client's life, identify the internal conflict of deep antisocial instincts with the moral attitudes of the personality, which leads to the formation of an inferiority complex. From the standpoint of behavioral psychotherapy, deviant behavior is seen as the result of improper learning, which can be eliminated in the same way as it was acquired. The goal of cognitive-behavioral therapy is to achieve personal recovery of a client with deviant behavior by destroying dysfunctional schemes and related states of consciousness, awareness and separation of painful particles from a healthy person, aimed at positive changes in various areas of a person's life. The prospects for further research in this area, which consist in the development of psychocorrectional programs in relation to various types of deviant behavior, have been determined.*

Keywords: deviant behavior; communicative deviations, cyber aggression; psychotherapeutic approaches; psychocorrection; integrative models of psychotherapy.

Шепітько В. Ю. – доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, завідувач кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0719-2151>

Кримінальна психологія: історія становлення та сучасний стан

Стаття присвячена історії становлення, розвитку й сучасному стану кримінальної психології як окремої галузі юридичної психології. Висвітлено історичну генезу, етапи формування та наукові школи кримінальної психології. Проаналізовано фундаментальні праці з кримінальної психології, визначено психологічні закономірності, які належать до її предмета. Увагу акцентовано на необхідності дослідження психіки особи злочинця (правопорушника), вивченні механізмів злочинної поведінки та злочинних типів. Метою статті є розгляд історії формування кримінальної психології та її сучасного стану в Україні й інших країнах Європи. Методологічним підґрунтям публікації є використання філософських методів пізнання, історичного, порівняльного й низки психологічних методів дослідження. Наукова новизна полягає в комплексному дослідженні проблем кримінальної психології, історії її становлення та розвитку. Висновки. Кримінальна психологія є важливою галуззю юридичної психології, яка пройшла складний шлях. У структурі кримінальної психології центральне місце посідає психологічний механізм злочинної діяльності та вивчення психіки особи злочинця. Перспективною в кримінальній психології є типізація злочинних типів і розроблення психологічних профілів невідомих злочинців.

Ключові слова: кримінальна психологія; юридична психологія; історія кримінальної психології; особа злочинця; психологія злочинних типів; психологічний профіль; кримінальне профілювання.

Вступ

Вивчення особи правопорушника завжди привертало науковий інтерес учених. Виникнення кримінальної психології як певного наукового напрямку є соціально обумовленим. Щоб переступити межу дозволеного в соціальному середовищі, мають бути психічні вияви індивідуума, його перекручене сприйняття соціального досвіду, спрямованість особистості, наявність антигромадських настанов, дефектів психіки. Психологічні чинники вчинення кримінального правопорушення діють не ізольовано, а одночасно із соціальними (Kopovalova, & Shepitko, 2004, p. 336, 337). Тому деякі вчені слушно зауважують, що зрозуміти будь-яку поведінку, зокрема злочинну, неможливо без знання психології (інколи – патопсихології) особистості, психологічних механізмів і мотивів, соціально-психологічних явищ, процесів, а нерідко і психіатричних чинників (Antonian, Enikeev, & Eminov, 1996, p. 336).

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є історичний аналіз виникнення, становлення, розвитку й сучасного стану кримінальної психології в Україні та європейських країнах (Німеччині, Австрії, Італії, Великій Британії, Росії). Завданнями дослідження є: здійснення історичного пошуку формування кримінальної психології як окремої галузі юридичної психології; визначення психологічних механізмів злочинної поведінки; формування критеріїв типізації злочинних типів;

розроблення психологічних профілів особи злочинця та можливостей використання їх у діяльності органів правопорядку.

Виклад основного матеріалу

Історія формування кримінальної психології. У спеціальних джерелах кримінальну психологію розглядають як окрему науку (Piroznkov, 2001, p. 15) або самостійну галузь (чи розділ) юридичної психології, її складову (Kopovalova, & Shepitko, 2004, p. 336, 337), або у співвідношенні психології та злочину (Hollin, 1996). На думку деяких науковців, кримінальна психологія – один з головних розділів юридичної психології. Її цільова спрямованість – формування знань про психологічні особливості злочинної поведінки, особу злочинця, злочинні групи та співтовариства кримінальної спрямованості, про психологічні чинники, які необхідні для ефективної правозастосовної діяльності у сфері кримінальної юстиції, запобігання злочинності (Furmanov, & Metlitskiy, 2018, p. 5). Доцільно кримінальну психологію розглядати як галузь юридичної психології, що досліджує закономірності й механізми психіки людини, яка вчиняє злочин (Shepitko et al., 2018, p. 681).

Перші роботи з кримінальної психології опублікували в Німеччині наприкінці XVIII ст. К. фон Еккартергаузен (Karl von Eckardtshausen) «Über die Notwendigkeit psychologischer Kenntnisse bei Berurteilung von Nerbbrechen» («Про необхідність психологічного знання під час обговорення злочинів», 1792), І.-Х. Шауманн (Ioh. Chr. Schaumann) «Ideen zu einer Kriminalpsychologie» («Думки про кримінальну

психологію», 1792). Заслуговує на увагу й робота І. Г. Мюнха (Hof. Miinh) «Über den Einfluss der Kriminalpsychologie auf System des Kriminalrechts» («Про вплив кримінальної психології на систему кримінального права, людські закони та культуру злочинців», 1799).

На цьому етапі розвитку кримінальна психологія є емпіричною (прикладною) галуззю наукового знання. Увагу німецькі вчені спрямовували на психологічні аспекти злочинної поведінки й використання психології у сфері судочинства (Plavinskaia, 2018), впливу кримінальної психології на систему кримінального права. Зокрема, К. фон Еккартегаузен сформулював думку про те, що суддя зобов'язаний вивчати «анатомію душі» злочинця так само, як лікар вивчає «анатомію тіла людини» (Plavinskaia, 2018).

Упродовж XIX ст. було здійснено спроби визначити сутність злочинної поведінки, посилюється інтерес до кримінальної психології. У цей період опубліковано науково-популярну працю А. фон Феєрбаха (Paul Johann Anselm Ritter von Feuerbach) «Actrenmassige Darstellung merkwürdiger Verbrecher» («Документальний виклад відомих злочинів», 1828, 1829).

Дослідження психології злочинних типів розпочав італійський професор із судової психіатрії Ч. Ломброзо (Cesare Lombroso) (1835–1909). Його теорія відображена в книзі «L'uomo delinquente» (1876). З 1880 року Ч. Ломброзо та його однодумці видавали журнал «Архів психіатрії, кримінального права та кримінальної антропології». Ідеї вченого було розвинуто в працях його учнів (Е. Феррі (Ferri), Р. Гарофало (Garofalo)). Крім того, слід зауважити про формування наукової школи Ч. Ламброзо. Основна ідея її теорії (антропологічної школи кримінального права) полягає в тому, що існує «природжений злочинець» (злочинці-дегенерати) – особливий тип особи, яку необхідно «обміряти, зважити й повісити». «Природженого злочинця» можна виявити за фізичними ознаками («стигматами»). Ломброзо розробив формулу злочинної ураженості, виокремлював чотири типи злочинців: душолюб, злодій, насильник і шахрай (Shepitko, 2014, р. 214, 215). Теорія Ч. Ломброзо, яка розглядала злочинну поведінку як різновид патології психіки, привела до того, що кримінальна психологія протягом тривалого часу була тісно пов'язаною із судовою психіатрією, фактично була її аналогом (Plavinskaia, 2018).

У XIX – на початку XX ст. виходять друком фундаментальні праці австрійських і німецьких учених, що ґрунтуються на експериментальних дослідженнях. Засновник криміналістики Г. Гросс (Hans Gustav Adolf Gross) є й одним з піонерів кримінальної психології («Kriminalpsychologie»,

1898) (Shepitko, 2014, р. 112-114). У цій роботі Г. Гросс здійснив спробу дослідити механізм учинення злочину за допомогою психології. Ця праця була присвячена також аналізу психології допиту свідків, обвинувачених, психології судової діяльності. Вона стала вагомим досягненням у розвитку юридичної психології. Кримінальну психологію Г. Гросс розглядав як прикладну галузь загальної психології (Toronchuk, & Hrekul-Kovalyk, 2012, р. 32). Науковець заснував журнал «Archiv für Kriminalantropologie und Kriminalistik». Чимало публікацій із психології свідчень містилися і в «Архіві» Гросса, який він з гордістю називав «своїм» (Toronchuk, & Hrekul-Kovalyk, 2012, р. 32).

Постає питання: чому саме Г. Гросс звертається до проблем кримінальної психології? У той час відбувалися намагання застосовувати різні наукові знання в протидії злочинності, формування окремих судових наук, зокрема й судової (кримінальної) психології («як сукупності психологічних знань, які можуть стати у пригоді криміналісту» (Toronchuk, & Hrekul-Kovalyk, 2012, р. 32). Саме з розвитком кримінальної психології починає формуватися й розділ криміналістики – криміналістична тактика.

До проблем кримінальної психології привертати увагу також відомі вчені-психіатри, які розпочинали свою діяльність у психіатричних клініках та інших спеціалізованих закладах. Зокрема, питання психопатології осіб, які вчинили злочини, вивчали в Психоневрологічному інституті під керівництвом його засновника В. М. Бехтерева (інститут почав діяти з 1908 року, у Петербурзі, Російська Імперія). В. М. Бехтерев підготував книги «Про експериментальне психологічне дослідження злочинців» (1902), «Об'єктивно-психологічний метод у вивченні злочинності» (1912).

У першій половині XX ст. проблеми кримінальної психології досліджували відомі вчені-криміналісти й судові психологи. Слід акцентувати увагу на науковій праці С. В. Познишева («Кримінальна психологія. Злочинні типи», Ленінград, 1926) (Poznyshev, 1926). Учений зауважував, що кримінальна психологія – психологія боротьби зі злочинністю. Вона розглядає злочин як вияв психічної конституції особистості, встановлює та досліджує різні типи злочинців (кримінальна типологія), а також ознаки і прийоми їх розпізнавання (кримінальна диференціальна діагностика) (Poznyshev, 1926, р. 9).

В історії кримінальної психології були періоди, коли створювали спеціальні кабінети й інститути з вивчення особи злочинця та злочинності (у Києві, Харкові, Одесі) (Shepitko et al., 2018, р. 348-351, 682). Зокрема, з 1925 року у зв'язку з розширенням функцій кабінетів їх було

перейменовано на інститути науково-судової експертизи, і положення про них було включено до Положення про судочинство УРСР, затвердженого 23 жовтня 1925 року 2-ю сесією ВУЦВК IX скликання. У розділі XI цього Положення йшлося про інститути науково-судової експертизи, які діють у складі шести секцій. Одна із цих секцій мала назву «кримінально-психологічних та психопатологічних досліджень» (Vokarijus, 1948, р. 12). У 30-ті роки ХХ ст. відбуваються політичні зміни в житті суспільства, що негативно позначилися на розвитку кримінальної (судової) психології. Установи з вивчення злочинності й особи злочинця ліквідують або реорганізують. Психологія стає додатком до педагогіки (Konovalova, & Shepitko, 2004, р. 61-62).

Відродження кримінальної (судової) психології в СРСР припадає на 50–60-ті роки ХХ століття. У другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. питання кримінальної психології досліджували: А. В. Дулов («Судова психологія», Мінськ, 1975) (Dulov, 1975); В. Л. Васильєв («Юридична психологія», Ленінград, 1974, Санкт-Петербург, 2000) (Vasilev, 1974; Vasilev, 2000); М. І. Єнікеєв («Юридична психологія, Москва, 1999) (Enikeev, 1999); Ю. В. Чуфаровський («Юридична психологія, Москва, 1995, 1997) (Chufarovskiy, 1995; Chufarovskiy, 1997); В. Ф. Пирожков («Кримінальна психологія», Москва, 2001) (Piroznkov, 2001).

У цей час певний науковий інтерес становлять роботи британського вченого, судового психолога К. Р. Холліна (Clive R. Hollin), присвячені кримінальній (кримінологічній) психології («Psychology and crime: an introduction to criminological psychology», 1991, 1992, 1993, 1996). К. Р. Холлін досліджує проблеми співвідношення психології та злочину, розглядає психологічний напрям у розумінні злочину та вчинення серійних злочинів, визначає залежність психічних розладів і вчинення злочинів тощо (Hollin, 1996; Hollin, 2000).

Українські вчені також досліджували проблеми кримінальної психології, а саме: В. О. Коновалова («Правова психологія», Харків, 1997) (Konovalova, 1997), А. Ф. Зелінський («Кримінальна психологія», Київ, 1999), В. М. Костицький («Вступ до юридичної психології: методологічні та теоретичні проблеми», Київ, 1990), В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв, М. В. Костицький, С. А. Тарарухін, Г. О. Юхновець («Юридична психологія», Київ, 1999) (Androsiuk et al., 1999), О. М. Бандурка, С. П. Бочарова, О. В. Землянська («Юридична психологія», Харків, 2001) (Bandurka, Vocharova, & Zemlianskaia, 2001), В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько («Юридична психологія», Київ, 2004; Харків, 2008; Харків, 2019; «Основи

юридичної психології», Харків, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010) (Konovalova, & Shepitko, 2005; Konovalova, & Shepitko, 2010; Konovalova, & Shepitko, 2004; Konovalova, & Shepitko, 2008; Shepitko, & Konovalova, 2019).

У сучасних умовах у закладах вищої освіти України юридичного профілю викладають навчальну дисципліну юридичну психологію, зокрема її складову кримінальну психологію (або окрему навчальну дисципліну). Наукові школи створено в таких закладах: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Національний університет «Одеська юридична академія», Національна академія внутрішніх справ, Харківський національний університет внутрішніх справ.

Генезис злочинної поведінки. Проблема діагностики особи злочинця. Кримінальна психологія має вивчати психологію злочинної поведінки та психологію злочинця (правопорушника). До предмета кримінальної психології традиційно належать види, якісні характеристики, взаємозв'язки психічних явищ, що є внутрішніми детермінантами злочинної поведінки індивіда, групи та злочинності в суспільстві, а також механізми й закономірності формування та вияв цих явищ у породженні злочинних діянь (Pastushenia, 2018).

Необхідно констатувати, що кримінальна психологія обмежена вивченням певних психологічних закономірностей під час обрання та реалізації особою своєї злочинної поведінки. У психологічному сенсі «кожний злочин – складний акт людської поведінки, залежний від прийняття рішення вчинювати ту чи іншу дію або ж відмовитися від цього» (Androsiuk et al., 1999).

До системи психологічних закономірностей кримінальної психології належать: 1) закономірності виникнення та формування антисоціальних настанов, мотивів учинення злочину й обрання особою відповідної протиправної поведінки; 2) закономірності та механізми психології злочину як діяльності; 3) закономірності групової поведінки правопорушників і формування злочинних об'єднань, обрання рольового статусу в злочинній групі; 4) закономірності здійснення впливу на особу правопорушника (чи групу правопорушників) з метою запобігання антисоціальним тенденціям (Shepitko et al., 2018, р. 681-682).

Вивчення психології злочинної поведінки та психологія правопорушника охоплюють завдання кримінальної психології. У спеціальних літературних джерелах як завдання кримінальної психології виокремлено: 1) вивчення психології особи злочинця, особливостей різних типів злочинців, розроблення їх класифікації; 2) вивчення психології злочину як особливого виду діяльності; 3) вивчення психології

злочинних співтовариств; 4) психологічне вивчення злочинності як масового соціального явища; 5) дослідження психологічних механізмів відтворення злочинності в суспільстві й розроблення психологічних способів її профілактики; 6) розроблення психологічних аспектів віктимології, на цій підставі – психологічних заходів забезпечення особистої безпеки життєдіяльності (Pigoznkov, 2001, p. 16-17).

На думку інших науковців, до завдань кримінальної психології належать: 1) дослідження психологічної структури злочину; вивчення психології злочину як особливого різновиду діяльності; 2) вивчення особи правопорушника (злочинця) та класифікація злочинних типів; 3) дослідження особливостей формування антисоціальних настанов і мотивації злочинної поведінки; 4) вивчення психології злочинних об'єднань та вчинення злочинів у складі групи; 5) розроблення практичних рекомендацій для юристів щодо контролю за злочинністю та здійснення впливу на особу злочинця; 6) забезпечення правозастосовної практики психологічним знанням, надання консультативної допомоги, розроблення психологічних профілів (портретів) особи злочинця; 7) аналіз психологічних характеристик правового виховання громадян з метою розроблення методів профілактичної діяльності щодо окремих осіб і груп населення (Konovalova, & Shepitko, 2004, p. 19; Shepitko et al., 2018, p. 681-682).

Вчинення злочинного діяння передбачає наявність суб'єкта діяльності (суб'єкта його вчинення). Для позначення його поняття в юридичній літературі використовують різні терміни: «особа злочинця», «злочинна (чи криміногенна) особа», «особа винного», «особа, яка вчинила злочин». Попри певні відмінності, ці терміни використовують як тотожні. Побутує також думка, яка взагалі заперечує поняття особи злочинця і те, що вона має певні специфічні особливості та властивості (Konovalova, & Shepitko, 2010, p. 88-89; Konovalova, & Shepitko, 2004, p. 357).

Австрійський вчений Ю. Варга ще у XIX ст. стверджував: «Очевидна причина більшості злочинів – поява розумово й економічно слабких людей... Хворих необхідно лікувати, неосвічених просвіщати, жебракам надавати притулок і заняття, а між іншим всіх їх карають». Поняття «злочинець» за своєю сутністю не є антропологічним і біологічним поняттям, а так звані «злочинці» відрізняються від кримінально невинних тим, що через випадкову подію їх судили певні судді певної країни з позицій чинного там кримінального закону (Probst, 2019, p. 84).

Злочинець – це людина, яка перейшла межу законом, порушник закону, винуватець перед законом. Особа злочинця не лише існує, вона потребує дослідження (Konovalova, & Shepitko, 2010, p. 88-89; Konovalova, & Shepitko, 2004, p. 357). Слушну думку висловлює А. Ф. Зелінський: «Особа злочинця – альфа й омега кримінальної психології, її наріжний камінь. Людина, яка порушила кримінальний закон, є автором злочину, а її «справа» перетворює громадянина на злочинця, який відхиляється від суспільної свідомості» (Zelinskiy, 1999, p. 9).

У психології є різні підходи до типізації особи злочинців (правопорушників). Дослідження особи злочинця передбачає виявлення типового, визначення критеріїв градації кримінальних типів, встановлення особливостей кримінальних відносин. Спробу дослідження злочинних (соціально-психологічних) типів у різні часові періоди здійснювали відомі вчені та практики (Ч. Ломброзо, Е. Феррі, О. Ф. Лазурський, С. В. Познишев, А. Є. Петрова, О. Г. Ковальов, М. І. Єнікєєв та ін.) (Konovalova, & Shepitko, 2004, p. 360-365).

У кримінальній психології, безперечно, перспективним напрямом є розроблення психологічних портретів або профілювання особи злочинця – створення ідеальної моделі, яка містить інформацію про поведінкові особливості, виявляє та визначає такі риси невідомого злочинця, що сприяють його встановленню і виявленню, та побудована спеціалістами в певних галузях знань (психологом, психіатром, криміналістом, сексопатологом) (Shepitko et al 1., 2018, p. 676-677). Без знань кримінальної психології (зокрема залучення спеціалістів – кримінальних психологів) здійснення діагностичних (психологічних) досліджень і моделювання особи злочинця є неможливим.

Цей метод моделювання називають кримінальним профілюванням, або профайлінгом (criminal profiling). Профайлінг – це сукупність психологічних методів оцінки та прогнозування поведінки людини на підставі аналізу її найінформативіших окремих ознак, характеристик зовнішності, вербальної та невербальної поведінки (Verenikina, 2017, p. 203). У сучасних джерелах в Україні апелюють і до розгляду криміналістичного профайлінгу, який є поширеним видом діяльності за кордоном (Ізраїль, Німеччина, США, Румунія та ін.) (Tsilmak, 2019, p. 54).

Поняття «кримінальне профілювання» є узагальнювальним терміном щодо таких методик моделювання особи нествореного злочинця, як профілювання злочинця (offender profiling), психологічне профілювання (psychological profiling), аналіз поведінкових доказів (behavioral

evidence analysis), аналіз місця події (crime scene analysis), реконструкція місця події (crime scene reconstruction), географічне профілювання (geographic profiling), слідча психологія (investigative psychology), профілювання особи злочинця (criminal personality profiling) (Mukhin, 2015, p. 294-295).

Наукова новизна

Унаслідок здійсненого дослідження визначено наукові школи й етапи формування кримінальної психології в Україні та європейських країнах. До важливих структурних елементів предмета кримінальної психології належать її психологічні закономірності. У психологічному механізмі злочинної поведінки визначено роль особи злочинця. Перспективним напрямом у

кримінальній психології є розроблення психологічних профілів особи злочинця як динамічних, пошукових моделей та їх застосування в діяльності органів правопорядку.

Висновки

За результатами дослідження встановлено, що кримінальна психологія є важливою галуззю юридичної психології, яка пройшла складний шлях становлення та розвитку. У структурі кримінальної психології центральне місце посідає психологічний механізм злочинної діяльності та вивчення психіки особи злочинця. Перспективним у кримінальній психології є типізація злочинних типів і розроблення психологічних профілів невідомих злочинців.

REFERENCES

- Androsiuk, V.H., Kazmirenko, L.I., & Kondratiev, Ya.Yu. (et al.). (1999). *Yurydychna psikhologhiia [Legal psychology]*. Ya.Yu. Kondratiev (Eds.). Kyiv: In Yure [in Ukrainian].
- Antonian, Iu.M., Enikeev, M.I., & Eminov, V.E. (1996). *Psikhologhiia prestupnika i rassledovanie prestupleniy [Psychology of the criminal and investigation of crimes]*. Moscow: Iurist [in Russian].
- Bandurka, A.M., Bocharova, S.P., & Zemlianskaia, E.V. (2001). *Iuridicheskaia psikhologhiia [Legal psychology]*. Kharkov: NUVD [in Russian].
- Bokarius, N.N. (1948). XXV let raboty Kharkovskogo Nauchno-Issledovatel'skogo Instituta Sudebnoy Ekspertizy im. zasl. prof. N.S. Bokariusa [XXV years of work of the Kharkiv Scientific Research Institute of Forensic Science named after honored prof. N.S. Bokarius]. *Problemy kriminalistiki i sudebnoy ekspertizy, Problems of Forensic Science and Forensic Science: Proceedings of the Scientific Labors* (pp. 9-27). Kharkov [in Russian].
- Chufarovskiy, Iu.V. (1995). *Iuridicheskaia psikhologhiia [Legal psychology]*. Moscow: Iurist [in Russian].
- Chufarovskiy, Iu.V. (1997). *Iuridicheskaia psikhologhiia [Legal psychology]*. Moscow: Pravo i Zakon [in Russian].
- Dulov, A.V. (1975). *Sudebnaia psikhologhiia [Forensic psychology]* (2nd ed., rev.). Minsk: Vysheyshaia shk. [in Russian].
- Enikeev, M.I. (1999). *Iuridicheskaia psikhologhiia [Legal psychology]*. Moscow: NORMA-INFRA-M [in Russian].
- Furmanov, I.A., & Metlitskiy, I.E. (Ed.). (2018). *Kriminalnaia psikhologhiia [Criminal psychology]*. *Khrestomatiia, Reader*. Minsk: BGU. Retrieved from https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/210474/1/Furmanov_Metlitskiy [in Russian].
- Hollin, C.R. (1996). *Psychology and crime: an introduction to criminological psychology*. London and New York.
- Hollin, C.R. (2000). Psychology and psychiatry. *Encyclopedia of forensic sciences*. Jay A. Siegal (Ed.). (Vol. 3), (pp. 1290-1305). Academic press.
- Konovalova, V.E. (1997). *Pravovaia psikhologhiia [Legal psychology]*. Kharkov: Konsum [in Russian].
- Konovalova, V.E., & Shepitko, V.Iu. (2005). *Osnovy iuridicheskoy psikhologii [Fundamentals of Legal Psychology]*. Kharkov: Odissey [in Russian].
- Konovalova, V.E., & Shepitko, V.Iu. (2010). *Osnovy iuridicheskoy psikhologii [Fundamentals of Legal Psychology]* (3rd ed., rev.). Kharkov: Odissey [in Russian].
- Konovalova, V.E., & Shepitko, V.Yu. (2008). *Yurydychna psikhologhiia [Legal Psychology]* (2nd ed., rev.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
- Konovalova, V.O., & Shepitko, V.Yu. (2004). *Yurydychna psikhologhiia: akademichnyi kurs [Legal psychology: academic course]*. Kyiv: In Yure [in Ukrainian].
- Mukhin, G.N. (2015). Teoreticheskie problemy modelirovaniia lichnosti neustanovlennogo prestupnika [Theoretical problems of modeling the personality of an unidentified criminal]. *Pravo i demokratiia, Law and democracy*, 26, 292-304 [in Russian].
- Pastushenia, A.N. (2018). Predmet, zadachi i metodolohiia kryminalnoi psikhologii [Subject, tasks and methodology of criminal psychology]. *Kryminalnaia psikhologhiia. Khrestomatiia, Criminal psychology. Reader*. I.A. Furmanov, I.E. Metlitskiy (Ed.). Minsk: BGU. Retrieved from https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/210474/1/Furmanov_Metlitskiy [in Russian].
- Piroznkov, V.F. (2001). *Kriminalnaia psikhologhiia [Criminal psychology]*. Moscow: Os-89 [in Russian].
- Plavinskaia, Iu.B. (2018). Iuridicheskaia psikhologhiia v Germanii: istoriia i sovremennost [Legal psychology in Germany: history and modernity]. *Mir pedagogiki i psikhologii, The world of pedagogy and psychology*, 9(26). Retrieved from <https://scipress.ru/pedagogy/articles/yuridicheskaya-psikhologiya> [in Russian].
- Poznyshev, S.V. (1926). *Kriminalnaia psikhologhiia. Prestupnye tipy [Criminal psychology. Criminal types]*. L.: Gos. izd-vo [in Russian].
- Poznyshev, S.V. (2020). *Kriminalnaia psikhologhiia. Prestupnye tipy [Criminal psychology. Criminal types]*. Moscow: Iurayt [in Russian].

- Probst, K. (2019). Julius Varga. *A First Printed Criminalist*, 18, 78-89.
- Shepitko, V.Iu. (Ed.). (2014). *Entsiklopediia kriminalistiki v litsakh [Encyclopedia of Forensic Science in Persons]*. Kharkov: Apostil [in Russian].
- Shepitko, V.Yu., & Konovalova, V.E. (2019). *Yurydychna psykholohiia [Legal Psychology]* (3rd ed., rev.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
- Shepitko, V.Yu. (et al.). (Ed.). (2018). *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia [Great Ukrainian legal encyclopedia]*. (Vols. 1-20). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
- Toronchuk, I.Zh., & Hrekul-Kovalyk, T.A. (2012). Rozvytok kryminalno-pravovoi nauky v universiteti Frantsa-Yosifa u Chernivtsiakh (1875-1918 rr.) [Development of criminal law science at the Franz Josef University in Chernivtsi (1875-1918)]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu, Scientific Bulletin of Uzhhorod National University*, 19(1), 31-33 [in Ukrainian].
- Tsil'mak, O.M. (2019). Zahalni polozhennia kryminalistychnoho profailinhu [General provisions of forensic profiling]. *Yurydychna psykholohiia, Legal psychology*, 1(24), 54-61. doi: <https://doi.org/1033270/03192401.54> [in Ukrainian].
- Vasilev, V. L. (1974). *Iuridicheskaia psikhologiia [Legal psychology]*. L.: LGU [in Russian].
- Vasilev, V. L. (2000). *Iuridicheskaia psikhologiia [Legal psychology]* (3rd ed.). SPb.: Piter [in Russian].
- Verenikina, N.A. (2017). Profayling kak sredstvo raskrytiia i rassledovaniia prestupleniy [Profiling as a means of detecting and investigating crimes]. *Aktualnye problemy rossiyskogo prava, Actual problems of Russian law*, 9(82), 203-209 [in Russian].
- Zelinskiy, A.F. (1999). *Kriminalnaia psikhologiia [Criminal psychology]*. Kiev: Iurinkom Inter [in Russian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Юридична психологія : підручник / [В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв та ін.] ; за заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. Київ : Ін Юре, 1999. 352 с.
- Антонян Ю. М., Еникеев М. И., Эминов В. Е. Психология преступника и расследование преступлений : монография. М. : Юристъ, 1996. 336 с.
- Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. Юридическая психология : учебник. Харьков : НУВД, 2001. 640 с.
- Бокариус Н. Н. XXV лет работы Харьковского Научно-Исследовательского Института Судебной Экспертизы им. засл. проф. Н. С. Бокариуса. *Проблемы криминалистики и судебной экспертизы* : сб. науч. работ. Харьков, 1948. С. 9–27.
- Чуфаровский Ю. В. Юридическая психология. М. : Юристъ, 1995. 256 с.
- Чуфаровский Ю. В. Юридическая психология : учеб. пособие. М. : Право и Закон, 1997. 320 с.
- Дулов А. В. Судебная психология : учеб. пособие. 2-е изд. испр. и доп. Минск : Вышэйшая шк., 1975. 464 с.
- Еникеев М. И. Юридическая психология : учебник. М. : НОРМА-ИНФРА-М, 1999. 517 с.
- Криминальная психология. *Хрестоматия* : пособие / сост. : И. А. Фурманов, И. Е. Метлицкий. Минск : БГУ, 2018. 270 с. URL: https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/210474/1/Furmanov_Metlitskiy
- Hollin C. R. Psychology and crime: an introduction to criminological psychology. London and New York, 1996. 278 p.
- Hollin C. R. Psychology and psychiatry. *Encyclopedia of forensic sciences* / Editor-in-chief Jay A. Siegal. Academic press, 2000. Vol. 3. P. 1290–1305.
- Коновалова В. Е. Правовая психология : учеб. пособие. Харьков : Консум, 1997. 160 с.
- Коновалова В. Е., Шепитько В. Ю. Основы юридической психологии : учебник. Харьков : Одиссей, 2005. 352 с.
- Коновалова В. Е., Шепитько В. Ю. Основы юридической психологии : учебник. Изд. 3-е, испр. и доп. Харьков : Одиссей, 2010. 352 с.
- Коновалова В. О., Шепитько В. Ю. Юридична психологія : підручник. 2-ге вид., переробл. і доповн. Харків : Право, 2008. 240 с.
- Коновалова В. О., Шепитько В. Ю. Юридична психологія: академічний курс : підручник. Київ : Ін Юре, 2004. 424 с.
- Мухин Г. Н. Теоретические проблемы моделирования личности неустановленного преступника. *Право и демократия*. 2015. Вып. 26. С. 292–304.
- Пастушеня А. Н. Предмет, задачи и методология криминальной психологии. *Криминальная психология. Хрестоматия* : пособие / сост. И. А. Фурманов, И. Е. Метлицкий. Минск : БГУ, 2018. URL: https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/210474/1/Furmanov_Metlitskiy.
- Пирожков В. Ф. Криминальная психология. М. : Ось-89, 2001. 704 с.
- Плавинская Ю. Б. Юридическая психология в Германии: история и современность. *Мир педагогики и психологии*. 2018. № 9 (26). URL: <https://scipress.ru/pedagogy/articles/yuridicheskaya-psikhologiya>.
- Познышев С. В. Криминальная психология. Преступные типы. Л. : Гос. изд-во, 1926. 256 с.
- Познышев С. В. Криминальная психология. Преступные типы. М. : Юрайт, 2020. 292 с.
- Probst K. Julius Varga. *A First Printed Criminalist*. 2019. No. 18. P. 78–89.
- Энциклопедия криминалистики в лицах / под ред. В. Ю. Шепитько. Харьков : Апостиль, 2014. 400 с.
- Шепитько В. Ю., Коновалова В. О. Юридична психологія : підручник. 3-тє вид., переробл. і доповн. Харків : Право, 2019. 288 с.
- Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / [редкол.: В. Ю. Шепитько (голова) та ін.]. Харків : Право, 2018. 952 с. Т. 20 : Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія.
- Торончук І. Ж., Грекул-Ковалик Т. А. Розвиток кримінально-правової науки в університеті Франца-Йосифа у Чернівцях (1875–1918 рр.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2012. Вип. 19.

Т. 1. С. 31–33. (Серія «Право»).

Цільмак О. М. Загальні положення криміналістичного профайлінгу. *Юридична психологія*. 2019. № 1 (24). С. 54–61. doi: <https://doi.org/1033270/03192401.54>.

Васильев В. Л. Юридическая психология : учеб. пособие. Л. : ЛГУ, 1974. 96 с.

Васильев В. Л. Юридическая психология. 3-е изд. СПб. : Питер, 2000. 624 с.

Вереникина Н. А. Профайлинг как средство раскрытия и расследования преступлений. *Актуальные проблемы российского права*. 2017. № 9 (82). С. 203–209. doi: <https://doi.org/10.17803/1994-1471.2017.82.9.203-209>.

Зелинский А. Ф. Криминальная психология : науч.-практ. изд. Киев : Юринком Интер, 1999. 240 с.

Стаття надійшла до редколегії 11.01.2021

Shepitko V. – Doctor of Law, Professor, Full Member (Academician) of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Head of the Department of Criminology of the National Law University named after Yaroslav the Wise, Kharkiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0719-2151>

Criminal Psychology: History of Formation and Current State

*The article is devoted to the history of formation, development and current state of criminal psychology as a separate branch of legal psychology. The historical genesis, stages and scientific schools of formation of criminal psychology are covered. Fundamental works on criminal psychology are analyzed and psychological patterns that are related to its subject are determined. Attention is drawn to the need to study the psyche of the offender (offender), the study of mechanisms of criminal behavior and typification of criminal types. The **purpose** of the article is to consider the history of the formation of criminal psychology and determine its current state in Ukraine and other European countries. The **methodological basis** of the article is the use of philosophical methods of cognition, historical, comparative and a number of systems of psychological research methods. The **scientific novelty** lies in a comprehensive study of the problems of criminal psychology, the history of its formation and development. **Conclusions.** Criminal psychology is an important branch of legal psychology that has come a long way. In the structure of criminal psychology the central place is occupied by the psychological mechanism of criminal activity and the study of the psyche of the offender. Promising in criminal psychology is the typification of criminal types and the development of psychological profiles of unknown criminals.*

Keywords: criminal psychology; legal psychology; history of criminal psychology; the identity of the offender; psychology of criminal types; psychological profile, criminal profiling.

Волюйко О. М. – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3723-5415>

Гендерні відмінності у ставленні до корупції в Україні та інших країнах

Метою статті є дослідження гендерних відмінностей у ставленні до корупції в Україні та інших країнах для подальшого використання отриманих результатів під час профілактики корупційних деліктів. У статті використано комплекс наукових методів, а саме: порівняльно-правовий, системно-структурний, формально-логічний. Теоретичне підґрунтя дослідження становлять праці українських та іноземних учених. Наукова новизна статті полягає в тому, що в ній висвітлено погляди на гендерні відмінності у ставленні до корупції в Україні та в інших країнах, виявлено неоднозначні закономірності в цій сфері, а також сформульовано рекомендації щодо їх урахування в удосконаленні механізму протидії корупційним деліктам. За результатами здійсненого дослідження сформульовано такі висновки, що гендерні відмінності у ставленні до корупції в Україні та інших країнах є незначними. З огляду на це можна висловити припущення, що досягнення значних успіхів у протидії корупції виключно шляхом встановлення гендерної рівності на підприємствах, установах, організаціях є неможливим. Хоча збільшення частки жінок насамперед в органах державної влади та місцевого самоврядування, очевидно, матиме позитивний ефект у контексті протидії корупції, оскільки в такий спосіб можна підвищити ефективність і прозорість роботи органів державної влади. Водночас не можна виключати ймовірність того, що жінки, які негативно сприймають корупцію, обіймаючи певні посади, будуть змушені адаптуватися до системи корупційних відносин. Є певна залежність наявності чи відсутності гендерних відмінностей у сприйнятті корупції від проживання в певній країні, що зумовлює необхідність дослідження причин різного сприйняття корупції особами чоловічої та жіночої статей.

Ключові слова: гендер; стать; гендерна нерівність; корупція; корупційне кримінальне правопорушення.

Вступ

Аксіомою слід визнати той факт, що корупція є загрозою для будь-якого суспільства, оскільки руйнує основи державності, перешкоджає ефективному розвитку як суспільства загалом, так й окремих громадян. Корупція завдає шкоди різним видам суспільних відносин, зокрема у сфері економіки, політики, медицини, освіти, оборони тощо.

Учені в різних галузях знань систематично проводять дослідження, намагаючись пояснити причини корупційної поведінки з метою розроблення адекватних заходів протидії цьому соціально небезпечному явищу.

Не перебувають осторонь цієї проблематики і психологи. Протягом не одного століття вони намагаються пояснити причини й особливості корупційної поведінки. Однак «нині не існує універсальної теорії, яка надавала б можливість охопити всі детермінанти, які провокують корупцію» (Vozniuk, 2019, р. 13) або ж була спроможною пояснити особливості таких деліктів.

Психологи зауважують, що наявні певні відмінності в корупційній поведінці й ставленні до корупції суб'єктів різної статі. Виявлення та врахування особливостей такої закономірності має важливе значення для профілактики корупційних деліктів не лише в масштабах однієї держави, а й міжнародної спільноти.

Психологічні аспекти гендерних відмінностей у ставленні до корупції досліджували такі вчені, як: М. Агерберг, О. Азфар, В. Алтас, М. Баур, М. Брін, Н. Веллалаж, Л. Венгнеруд, Л. Гангадхаран, Г. Герасименко, Р. Гілландерс, Д. Дебскі, М. Джеттер, Н. Еркал, Л. Ечазу, В. Іверсен, Д. Ісарей, Ф. Йенсеніус, Л. Камерон, Я. Лі, П. Майтра, Д. Макнулі, С. Мосле, С. Найк, Ф. Рівас, А. Свамі, Р. Свенссон, О. Стеншота,

А. Сузукі, В. Фернандес, Б. Франк, А. Чаудхурі, Д. Чірілло, М. Шаррон, Д. Штадельманн, Г. Шульце та ін.

Їхній вклад у розроблення зазначеної проблеми є надзвичайно вагомим, однак чимало її аспектів потребують подальших наукових досліджень.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є дослідження гендерних відмінностей у ставленні до корупції в Україні й інших країнах для подальшого використання отриманих результатів під час профілактики корупційних деліктів.

Виклад основного матеріалу

Важливість дослідження ставлення членів суспільства до корупції зумовлена тим, що його результати дають змогу оцінити сприйняття цього явища в суспільстві (є воно позитивним чи негативним і якою мірою), рівень корумпованості органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ й організацій, зумовлюють необхідність і доцільність виявлення причин та умов, які цьому сприяють, а також надає можливість скоригувати заходи профілактики корупції в державі. Надзвичайно актуально це для України, адже як слушно зазначають вчені: «корупція була, є і, очевидно, буде (принаймні в найближчому майбутньому) однією з наймасштабніших і найглобальніших проблем в Україні. Попри те, що протягом останніх років ужито низку системних заходів протидії корупції, вона залишається поширеною в різних сферах суспільного життя українців» (Vozniuk, 2019, р. 44).

Українські й іноземні вчені доводять наявність певної відмінності у ставленні до корупції представників різної статі (Frank, & Schulze, 2000; Rivas, 2013; Stensöta, Wängnerud, & Svensson, 2015).

«Міжнародні дослідження виявили докази того, що жінки індивідуально частіше не схвалюють корупцію, ніж чоловіки» (Esarey, & Chirillo, 2013). Учені вважають, що «жінки в середньому менше корумповані, ніж чоловіки» (Agerberg, 2014). «Жінок рідше залучають до хабарництва, вони рідше погоджуються на хабарництво» (Swamy, Knack, Lee, & Azfar, 2001). «Жіноче несхвалення підкупу є сильнішим, ніж чоловіче, проте лише в країнах з демократичними інституціями» (Esarey, & Chirillo, 2013). Цікавим є той факт, що в юридичній літературі порушують питання про наявність третьої статті. Наприклад, учинення злочинів на підґрунті статевої приналежності найчастіше буде пов'язано саме з третьою статтю, оскільки деякі члени суспільства активно налаштовані проти осіб, які не відносять себе ні до чоловіків, ні до жінок, оскільки така поведінка підриває засади сімейного життя, негативно впливає на молодь (Vozniuk, 2019). Попри це, у контексті гендерних відмінностей у ставленні до корупції в цьому дослідженні, очевидно, варто керуватися наявністю двох статей – чоловічої та жіночої.

Результати опитування «Барометр світової корупції» (2016) засвідчують, що економічний розвиток, корупція та стан громадського здоров'я сприймає населення України як три найголовніші проблеми, якими має опікуватися уряд. В Україні 58 % респондентів-жінок і 52 % респондентів-чоловіків вважають корупцію однією з найголовніших проблем у власній країні. Для порівняння, у Молдові ці показники становлять 68 % і 67 %, у Грузії – 10 % і 13 %, Польщі – 14 % і 16 %, Білорусь – 15 % і 13 % (Herasymenko, 2020). Отже, рівень сприйняття корупції в Україні надзвичайно високий, порівняно з іншими країнами, крім Молдови. Водночас в Україні наявний більший розрив у відмінностях сприйняття корупції серед чоловіків і жінок, порівняно з іншими країнами.

Попри актуальність проблеми, Україна суттєво поступається іншим країнам регіону за оцінками успіхів уряду в подоланні корупції. Понад 80 % респондентів дослідження «Барометр світової корупції» 2016 року оцінили результати діяльності урядовців погано або дуже погано. В Україні це 86 % як для чоловіків, так і жінок. Для порівняння, успіхи уряду в подоланні корупції у власній країні оцінюють погано або дуже погано в Азербайджані 9 % жінок і 20 % чоловіків, Польщі – 21 % жінок і 34 % чоловіків, Естонії – 37 % жінок і 38 % чоловіків (Herasymenko, 2020). Отже, можна спостерігати відсутність в Україні будь-яких гендерних відмінностей у ставленні до цього питання. Натомість в окремих країнах спостерігаються значні гендерні відмінності.

У зв'язку із цим заслуговує на увагу твердження про те, що корупційні практики настільки глибоко вкоренилися в повсякденне життя населення, що сприймають громадяни як звичну норму, у ставленні суспільства до якої є консенсус (Herasymenko, 2020).

Дослідження сприйняття корупції, що проводить Київський міжнародний інститут соціології (KMIC) 2015 року, засвідчує, що жінки порівняно толерантніші до корупції – найбільший розрив між чоловіками й жінками спостерігається в найстаршій віковій групі (60 років і старше). У цій групі неприйнятною вважають корупцію 42,4 % чоловіків і 38,1 % жінок.

У розрізі різних соціально-демографічних груп слід відзначити відчутно вищу готовність чоловіків до активних дій у протидії корупції. Зокрема, серед них більше готових повідомляти про випадки корупції, які стали їм відомі (48,0 % проти 43,5 % серед жінок), і готових долучитися до колективних протестів проти місцевих корупціонерів (47,8 % проти 42,1 % серед жінок).

Натомість щодо засудження корупційних дій ставлення чоловіків і жінок у певних аспектах однакове. Наприклад, 68 % як чоловіків, так і 68 % жінок вважають, що особи, які пропонують хабар, повинні нести таку саму відповідальність, як і ті, які його беруть. 94 % респондентів обох статей вважають, що корумповані чиновники повинні бути відсторонені від посади. Водночас твердження про те, що хабарництво є невід'ємною частиною українського менталітету, поділяє 67,9 % чоловіків і 65,6 % жінок ("Stan koruptsii", 2007, 2009, 2011, 2015).

Дослідження іноземних вчених засвідчує, що є певна залежність наявності чи відсутності гендерних відмінностей у сприйнятті корупції від країни. Наприклад, на підставі даних, зібраних в Австралії (Мельбурн), Індії (Делі), Індонезії (Джакарта) та Сінгапурі, вчені доводять, що, хоча жінки в Австралії менше терпимі до корупції, ніж чоловіки, в Індії, Індонезії та Сінгапурі суттєвих гендерних відмінностей не спостерігається (Alatas, Cameron, Chaudhuri, Erkal, & Gangadharan, 2009).

Наявність гендерних відмінностей у ставленні до корупції обумовлює питання про місце жінок в органах державної влади. Необхідно дослідити питання про можливість урахування гендерних особливостей корупційної поведінки в протидії корупційним деліктам.

Збільшення частки жінок у політиці регулярно пропагують як засіб зниження рівня корупції (Chaudhuri, Iversen, Jensenius, & Pushkar, 2020). Тому гендерні відмінності, виявлені в дослідженнях щодо корупції, спонукали політиків у різних країнах, що розвиваються, рекомендувати вищі показники участі жінок у політичних й економічних інституціях (Alatas, Cameron, Chaudhuri, Erkal, & Gangadharan, 2009).

Учені виявили, що жінки, які обіймають впливові посади, сприяють зниженню рівня корупції: жінки-власники пов'язані з нижчим рівнем хабарництва. Також корупцію розглядають як не таку глобальну проблему в компаніях, де жінки представлені у вищому керівництві (Breen, Gillanders, McNulty, & Suzuki, 2017). Участь жінок у політиці слід заохочувати не лише задля досягнення гендерної рівності, а й тому, що вона має позитивні зовнішні ефекти – негативний вплив на корупцію (Jha, & Sarangi, 2018).

Деякі автори виявили, що в органах місцевого самоврядування, де живе понад 50 тис. мешканців, присутність жінок у керівництві позитивно позначається на системі внутрішнього контролю, а також сприяє прозорості й ефективнішій боротьбі з корупцією (Gras-Gil, Moreno-Enguix, & Henández-Fernández, 2020).

Дослідники надають докази того, що присутність жінок у парламенті має причиновий та негативний вплив на корупцію, тоді як інші заходи участі жінок в економічній діяльності не мають жодного ефекту. Крім того, виявляється, що ця негативна залежність між

присутністю жінок в уряді та корупцією наявна в регіональному аналізі 17 європейських країн, що свідчить про те, що такий стан може бути обумовлений певними особливостями певної країни (Jha, & Sarangi, 2018). Можливо, країни з різним культурним походженням по-різному демонструють гендерні відмінності (Alatas, Cameron, Chaudhuri, Erkal, & Gangadharan, 2009).

З огляду на зазначене, слід дотримуватися індивідуального підходу в питаннях збільшення частки жінок в органах державної влади та політичному житті суспільства, оскільки такі заходи в різних країнах можуть дати різний ефект. Водночас слід встановити, чим обумовлена різниця гендерних відмінностей у ставленні до корупції в різних країнах.

Досліджуючи питання, чи викликають жінки на керівних посадах зниження рівня корупції та чи зберігається такий ефект з плином часу, учені встановили, що жінки-мери сприяють зниженню рівня корупції, але позитивний ефект із часом може слабшати. Використовуючи дані французьких муніципальних виборів і дані про ризики корупції майже за всіма муніципальними контрактами, укладеними в період з 2005-го до 2016 рік, науковці стверджують, що мери-жінки знижують корупційні ризики, однак вони також можуть адаптуватися до корумпованих мереж (Bauhr, & Charron, 2020).

Також обґрунтовують твердження, що «участь жінок в уряді лише зменшить корупцію у функціональних демократіях, де електорат, як правило, карає корумповану поведінку шляхом усунення з посади» (Esarey, & Chirillo, 2013).

Існують і протилежні думки з цього приводу. Дослідження деяких учених вказують на те, що просування жінок на посади високого рівня на основі їх вищої моралі – це непродумана презумпція, яка не підтримана емпірично (Wellalage, Fernandez, & Thrikawala, 2020). Збільшення участі жінок у суспільстві не пов'язане зі зниженням рівня корупції в тій самій країні (Debski, Jetter, Möhle, & Stadelmann, 2018). Корупція не пов'язана безпосередньо із часткою жінок у політиці й на ринку праці. Загалом результати окремих досліджень дають підстави стверджувати, що зосередження уваги виключно на кількості жінок у політиці й на робочому місці навряд чи може безпосередньо знизити рівень корупції. Водночас суттєвіше представництво жінок у публічній сфері може відіграти важливу роль у формуванні позитивних цінностей та переконань у суспільстві протягом тривалого часу. Наприклад, розширення участі жінок може в довгостроковій перспективі обмежити поширеність чоловічих цінностей у суспільстві, тим самим зменшуючи культурні особливості, що сприяють корумпованій поведінці. Так само представництво жінок може вплинути на формування політики загалом, що своєю чергою може вплинути на рівень корупції (Debski, Jetter, Möhle, & Stadelmann, 2018).

Хоча на підставі аналізу даних шостої хвилі (2010–2014) Всесвітнього опитування цінностей для Гани, Нігерії, Руанди, Південної Африки та Зімбабве дослідники встановили, що люди, які погоджуються з тим, що чоловіки є кращими політичними лідерами, ніж

жінки, незалежно від їхньої статі, частіше заявляють, що корупція виправдана. Висновки підтверджують аргумент, що корупція глибоко вкорінена в патріархальних структурах, на яких слід акцентувати увагу для досягнення як активнішої політичної участі жінок, так і нижчого рівня корупції (Merkle, & Wong, 2020).

Однак, навіть якщо таку гіпотезу буде підтверджено, то розширення представництва жінок в органах державної влади якщо і не знизить рівень корупції, то принаймні не завдасть жодної шкоди суспільству, а також сприятиме досягненню гендерної рівності чоловіків і жінок. Водночас має бути враховано певні застереження: дотримання гендерних вимог не повинно зашкодити професіоналізму представників органів державної влади. Якщо ж висунути гіпотезу буде доведено, то в такий спосіб можна підвищити ефективність і прозорість роботи органів державної влади.

Наукова новизна

Наукова новизна статті полягає в тому, що в ній висвітлено погляди на гендерні відмінності у ставленні до корупції в Україні та інших країнах, виявлено неоднозначні закономірності в цій сфері, а також сформульовано рекомендації щодо їх урахування для вдосконалення механізму протидії корупційним деліктам.

Висновки

Результати вивчення вітчизняних й іноземних досліджень засвідчили, що погляди на гендерні відмінності в ставленні до корупції є неоднозначними: є розробки, які підтверджують факт того, що жінки менше схильні до корупційних деліктів, однак інші заперечують це.

Гендерні відмінності щодо корупції можуть стосуватися таких фактів: 1) жінки більше не схвалюють корупцію, ніж чоловіки; 2) жінки менш корумповані, ніж чоловіки.

Гендерні відмінності в ставленні до корупції в Україні й інших країнах є незначними. З огляду на це можна висловити припущення, що досягнення значних успіхів у протидії корупції виключно шляхом встановлення гендерної рівності на підприємствах, установах, організаціях є неможливим. Хоча збільшення частки жінок насамперед в органах державної влади та місцевого самоврядування, очевидно, матиме позитивний ефект у контексті протидії корупції, оскільки в такий спосіб можна підвищити ефективність і прозорість роботи органів державної влади. Водночас не можна виключати ймовірність того, що жінки, які негативно сприймають корупцію, обіймаючи певні посади, будуть змушені адаптуватися до системи корупційних відносин. Є певна залежність наявності чи відсутності гендерних відмінностей у сприйнятті корупції від проживання в певній країні, що очевидно зумовлює необхідність дослідження причин різного сприйняття корупції особами чоловічої та жіночої статей.

REFERENCES

- Agerberg, M. (2014). Perspectives on Gender and Corruption. *The Quality of Governance Working Paper Series, University of Gothenburg, 14*.
- Alatas, V., Cameron, L., Chaudhuri, A., Erkal, N., & Gangadharan, L. (2009). Gender, Culture, and Corruption: Insights from an Experimental Analysis. *Southern Economic Journal, 75*(3), 663-680. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/27751409>.
- Bauhr, M., & Charron, N. (2020). Will women executives reduce corruption? Marginalization and network inclusion. *Comparative Political Studies, 54*(7), 1292-1322. doi: <https://doi.org/10.1177/0010414020970218>.
- Breen, M., Gillanders, R., McNulty, G., & Suzuki, A. (2017). Gender and Corruption in Business. *The Journal of Development Studies, 53*(9), 1486-1501. doi: 10.1080/00220388.2016.1234036.
- Chaudhuri, A., Iversen, V., Jensenius, F.R., & Pushkar, M. (2020). Time in Office and the Changing Gender Gap in Dishonesty: Evidence from Local Politics in India. *CESifo Working Paper, 8217*. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=3576294>.
- Debski, J., Jetter, M., Mösele, S., & Stadelmann, D. (2018). Gender and corruption: The neglected role of culture. *European Journal of Political Economy, 55*, 526-537. doi: <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2018.05.002>.
- Esarey, J., & Chirillo, G. (2013). "Fairer sex" or purity myth? Corruption, gender, and institutional context. *Politics & Gender, 9*(4), 361-389. doi: 10.1017/s1743923x13000378.
- Frank, B., & Schulze, G.G. (2000). Does economics make citizens corrupt?. *Journal of economic behavior & organization, 43*(1), 101-113. doi: [https://doi.org/10.1016/S0167-2681\(00\)00111-6](https://doi.org/10.1016/S0167-2681(00)00111-6).
- Gras-Gil, E., Moreno-Enguix, MdR, & Henández-Fernández, J. (2020). Gender systems and internal control systems in local governments in Spain. *Gender in Management, 35*(5), 463-480. doi: <https://doi.org/10.1108/GM-02-2019-0019>.
- Herasymenko, H. Koruptsiia ochyma zhinok ta cholovikiv [Corruption through the eyes of women and men]. *Doslidzhennia PROON v Ukraini, UNDP study in Ukraine*. Retrieved from https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/democratic_governance/corruption_in_the_eyes_of_women_and_men.html [in Ukrainian].
- Jha, C.K., & Sarangi, S. (2018). Women and corruption: What positions must they hold to make a difference? *Journal of Economic Behavior & Organization, 151*, 219-233. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2018.03.021>.
- Merkle, O., & Wong, PH. (2020). It Is All about Power: Corruption, Patriarchy and the Political Participation of Women. M. Konte, N. Tirivayi (Eds.). *Women and Sustainable Human Development. Gender, Development and Social Change*. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-030-14935-2_20.
- Rivas, M.F. (2013). An experiment on corruption and gender. *Bulletin of Economic Research, 65*(1), 10-42. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1467-8586.2012.00450.x>.
- Stan koruptsii v Ukraini. Porivnialnyi analiz zahalnonatsionalnykh doslidzhen [The state of corruption in Ukraine. Comparative analysis of national surveys]. (2007, 2009, 2011, 2015). (n.d.). *kiis.com.ua*. Retrieved from http://kiis.com.ua/materials/pr/20161602_corruption/Corruption%20in%20Ukraine%202015%20UKR.pdf [in Ukrainian].
- Stensöta, H., Wängnerud, L., & Svensson, R. (2015). Gender and corruption: The mediating power of institutional logics. *Governance, 28*(4), 475-496. doi: <https://doi.org/10.1111/gove.12120>.
- Swamy, A., Knack, S., Lee, Y., & Azfar, O. (2001). Gender and corruption. *Journal of development economics, 64*(1), 25-55. doi: [https://doi.org/10.1016/S0304-3878\(00\)00123-1](https://doi.org/10.1016/S0304-3878(00)00123-1).
- Vozniuk, A.A. (2019). Psykholohichni teorii poiasnennia koruptsii [Psychological theories to explain corruption]. *Yurydychna psykholohiia, Legal psychology, 25*(2), 7-15. doi: <https://doi.org/10.33270/03192502.7> [in Ukrainian].
- Vozniuk, A.A. (2019). Realni prychny top-koruptsii v Ukraini ta nerealni sposoby protydii yii [The real causes of top corruption in Ukraine and unrealistic ways to combat it]. *Realizatsiia derzhavnoi antykoruptsiinoi polityky v mizhnarodnomu vymiri, Realization of the state anti-corruption policy in the international dimension: Proceedings of the IV International Scientific and Practical Conference*. (vol. 1), (p. 44-47). V.V. Cherniei, S.D. Husariev, S.S. Cherniavskiyi (et a. (Ed.). Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav [in Ukrainian].
- Vozniuk, A.A. (2019). Udoskonalennia obstavyn, yaki pomiakshuiut ta obtiazhuiut pokarannia, u konteksti realizatsii polozhen Stambul'skoi konventsii [Improving mitigating and aggravating circumstances in the context of the implementation of the provisions of the Istanbul Convention]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav, Scientific herald of National Academy of Internal Affairs, 1*(110), 50-57. doi: <https://doi.org/10.33270/01191101.50> [in Ukrainian].
- Wellalage, N.H., Fernandez, V., & Thrikawala, S. (2020). Corruption and innovation in private firms: Does gender matter? *International Review of Financial Analysis, 70*. doi: <https://doi.org/10.1016/j.irfa.2020.101500>.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Agerberg M. Perspectives on Gender and Corruption. *The Quality of Governance Working Paper Series, University of Gothenburg*. 2014. No. 14.
- Alatas V., Cameron L., Chaudhuri A., Erkal N., Gangadharan L. Gender, Culture, and Corruption: Insights from an Experimental Analysis. *Southern Economic Journal*. 2009. No. 75 (3). P. 663–680. URL: <http://www.jstor.org/stable/27751409>.
- Bauhr M., Charron N. Will women executives reduce corruption? Marginalization and network inclusion. *Comparative Political Studies*. 2020. Vol. 54. Issue 7. P. 1292–1322. doi: <https://doi.org/10.1177/0010414020970218>.
- Breen M., Gillanders R., McNulty G., Suzuki A. Gender and Corruption in Business. *The Journal of Development Studies*. 2017. No. 53 (9). P. 1486–1501. doi: 10.1080/00220388.2016.1234036.
- Chaudhuri A., Iversen V., Jensenius F. R., Pushkar M. Time in Office and the Changing Gender Gap in Dishonesty: Evidence from Local Politics in India. *CESifo Working Paper*. 2020. No. 8217. URL: <https://ssrn.com/abstract=3576294>.

- Debski J., Jetter M., Mösele S., Stadelmann D. Gender and corruption: The neglected role of culture. *European Journal of Political Economy*. 2018. No. 55. P. 526–537. doi: <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2018.05.002>.
- Esarey J., Chirillo G. «Fairer sex» or purity myth? Corruption, gender, and institutional context. *Politics & Gender*. 2013. No. 9 (4). P. 361–389. doi: 10.1017/s1743923x13000378.
- Frank B., Schulze G. G. Does economics make citizens corrupt?. *Journal of economic behavior & organization*. 2000. No. 43 (1). P. 101–113. doi: [https://doi.org/10.1016/S0167-2681\(00\)00111-6](https://doi.org/10.1016/S0167-2681(00)00111-6).
- Gras-Gil E., Moreno-Enguix MdR, Henández-Fernández J. Gender systems and internal control systems in local governments in Spain. *Gender in Management*. 2020. No. 35 (5). P. 463–480. doi: <https://doi.org/10.1108/GM-02-2019-0019>.
- Герасименко Г. Корупція очима жінок та чоловіків. *Дослідження ПРООН в Україні*. URL: https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/library/democratic_governance/corruption_in_the_eyes_of_women_and_men.html.
- Jha C. K., Sarangi S. Women and corruption: What positions must they hold to make a difference? *Journal of Economic Behavior & Organization*. 2018. No. 151. P. 219–233. doi: <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2018.03.021>.
- Merkle O., Wong PH. It Is All about Power: Corruption, Patriarchy and the Political Participation of Women / In: M. Konte, N. Tirivayi (Eds.). *Women and Sustainable Human Development. Gender, Development and Social Change*. 2020. doi: https://doi.org/10.1007/978-3-030-14935-2_20.
- Rivas M. F. An experiment on corruption and gender. *Bulletin of Economic Research*. 2013. No. 65 (1). P. 10–42. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1467-8586.2012.00450.x>.
- Стан корупції в Україні. Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень: 2007, 2009, 2011 та 2015. URL: http://kiis.com.ua/materials/pr/20161602_corruption/Corruption%20in%20Ukraine%202015%20UKR.pdf.
- Stensöta H., Wängnerud L., Svensson R. Gender and corruption: The mediating power of institutional logics. *Governance*. 2015. No. 28 (4). P. 475–496. doi: <https://doi.org/10.1111/gove.12120>.
- Swamy A., Knack S., Lee Y., Azfar O. Gender and corruption. *Journal of development economics*. 2001. No. 64 (1). P. 25–55. doi: [https://doi.org/10.1016/S0304-3878\(00\)00123-1](https://doi.org/10.1016/S0304-3878(00)00123-1).
- Вознюк А. А. Психологічні теорії пояснення корупції. *Юридична психологія*. 2019. № 25 (2). С. 7–15. doi: <https://doi.org/10.33270/03192502.7>.
- Вознюк А. А. Реальні причини топ-корупції в Україні та нереальні способи протидії їй. *Реалізація державної антикорупційної політики в міжнародному вимірі* : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 12 груд. 2019 р.) : у 2 ч. / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. Ч. 1. С. 44–47.
- Вознюк А. А. Удосконалення обставин, які пом'якшують та обтяжують покарання, у контексті реалізації положень Стамбульської конвенції. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 1 (110). С. 50–57. doi: <https://doi.org/10.33270/01191101.50>.
- Wellalage N. H., Fernandez V., Thrikawala S. Corruption and innovation in private firms: Does gender matter? *International Review of Financial Analysis*. 2020. Vol. 70. doi: <https://doi.org/10.1016/j.irfa.2020.101500>.

Стаття надійшла до редколегії 13.01.2021

Voluiko O. – Ph.D in Psychology, Senior Lecturer of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3723-5415>

Gender Differences in Attitudes Towards Corruption in Ukraine and Other Countries

The **purpose** of the article is to study gender differences in attitudes towards corruption in Ukraine and other countries for further use of the results obtained in the prevention of corruption offenses. The article uses a set of scientific **methods**, namely: comparative law, system-structural, formal-logical. The theoretical basis of the study are works of Ukrainian and foreign scientists. The **scientific novelty** of the article is that it highlights views on gender differences in attitudes to corruption in Ukraine and other countries, reveals ambiguous patterns in this area, and formulates recommendations for their consideration in improving the mechanism for combating corruption offenses. According to results of the study, following **conclusions** were drawn that gender differences in attitudes towards corruption in Ukraine and other countries are insignificant. In view of this, it can be assumed that it is impossible to achieve significant success in combating corruption solely by establishing gender equality in enterprises, institutions and organizations. Although the increase in share of women primarily in public authorities and local self-government will obviously have a positive effect in context of combating corruption, as it can increase the efficiency and transparency of public authorities. At the same time, it cannot be ruled out that women who have a negative perception of corruption in certain positions will be forced to adapt to the system of corrupt relations. There is a certain dependence of presence or absence of gender differences in the perception of corruption on the country, which obviously necessitates the study of reasons for different perceptions of corruption by men and women.

Keywords: gender; sex; gender inequality; corruption; corruption criminal offense.

Воят Л. І. – кандидат юридичних наук, викладач кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8146-0145>

Особливості професійної комунікації в діяльності педагогічних працівників галузевої освіти Національної поліції України

Метою статті є вивчення особливостей професійної комунікації в діяльності педагогічних працівників галузевої освіти Національної поліції України. Методологія. Методологічний інструментарій обрано відповідно до окресленої мети, специфіки об'єкта та предмета дослідження. Методологічну основу статті становили наукові концепції вивчення окремих аспектів педагогічної майстерності викладача закладу вищої освіти. Розглянуто особливості професійної комунікації в діяльності педагогічних працівників галузевої освіти Національної поліції України. Визначено роль комунікативних навичок викладача й передумови їх формування, які є складовими професійного успіху. Проаналізовано значення педагогічної комунікації під час підготовки поліцейських. Окреслено основні детермінанти формування професійної компетентності й педагогічної майстерності викладача, їх роль у забезпеченні освітнього процесу. З'ясовано сутність комунікативних бар'єрів і культури мовлення, їх вплив на реалізацію завдань комунікативного процесу. Висвітлено роль гуманістичної позиції викладача в процесі діалогічної взаємодії. Наукова новизна статті полягає в узагальненні та систематизації результатів досліджень щодо особливостей ефективної професійної комунікації педагогічних працівників Національної поліції України під час забезпечення освітнього процесу. Висновки. Визначено низку практичних рекомендацій, які варто використовувати під час організації та реалізації освітнього процесу. Обґрунтовано ефективність підходів, що використовують у системі формування педагогічної майстерності педагогічних працівників галузевої освіти Національної поліції України. Встановлено сутність педагогічної праці викладача закладу вищої освіти як особливої форми висококваліфікованої розумової діяльності творчого характеру. Визначено роль компонентів професійно-педагогічної комунікативності викладача в процесі підготовки поліцейських і подальшому формуванні в їхній професійній діяльності.

Ключові слова: професійна комунікація; педагогічна майстерність; педагогічний працівник; діалогічна взаємодія; культура мовлення; комунікація; комунікативні бар'єри; гуманістична спрямованість; Національна поліція України; освітній процес.

Вступ

Професійна діяльність поліцейських передбачає готовність і здатність до ефективного спілкування як для забезпечення здійснення професійних функцій, так і в повсякденному житті з різними категоріями громадян. Проблеми міжособистісної взаємодії негативно позначаються на діяльності та психічному стані поліцейських, призводять до погіршення настрою, можуть провокувати виникнення стресу. Саме тому комунікативні навички й уміння, досвід та індивідуальний стиль міжособистісної взаємодії мають бути на належному рівні.

У процесі спілкування між людьми відбувається передання знань, досвіду, формують різні вміння та навички, погоджують і координують спільні дії тощо. Спілкування є професійно значущою, суттєвою складовою комунікативної готовності до здійснення як педагогічної, так професійної діяльності. Спілкування є необхідною умовою діяльності людини. Від нього залежить психологічний клімат в організації, її виробнича мобільність, конкурентні позиції на ринку, взаєморозуміння між людьми. Правильно організоване спілкування забезпечує ефективний обмін інформацією, дає змогу глибше пізнати співрозмовника, спрогнозувати особливості подальшої ділової взаємодії з партнером

(Bondarenko, Danylchenko, Khudiakova, & Krymets, 2019, p. 81).

Необхідним є визначення наукових засад формування компетентного педагогічного працівника галузевої освіти Національної поліції України з огляду на особливості професійної комунікації.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є дослідження пріоритетних завдань сучасної освіти, які не лише мають забезпечувати якісну фахову підготовку, а й формувати високий рівень комунікативної компетентності.

Різноманітні психологічні аспекти особливостей професійної комунікації розглянуто в працях іноземних і вітчизняних дослідників (І. Бех, Н. Бібік, А. Бодальов, А. Бойко, Н. Бутенко, Н. Волкова, Ю. Вторнікова, С. Гончаренко, О. Жирун, М. Заброцький, В. Кан-Калик, С. Левченко, С. Петрушин, О. Савченко, В. Сухомлинський, О. Федій та ін.).

Огляд основних психологічних особливостей та структурних елементів формування висококваліфікованого викладача засвідчує складність і багатогранність цієї системи, що потребує володіння відповідними навичками.

Виклад основного матеріалу

Новий етап розвитку освіти в нашій державі актуалізує проблему формування висококваліфікованих педагогічних кадрів, які мають майстерно володіти комунікативною компетентністю, в основі якої – комунікативні вміння. Саме з викладача, рівня його педагогічної майстерності, а також комунікативних можливостей розпочинається, а згодом розвивається та вдосконалюється рівень комунікативних можливостей працівника поліції (Petrova, & Podliniaieva, 2021).

Причиною низки проблем, які виникають у діяльності педагогічних працівників, є недостатній рівень сформованості комунікативних умінь викладача. У практиці педагогічної діяльності складнощі постають саме там, де викладач не вміє чи з певних причин не може на необхідному рівні спілкуватися зі слухачами (поліцейськими) (Kravchenko, 2020).

Саме тому неабияке значення має вміння застосовувати знання та навички професійної комунікації як одну зі складових професійної майстерності педагогічних працівників, що здійснюють підготовку поліцейських.

Специфіка професійної діяльності педагогічних працівників галузевої освіти НПУ полягає у володінні інструментарієм з досвіду педагогічної діяльності, знаннями з основ науки й методики навчання та виховання, а також опанування мистецтва педагогічного спілкування, адже всі знання та вміння передаються через систему живого безпосереднього спілкування. Педагогічна майстерність викладача та його професійна компетентність є складовими комунікативної компетентності педагога.

Комунікація – це процес обміну інформацією (фактами, ідеями, поглядами, емоціями тощо) між двома чи більше особами, спілкування за допомогою вербальних і невербальних засобів з метою передавання та одержання інформації (Ravchyna, 2020).

Педагогічна комунікація – організація освітньої діяльності на підставі сприйняття, засвоєння, використання та передачі інформації з різних джерел. Педагогічна комунікація є важливим чинником професійної ідентичності, охоплює всі сфери педагогічної діяльності. Викладачеві доводиться налагоджувати комунікативні зв'язки не лише з колегами, практичними працівниками, а й зі слухачами (поліцейськими), які проходять певний курс навчання.

Надзвичайно важливим для педагога є володіння майстерністю обмінюватися інформацією. Успіх педагогічної комунікації залежить від того, чи здатен викладач налагодити контакт з аудиторією, від системності

його викладу, логічності, аргументації, уміння стимулювати тих, хто навчається, для подальшої діяльності, заохочувати, керувати увагою, передбачати конфлікти, розбіжності, знімати емоційне напруження в спілкуванні й усувати бар'єри, запобігати виникненню конфліктних ситуацій. Водночас слід зауважити, що комунікативні вміння, поєднані зі знаннями, навичками, методичним мистецтвом, психолого-педагогічними якостями особистості, створюють надійні підвалини для формування педагогічної діяльності (Korniiak, 2020).

Досвід педагогічної діяльності засвідчує, що замало тільки знань з основ науки та методики навчання і виховання, потрібно володіти мистецтвом педагогічного спілкування, адже всі знання та вміння можуть бути передані студентам через систему живого й безпосереднього спілкування з ними. Комунікативну компетентність педагога слід розглядати як частину його професійної компетентності й педагогічної майстерності.

Педагогічна майстерність викладача відображається в застосуванні, поряд із іншими, й комунікативних умінь задля досягнення мети, яку ставить перед собою викладач під час викладу певного матеріалу (Kharchenko, I.I., & Kharchenko, S.M., 2015).

Комунікативні вміння – це готовність до професійної комунікативної діяльності. До комунікативних умінь належать: мовленнєве або вербальне спілкування, невербальне спілкування, орієнтування в ситуації, соціальна перцепція, створення творчого самопочуття, володіння професійною педагогічною увагою (Kryvonos, 2017).

Комунікативні навички особистості – це комплекс індивідуально психологічних особливостей, що забезпечують здатність індивіда до активного й ефективного (оптимального) спілкування, передання та адекватного сприймання інформації, організації взаємодії з іншими людьми, правильного розуміння як себе та своєї поведінки, так і партнерів та їх поведінки, що є необхідними умовами ефективною взаємодії між людьми й успішної життєдіяльності людини (Kolomiets, 2020).

Передумовою формування комунікативних навичок є спільна діяльність, яка своєю чергою не може відбуватися без координації дій, узгодження завдань, обміну думками, інтелектуальної та емоційної чуттєвої взаємодії індивідів.

У процесі комунікації можуть виникнути й складнощі під час спілкування, що належать до тимчасових або тривалих явищ, які перешкоджають реалізації мети комунікативного процесу, створюють перепони для ефективною

міжособистісної взаємодії, послаблюють чи переривають її (Dumko, 2021).

Комунікативні бар'єри – психологічні перешкоди, що виникають на шляху отримання інформації. Специфіка людської комунікації полягає в наявності бар'єрів, що заважають проникненню інформації.

Культура мовлення – широке обсягове поняття, однак передусім це грамотність побудови фраз, простота і зрозумілість викладу, виразність, якої досягають умінням добирати потрібні слова й синтаксичні конструкції, активним використанням основних компонентів виразності усного мовлення, тону, динаміки звучання голосу, темпу, пауз, наголосів, інтонації, дикції, правильна вимова слів, правильне використання спеціальної термінології, лаконічність (Krasnytska, 2020).

Безсумнівно, для успішності професійної діяльності викладача необхідними є такі риси його мовлення, як бездоганна дикція, дотримання всіх орфоепічних норм сучасної української літературної мови, добре поставлений голос, уміння керувати диханням, тобто професійне володіння технікою мовлення. Не можна уявити живого мовлення без інтонації. Кожне осмислення думки, власної або чужої, може бути правильно виражене й так само сприйняте слухачами лише в тому разі, коли читець (мовець) правильно використовує всі компоненти мовлення (системи його звуків, будови складу слова, наголосу) й інтонації (органічної єдності пауз, логічної та емоційної функцій наголосів, мелодики, темпу, ритму, голосового тембру). Практичні навички використання інтонації співрозмовника, уміння використовувати акустичні засоби впливу на слухачів є необхідними для ефективного професійного спілкування. Однак проблема полягає в тому, що навчитися інтонувати, на переконання психологів, неможливо.

Слід зауважити, що штучно створену інтонацію помічають слухачі одразу, саме природність інтонації, її відповідність ситуації спілкування і є головними комунікативними перевагами. Відтворення заданої інтонації нічого не навчає, однак можна навчитися слухати й розуміти змістові значення інтонації співрозмовника, визначити педагогічні можливості використання інтонаційних засобів, виявити спектр їх впливів, співвіднести ці можливості з особливостями певного голосу, індивідуальності мовленнєвої поведінки. Зазначене створює необхідну базу для вдосконалення практичних засобів інтонування (Zakharchenko, 2020).

Викладач зобов'язаний бути не тільки компетентним фахівцем з високою науковою та діловою кваліфікацією, виконавською

дисципліною; не лише духовно багатою особистістю, що несе моральну відповідальність за власну навчальну й виховну діяльність; викладач має бути водночас комунікабельною особистістю з високим рівнем культури спілкування, умінням вести діалог, дискутувати, забезпечувати позитивний моральний та емоційний настрій у педагогічній взаємодії. Педагогічна й комунікативна діяльність педагога має бути творчою. Педагогічний працівник, у якого наявна певна модель взаємодії зі слухачами (поліцейськими), у процесі педагогічної діяльності має постійно коригувати власну програму дій, максимально узгоджуючи її з конкретною комунікативною ситуацією та можливостями студентів як партнерів у спілкуванні (Filipova, 2021).

У процесі педагогічного спілкування викладач не просто кількісно збільшує свій комунікативний досвід; він обирає певну стратегію спілкування із властивими їй нормами, прийомами та засобами. Саме вибудована педагогом у процесі навчальної взаємодії комунікативна стратегія (монологічна чи діалогічна) зумовлює характер педагогічної діяльності та фахового спілкування.

Визначальною рисою діалогічної взаємодії є гуманістична позиція викладача щодо студента в процесі навчання та навчального спілкування, що дає змогу студенту задовольнити потребу в розумінні, подолати відчуття хвилювання та страху, супутні сприйняттю й опануванню нового матеріалу. На противагу монологічній взаємодії, діалогічність виключає вплив на психіку студента за допомогою певної системи операцій та маніпулювання його особистістю (Nykyforova, 2020).

Отже, комунікативні навички реалізують викладачі в процесі професійного спілкування як з колегами, так і зі студентами, вони охоплюють правовий, психологічний, етичний, мовленнєві компоненти. Комунікативні навички викладача є однією з найважливіших складових професійного успіху.

Виявом високого рівня педагогічної діяльності є комунікативна компетентність педагога, яку слід розглядати як частину його професійної компетентності й педагогічної майстерності. Як наукова проблема вона постала у XIX столітті. Дослідники педагогіки тлумачать її як найвищий рівень педагогічної діяльності, який виявляється в тому, що у відведений час педагог досягає оптимальних наслідків, «синтезу наукових знань, умінь і навичок методичного мистецтва й особистих якостей учителя», це комплекс властивостей особистості педагога, що забезпечує високий рівень самоорганізації педагогічної діяльності (Karpushyna, 2018).

Педагогічна майстерність ґрунтується на високому фаховому рівні педагога, його загальній культурі й педагогічному досвіді. Розглядають її як вияв власного «Я» у професії, самореалізацію особистості вчителя в педагогічній діяльності, тому це вища, творча його активність, що передбачає доцільне використання методів і засобів педагогічного взаємовпливу в кожній ситуації навчання та виховання. Така доцільність є результатом опанування системи знань та уявлень про закони навчання, технології розвитку дитини, а також індивідуальні особливості педагога, його спрямованість, здібності та психофізичні дані. Критеріями педагогічної майстерності є гуманність, науковість, педагогічна доцільність, оптимальний характер, результативність, демократичність, творчість (Yanytska, 2019).

Є кілька підходів до визначення педагогічної майстерності. На думку Н. В. Кузьміної та М. В. Кухарева, це «найвищий рівень педагогічної діяльності... який виявляється в тому, що за відведений час педагог досягає оптимальних наслідків». Водночас О. І. Щербаків педагогічну майстерність тлумачить як синтез наукових знань, умінь і навичок методичного мистецтва й особистих якостей педагога. Натомість Ш. О. Амонашвілі не пропонує чіткої дефініції педагогічної майстерності, проте виокремлює її основні риси: «Бути майстром педагогічної справи – це означає мати вихідну позицію... яка є особистісно-гуманною... це яскрава особистість, мудра, чуйна, доброзичлива і принципова людина... це першодослідник теоретичних рекомендацій, який може їх переконливо довести або спростувати. Його творчість може збагатити педагогічну науку і практику новими висновками, дати початок новим ідеям і підходам». Зовні майстерність педагога – це виконання різноманітних педагогічних завдань, успішна організація навчально-виховного процесу й отримання відповідних результатів, але її сутність полягає в певних професійних та особистісних якостях, які породжують цю діяльність і забезпечують її ефективність (Оліїчук, 2016).

Важливими професійними якостями педагога слід визнати працелюбність, працездатність, дисциплінованість, відповідальність, уміння поставити мету, обрати шляхи її досягнення, організованість, наполегливість, систематичне та планомірне підвищення свого професійного рівня, прагнення постійно підвищувати якість власної праці тощо (Kolisnyk-Humeniuk, 2019).

Отже, на підставі зазначеного можна дійти висновку, що педагогічна майстерність – це комплекс властивостей особистості, що забезпечує високий рівень самоорганізації професійної діяльності на рефлексивній основі.

Педагогічна праця викладача ЗВО є особливою формою висококваліфікованої розумової діяльності творчого характеру. Вона спрямована на навчання, виховання і розвиток студентів, формування в них професійних знань, умінь і навичок, виховання активної життєвої позиції. Педагогічні працівники мають стати основною рушійною силою відродження та створення якісно нової національної системи освіти. Але для того щоб у процесі професійної діяльності педагога відбувся розвиток педагогічної майстерності, необхідно оволодівати сучасними технологіями навчання та виховання. Майстром стає той, хто прагне цього, хто працює, хто осмислює власну діяльність (Tsiurга, & Terzalova, 2021).

Важливим й об'єктивним аспектом особливості професійної комунікації в діяльності педагогічних працівників галузевої освіти НПУ є дослідження структури педагогічної майстерності. Обґрунтована структура педагогічної майстерності сучасного викладача закладу вищої освіти охоплює такі компоненти: гуманістичну спрямованість, професійні знання, педагогічні здібності, педагогічну техніку (Rubonets, 2018).

Гуманістична спрямованість виражається в ціннісних орієнтаціях викладача у вигляді гуманістичної стратегії під час реалізації завдань педагогічної діяльності, самоствердження педагога, а також у його системі педагогічної взаємодії з учнями.

Професійне знання виконує роль фундаменту педагогічної майстерності, що додає йому глибину, ґрунтовність, свідомість. Ігнорування його ролі веде до ремісництва, стереотипів, примітивізму, і, навпаки, педагогічна ерудиція дає змогу досягти успіху, бажаного результату у взаємодії викладача з аудиторією (Hirniak, & Vasyukiv, 2019).

Професійні знання охоплюють три блоки навчальних дисциплін: психолого-педагогічні, фахові, соціально-гуманітарні. Саме досконале знання матеріалу та вміння цей матеріал подати на належному рівні, для того щоб слухач (поліцейський) також опанував цей матеріал і зміг надалі в практичній діяльності його застосовувати, є метою викладача.

Педагогічна техніка передбачає наявність трьох груп умінь: здійснювати освітній процес, виховну роботу; взаємодіяти зі студентами, управляти ними в процесі різноманітної діяльності; управляти собою, власним емоційним станом, мовленням, тілом, що виявляється в поведінці. Педагогічні вміння допомагають формуванню професійної позиції викладача, дають змогу отримати результат, адекватний цілям і задумам (Smerechak, 2018).

До педагогічних здібностей належать комунікація, креативність (творчість), рефлексія

(аналіз власного психічного стану), перцепція (здатність до сприйняття нового), інтелектуальні й організаторські здібності.

Отже, успішність педагогічної діяльності безпосередньо залежатиме від педагогічних здібностей викладача. Однією з основних здібностей, яку включає педагогічна діяльність, становлять комунікативні здібності, а саме здатність до спілкування, встановлення контактів і зв'язків.

У процесі педагогічної комунікації інформація виконує педагогічні функції (переконує та спонукає до певної поведінки, коригує моральні, інтелектуальні й комунікативні риси учня) (Shvai, 2020).

З-поміж педагогічних функцій комунікації слід виокремити такі:

– інформаційна (реалізується в навчально-виховній діяльності та взаємодії між викладачем і слухачем (поліцейським);

– пізнавальна (допомагає розумінню та вивченню певного матеріалу);

– експресивна (дає змогу доступно, цікаво й емоційно виразно передавати знання, уміння, навички);

– управлінська (допомагає керувати своєю поведінкою та впливати на інших людей) (Kurova, 2020).

У зв'язку із цим комунікативність викладача є професійно значущою за своєю роллю. Комунікативність – вияв комунікативних якостей, які сприяють успішній інформаційній взаємодії, що сприяє вирішенню конкретних питань.

Компонентами професійно-педагогічної комунікативності викладача є:

– наявність стійкої потреби в систематичному спілкуванні зі слухачами (поліцейськими);

– взаємодія загальнолюдських і професійних показників комунікативності;

– емоційне задоволення на всіх етапах спілкування;

– наявність здібностей до педагогічної комунікації, набуття комунікативних навичок і вмінь (Melnyuk, 2016).

Потреби в спілкуванні можуть виникнути у зв'язку з намаганням зняти внутрішнє напруження та занепокоєння, отримати схвалення, визнати власну унікальність, уточнити уявлення про іншу людину, її здібності, якості, вплинути на думки іншої людини (Kovalska, & Bohadorova, 2021).

Комунікативність викладача формується під впливом різних чинників, причому переважають особистісні, що визначають модель комунікативності викладача:

1. Загальні універсальні якості особистості викладача: педагогічна спрямованість, психологічна підготовленість, колективізм, доброзич-

ливість, активність у суспільно-політичній та педагогічній діяльності, дисциплінованість, організованість.

2. Спеціальні якості викладача (характеризують внутрішню структуру його комунікативності): пізнавальні якості (дають змогу особистості сприймати, розуміти й вивчати навколишній світ, реалізують інтерес до пізнання навколишнього світу, прагнення розвивати «дар пізнання людей», до співчуття, ідентифікації з іншими людьми тощо); експресивні якості (забезпечують виразність особистості, через яку вона стає зрозумілою іншим людям, допомагають «утримувати увагу інших людей», підтримують прагнення до правдивості й щирості в стосунках, а також емоційна виразність); управлінські властивості (допомагають впливати на інших людей і здійснювати самоконтроль).

Наукова новизна

Наукова новизна статті полягає в узагальненні та систематизації результатів досліджень щодо особливостей ефективної професійної комунікації педагогічних працівників Національної поліції України під час забезпечення освітнього процесу.

Висновки

Ми дійшли висновку, що основними необхідними комунікативними якостями, які повинен мати поліцейський, є вміння слухати інших людей, долати психологічні бар'єри в спілкуванні, уміння швидко встановлювати психологічний контакт із незнайомими людьми, емоційна стриманість, терплячість, уміння чинити психологічний вплив на людей під час здійснення службової діяльності.

Саме під час проведення занять викладач повинен так викладати матеріал, щоб паралельно з отриманою інформацією слухачі (поліцейські) отримували практичні знання та вміння щодо професійної комунікації. Саме наявність комунікативних умінь та їх застосування в практичній діяльності забезпечуватиме позитивний результат.

Позитивне ставлення до людей, уміння слухати, майстерність говорити, налагодження та підтримання контактів, уміння привернути й утримати увагу, безперешкодно долати бар'єри спілкування та вирішувати конфліктні ситуації, ефективно впливати на осіб з метою бажаних змін поведінки допоможуть поліцейським підвищити ефективність обміну та сприйняття інформації, сформувати позитивний імідж і відповідно налагодити взаємодію з населенням.

Тому особливість професійної комунікації в діяльності педагогічних працівників галузевої освіти НПУ полягає в педагогічній майстерності

викладача, поєднаний з певними вміннями й навичками, які відіграють важливу роль у навчанні слухачів (поліцейських) і подальшому формуванні в їхній професійній діяльності задля підтримання авторитету правоохоронних органів.

REFERENCES

- Bondarenko, V., Danylchenko, V., Khudiakova, N., & Krynets, O. (2019). Methodological approaches to professional training of future patrol officers. *Pedagogical Innovations: Ideas, Realities, Perspectives*, 2, 80-88. doi: 10.32405/2413-4139-2019-2-80-88.
- Dumko, N.V. (2021). Vrahuvannia osobystisnykh zapytyv kursantiv politsii na pobudovy vlasnoi traiektorii navchannia [Taking into account the personal requests of police cadets to build their own learning trajectory]. *Naukovi Zapysky, Scientific Notes*, 145, 54-62. doi: 10.31392/nz-npu-145.2019.06 [in Ukrainian].
- Filippova, L.V. (2021). Profesiina refleksiiia vykladacha u vyshchkykh navchalnykh zakladakh [Professional reflection of a teacher in higher educational]. *Naukovi Zapysky, Scientific Notes*, 145, 199-207. doi: 10.31392/nz-npu-145.2019.22 [in Ukrainian].
- Hirniak, A., & Vasylykiv, O. (2019). Psykholohichni bariery u vzaiemodii vykladacha y studentiv ta shliakhy yikh efektyvnoho podolannia [Psychological barriers in teacher-student interaction and ways to overcome them effectively]. *Psychological Prospects Journal*, 33, 79-90. doi: 10.29038/2227-1376-2019-33-79-90 [in Ukrainian].
- Karpushyna, M. (2018). Teoretychni osnovy tekhnolohii problemnoho navchannia studentiv u zakladakh vyshchoi osvity [Theoretical bases of technology of problem-based learning of students in higher education institutions]. *Pedahohichnyi Dyskurs, Pedagogical Discourse*, 24, 50-56. doi: 10.31475/ped.dys.2018.24.07 [in Ukrainian].
- Kharchenko, I.I., & Kharchenko, S.M. (2015). Pedahohichna maisternist vykladacha vyshchoi shkoly ta shliakhy yii pidvyshchennia [Pedagogical skills of a high school teacher and ways to improve it.]. *Osvitnii Vymir, Educational Dimension*, 45, 114-119. doi: 10.31812/educdim.v45i0.2594 [in Ukrainian].
- Kolisnyk-Humeniuk, Yu. (2019). Pedahohichna tvorchist - yak poshukova diialnist vykladacha [Pedagogical creativity - as a search activity of the teacher]. *Molod i Rynok, Youth and the Market*, 8(175), 106-109. doi: 10.24919/2308-4634.2019.179417 [in Ukrainian].
- Kolomiets, N. (2020). Profesiine zrostantia vykladacha vyshchoi shkoly: realii ta oriientyry [Professional growth of a high school teacher: realities and guidelines]. *Problems of Modern Teacher Training*, 1(21), 164-169. doi: 10.31499/2307-4914.1(21).2020.210941 [in Ukrainian].
- Korniak, O. (2020). Komunikatyvni zasoby psykholohichnoho suprovodu profesiinoho samozdiisnennia vykladacha [Communicative means of psychological support of professional self-realization of the teacher]. *Psycholinguistics in a Modern World*, 15, 132-136. doi: 10.31470/10.31470/2706-7904-2020-15-132-136 [in Ukrainian].
- Kovalska, N.M., & Bohadorova, L.M. (2021). Osoblyvosti dilovoho spilkuvannia v osvitnomu seredovyshchi: psykholoho-pedahohichnyi aspekt [Features of business communication in the educational environment: psychological and pedagogical aspect]. *Pedahohichnyi Almanakh, Pedagogical Almanac*, 46, 132-139. doi: 10.37915/pa.vi46.119 [in Ukrainian].
- Krasnytska, O.V. (2020). Pedahohichna maisternist - shliakh do realizatsii indyvidualnoho potentsialu vykladacha vyshchoi viiskovoi shkoly [Pedagogical skill is a way to realize the individual potential of a teacher of a higher military school]. *Dukhovnist Osobystosti: Metodolohiia, Teoriia i Praktyka, Spirituality of Personality: Methodology, Theory and Practice*, 94(1), 122-133. doi: 10.33216/2220-6310-2020-94-1-122-133 [in Ukrainian].
- Kravchenko, I. (2020). Personalii v rozvytku pedahohiky vyshchoi shkoly [Personalities in the development of higher school pedagogy]. *Naukove zabezpechennia tekhnolohichnoho prohresu XXI storichchia, Scientific support of technological progress of the XXI century*, 4, 62-64. doi: 10.36074/01.05.2020.v4.11 [in Ukrainian].
- Kryvonos, O.B. (2017). Orhanizatsiia sotsialno-pedahohichnoi adaptatsii studentiv. [Organization of socio-pedagogical adaptation of students]. *Pedahohichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnolohii, Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies*, 7(71), 69-79. doi: 10.24139/2312-5993/2017.07/069-079 [in Ukrainian].
- Kurova, A. (2020). *Psykholohiia spilkuvannia [Psychology of communication]*. Odesa: Feniks. doi: 10.32837/11300.13107 [in Ukrainian].
- Melnyk, Yu.B. (2016). *Pedahohika vyshchoi shkoly: v skhemakh i tablytsiakh [Higher school pedagogy: in diagrams and tables]*. Kharkiv: KhOHOKZ. doi: 10.26697/9789669726063.2016 [in Ukrainian].
- Nykyforova, O. (2020). Doslidzhennia koryhuiuchoho vplyvu navchannia na profesiino vazhlyvi yakosti politseiskykh [Research on the corrective effect of training on professionally important qualities of police officers]. *Naukove zabezpechennia tekhnolohichnoho prohresu XXI storichchia, Scientific support of technological progress of the XXI century*, 4, 23-25. doi: 10.36074/01.05.2020.v4.05 [in Ukrainian].
- Oliinyk, I.V. (2016). Skladovi elementy profesiino-pedahohichnoi maisternosti vykladacha vyshchoi shkoly [Components of professional and pedagogical skills of a high school teacher]. *Bulletin of Alfred Nobel University*, 12, 251-258. doi: 10.32342/2522-4115-2016-0-12-251-258 [in Ukrainian].
- Petrova, L., & Podliniaieva, O. (2021). Vazhlyvi navychky suchasnoho pedahoha [Important skills of a modern teacher]. *InterConf*, 63, 57-68. doi: 10.51582/interconf.21-22.06.2021.06 [in Ukrainian].
- Ravchyna, T. (2020). Kontseptualni zasady pedahohichnoi pidhotovky vykladacha vyshchoi shkoly v konteksti suchasnykh osvitnikh vyklykiv [Conceptual principles of pedagogical training of a high school teacher in the context of modern educational challenges]. *Osvitni Obrii, Educational Horizons*, 50(1), 27-31. doi: 10.15330/obrii.50.1.27-31 [in Ukrainian].

- Rubonets, O. (2018). Kohnityvna komunikatsiia. Multiversum [Cognitive communication. Multiverse]. *Psykhologichnyi Atlas. Almanakh, Psychological Atlas. Almanac*, 5-6, 87-99. doi: 10.35423/2078-8142.2015.5-6.09 [in Ukrainian].
- Shvai, R. (2020). Konstruktyvizm ta osvittii protses [Constructivism and the educational process]. *Humanities Science Current Issues*, 4(29), 228-232. doi: 10.24919/2308-4863.4/29.209679 [in Ukrainian].
- Smerechak, L. (2018). Osoblyvosti pedahohichnoi diialnosti vykladacha vyshchoi shkoly [Features of pedagogical activity of the teacher of higher school]. *Molod i Rynok, Youth and the Market*, 11(166), 125-129. doi: 10.24919/2308-4634.2018.152275 [in Ukrainian].
- Tsiura, S., & Terzalova, A. (2021). Normatyvne zakriplennia poniat "osvitnie seredovyshe", "osvitnii prostir", "osvitnii protses" u konteksti pedahohichnoi terminolohii [Normative consolidation of the concepts "educational environment", "educational space", "educational process" in the context of pedagogical terminology]. *Molod i Rynok, Youth and the Market*, 5/184, 111-117. doi: 10.24919/2308-4634.2020.223082 [in Ukrainian].
- Yanytska, O.Yu. (2019). Psykhologo-pedahohichni aspekty formuvannia avtorytetu vykladacha [Psychological and pedagogical aspects of the formation of the teacher's authority]. *Psykhologhiia: Realnist i Perspektyvy, Psychology: Reality and Perspectives*, 10, 178-182. doi: 10.35619/prap_rv.vi10.113 [in Ukrainian].
- Zakharchenko, O. (2020). Rol ta znachennia pisladyplomnoi osvity politseiskykh u pidvyshchenni yikhnoho profesiinoho rivnia [The role and importance of postgraduate education of police officers in improving their professional level]. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 6, 138-142. doi: 10.32849/2663-5313/2020.6.24 [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Bondarenko V., Danylchenko V., Khudiakova N., Krymets, O. Methodological approaches to professional training of future patrol officers. *Pedagogical Innovations: Ideas, Realities, Perspectives*. 2019. No. 2. P. 80–88. doi: 10.32405/2413-4139-2019-2-80-88.
- Думко Н. В. Врахування особистісних запитів курсантів поліції на побудови власної траєкторії навчання. *Наукові Записки*. 2021. № 145. С. 54–62. doi: 10.31392/nz-npu-145.2019.06.
- Філіппова Л. В. Професійна рефлексія викладача у вищих навчальних закладах. *Наукові Записки*. 2021. № 145. С. 199–207. doi: 10.31392/nz-npu-145.2019.22.
- Гірняк А., Васильків О. Психологічні бар'єри у взаємодії викладача й студентів та шляхи їх ефективного подолання. *Psychological Prospects Journal*. 2019. № 33. С. 79–90. doi: 10.29038/2227-1376-2019-33-79-90.
- Карпушина М. Теоретичні основи технології проблемного навчання студентів у закладах вищої освіти. *Педагогічний Дискурс*. 2018. № 24. С. 50–56. doi: 10.31475/ped.dys.2018.24.07.
- Харченко І. І., Харченко С. М. Педагогічна майстерність викладача вищої школи та шляхи її підвищення. *Освітній Вимір*. 2015. № 45. С. 114–119. doi: 10.31812/educdim.v45i0.2594.
- Колісник-Гуменюк Ю. Педагогічна творчість – як пошукова діяльність викладача. *Молодь і Ринок*. 2019. № 8 (175). С. 106–109. doi: 10.24919/2308-4634.2019.179417.
- Коломієць Н. Професійне зростання викладача вищої школи: реалії та орієнтири. *Problems of Modern Teacher Training*. 2020. № 1 (21). С. 164–169. doi: 10.31499/2307-4914.1(21).2020.210941.
- Корніяк О. Комунікативні засоби психологічного супроводу професійного самоздійснення викладача. *Psycholinguistics in a Modern World*. 2020. № 15. С. 132–136. doi: 10.31470/10.31470/2706-7904-2020-15-132-136.
- Ковальська Н. М., Богадьорова Л. М. Особливості ділового спілкування в освітньому середовищі: психолого-педагогічний аспект. *Педагогічний Альманах*. 2021. № 46. С. 132–139. doi: 10.37915/pa.vi46.119.
- Красницька О. В. Педагогічна майстерність – шлях до реалізації індивідуального потенціалу викладача вищої військової школи. *Духовність Особистості: Методологія, Теорія і Практика*. 2020. № 94 (1). С. 122–133. doi: 10.33216/2220-6310-2020-94-1-122-133.
- Кравченко І. Персоналії в розвитку педагогіки вищої школи. *Наукове забезпечення технологічного прогресу ХХІ сторіччя*. 2020. Т. 4. С. 62–64. doi: 10.36074/01.05.2020.v4.11.
- Кривонос О. Б. Організація соціально-педагогічної адаптації студентів. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2017. № 7 (71). С. 69–79. doi: 10.24139/2312-5993/2017.07/069-079.
- Курова А. Психологія спілкування : навч.-метод. посіб. Одеса : Фенікс, 2020. 79 с. doi: 10.32837/11300.13107.
- Мельник Ю. Б. Педагогіка вищої школи: в схемах і таблицях : навч.-метод. посіб. Харків : ХОГОКЗ, 2016. 64 с. doi: 10.26697/9789669726063.2016.
- Никифорова О. Дослідження коригуючого впливу навчання на професійно важливі якості поліцейських. *Наукове забезпечення технологічного прогресу ХХІ сторіччя*. 2020. Т. 4. С. 23–25. doi: 10.36074/01.05.2020.v4.05.
- Олійник І. В. Складові елементи професійно-педагогічної майстерності викладача вищої школи. *Bulletin of Alfred Nobel University*. 2016. № 12. С. 251–258. (Серія «Педагогіка та психологія»). doi: 10.32342/2522-4115-2016-0-12-251-258.
- Петрова Л., Подліняєва О. Важливі навички сучасного педагога. *InterConf*. 2021. № 63. С. 57–68. doi: 10.51582/interconf.21-22.06.2021.06.
- Равчина Т. Концептуальні засади педагогічної підготовки викладача вищої школи в контексті сучасних освітніх викликів. *Освітні Обрії*. 2020. № 50 (1). С. 27–31. doi: 10.15330/obrii.50.1.27-31.
- Рубонець О. Когнітивна комунікація. Мультіверсум. *Психологічний Атлас. Альманах*. 2018. № 5–6. С. 87–99. doi: 10.35423/2078-8142.2015.5-6.09.
- Швай Р. Конструктивізм та освітній процес. *Humanities Science Current Issues*. 2020. № 4 (29). С. 228–232. doi: 10.24919/2308-4863.4/29.209679.

- Смеречак Л. Особливості педагогічної діяльності викладача вищої школи. *Молодь і Ринок*. 2018. № 11 (166). С. 125–129. doi: 10.24919/2308-4634.2018.152275.
- Цюра С., Терзалова А. Нормативне закріплення понять «освітнє середовище», «освітній простір», «освітній процес» у контексті педагогічної термінології. *Молодь і Ринок*. 2021. № 5/184. С. 111–117. doi: 10.24919/2308-4634.2020.223082.
- Яницька О. Ю. Психолого-педагогічні аспекти формування авторитету викладача. *Психологія: Реальність і Перспективи*. 2019. № 10. С. 178–182. doi: 10.35619/prap_rv.vi10.113.
- Захарченко О. Роль та значення післядипломної освіти поліцейських у підвищенні їхнього професійного рівня. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2020. № 6. С. 138–142. doi: 10.32849/2663-5313/2020.6.24.

Стаття надійшла до редколегії 14.01.2021

Voiat L. – Ph.D in Law, Lecturer of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8146-0145>

Peculiarities of Professional Communication in the Activities of Pedagogical Employees of Industrial Education National Police of Ukraine

*The **purpose** of the article is to study the issue of the peculiarities of professional communication in the activities of pedagogical workers of branch education of the National Police of Ukraine. **Methodology.** The methodological toolkit was chosen in accordance with the intended purpose, the specifics of the object and subject of research. The methodological basis of the article was formed by the scientific concepts of studying certain aspects of the pedagogical skill of the teacher of the HEI. The features of professional communication and in the activities of pedagogical workers of branch education of the National Police of Ukraine are considered. The role of the teacher's communication skills and the prerequisites for their formation, which are the components of professional success, have been determined. The importance of pedagogical communication in the preparation of police officers is analyzed. The main determinants of the formation of professional competence and pedagogical skill of a teacher and their role in ensuring the educational process have been determined. The essence of communication barriers and culture of speech and their influence on the implementation of the goals of the communicative process have been clarified. The role of the humanistic position of the teacher in the process of dialogical interaction is highlighted. **Scientific novelty** of the article lies in the generalization and systematization of research results on the features of effective professional communication of teachers of the National Police of Ukraine, while ensuring the educational process. **Conclusions.** A number of practical recommendations have been identified that should be used in the organization and implementation of the educational process. The effectiveness of the approaches used in the system of formation of pedagogical skills of pedagogical workers of branch education of NPU has been substantiated. The essence of the pedagogical work of a teacher of a higher education institution as a special form of highly qualified mental activity of a creative nature has been established. The role of the components of the teacher's professional and pedagogical communication in the process of training police officers and further formation in their professional activities has been determined.*

Keywords: professional communication; pedagogical excellence; teacher; dialogical interaction; a culture of speech; communication; communication barriers; humanistic orientation; National Police of Ukraine; educational process.

ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.98: 343.985

doi: <https://doi.org/10.33270/03212801.34>

Козицька О. Г. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права та процесу Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова, м. Хмельницький
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3045-8181>

Використання методу соціальної інженерії в процесі виявлення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень

Метою статті є дослідження особливостей використання методу соціальної інженерії в процесі виявлення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, а також окреслення кола основних тактичних завдань, які можуть бути виконані за допомогою застосування окремих прийомів соціальної інженерії. Методологія. Основним методом, який використано під час підготовки статті, був діалектико-матеріалістичний метод наукового пізнання соціально-правових явищ. Крім того, застосовано загальнонаукові та спеціальні методи, зокрема: історико-правовий – для дослідження стану наукових досліджень проблем соціальної інженерії; порівняльно-правовий – під час аналізу думок науковців стосовно досліджуваної проблематики, наукової категорії «соціальна інженерія», інших визначень і підходів; догматичний – для тлумачення юридичних категорій, поглиблення й уточнення понятійного апарату; функціональний – для виокремлення кола тактичних завдань, які можуть бути реалізовані за допомогою методу соціальної інженерії. Наукова новизна. Уперше запропоновано розглядати соціальну інженерію як метод кіберрозвідки, що охоплює сукупність прийомів, які ґрунтуються на здійсненні психологічного впливу суб'єкта соціальної інженерії (слідчого, оперативного працівника) на об'єкт (особу, яка взаємодіє з кіберпростором шляхом використання електронно-цифрових приладів), з метою виконання окремих тактичних завдань у процесі виявлення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень. Висновки. Метод соціальної інженерії доцільно використовувати в процесі виявлення, розкриття, розслідування кримінальних правопорушень, а також розшуку осіб, які переходять від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду або ухиляються від відбування кримінального покарання, і безвісно відсутніх осіб, з метою реалізації таких тактичних завдань, як ідентифікація особи за цифровим об'єктом; отримання криміналістично значущої інформації (переважно орієнтуючого характеру) про особу, яка вчинила кримінальне правопорушення або готується до цього; спонукання особи до вчинення певних дій або ж до утримання від їх вчинення. Основні прийоми соціальної інженерії ґрунтуються на здійсненні психологічного впливу на об'єкт соціальної інженерії. Подальшими науковими розвідками в цьому напрямі є дослідження окремих прийомів соціальної інженерії, які можна використовувати під час виявлення, розкриття, розслідування кримінальних правопорушень.

Ключові слова: соціальна інженерія; кіберрозвідка; тактичне завдання; психологічний вплив; кримінальне правопорушення; кіберпростір.

Вступ

Сучасна тенденція розвитку злочинності засвідчує появу нових видів кримінальних правопорушень, місцем або знаряддям вчинення яких є кіберпростір, а також використання інформаційно-комунікаційних технологій під час підготовки та вчинення й інших видів протиправних діянь. Зазначене зумовлює необхідність удосконалення засобів, прийомів і методів пошуку, збирання, аналізу та використання криміналістично значущої інформації в процесі виявлення, розкриття, розслідування і профілактики кримінальних правопорушень. Одним із таких методів є соціальна інженерія, вивченню теоретичних та практичних аспектів застосування якого присвячено наше дослідження.

Загалом проблеми пошуку та збирання інформації з використанням інформаційно-комунікаційних технологій в процесі розкриття та розслідування злочинів висвітлено в працях таких

вітчизняних науковців, як С. В. Албул, С. М. Князєв, О. Є. Користін, Ю. Ю. Орлов, М. А. Погорецький, В. Д. Хахановський, Ю. М. Черноус та ін. Досліджували соціотехнічні аспекти інформаційної та кібербезпеки й соціальної інженерії як метод розвідки в інформаційно-телекомунікаційних системах В. Л. Бурячок, В. Б. Толубко, С. В. Толюпа, В. О. Хорошко. Не оминули увагою вивчення різноманітних напрямів використання соціальної інженерії в різних сферах суспільного життя й іноземні вчені, зокрема: О. В. Веселов, М. В. Кузнєцов, І. В. Сімдянов, S. Abraham, R. Anderson, M. Fincher, K. Hanagy, K. Popper та ін. Слід виокремити дисертаційне дослідження «Експериментальна соціальна інженерія. Розслідування та профілактика» нідерландського науковця J.-W. Bullee (Bullee, 2017), у якому схарактеризовано основні прийоми соціальної інженерії. Водночас особливості застосування соціальної інженерії як методу кіберрозвідки в правоохоронній та слідчій діяльності в науковій літературі майже не розглядали.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в дослідженні особливостей використання методу соціальної інженерії в процесі виявлення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень.

З огляду на мету, необхідно було виконати такі завдання:

- проаналізувати основні підходи науковців щодо визначення поняття «соціальна інженерія»;
- дослідити сутнісну характеристику соціальної інженерії як методу кіберрозвідки;
- окреслити коло тактичних завдань, які можуть бути виконані за допомогою соціальної інженерії;
- визначити особливості здійснення психологічного впливу під час застосування прийомів соціальної інженерії.

Виклад основного матеріалу

Попри те, що вперше термін «соціальна інженерія» було використано в роботі R. Pound «Введення у філософію права» ще 1922 року (Pound, 1922), дотепер єдиний підхід щодо його розуміння не сформовано.

У широкому значенні соціальну інженерію розглянуто у філософії, соціології, педагогіці й теорії управління, його визначають як науку, науковий підхід або ж вид діяльності.

Зокрема, О. В. Веселов вважає, що соціальна інженерія – це міждисциплінарна наука і практична діяльність людей щодо регулювання суспільних відносин шляхом організації та розвитку соціальних систем різного рівня складності (Veselov, 2012, р. 8); Є. І. Суїменко зазначає, що соціальна інженерія є порівняно новою наукою, яка претендує на сукупність тих специфічних знань, які направляють, упорядковують й оптимізують процес створення, модернізації та відтворення нових («штучних») соціальних реальностей (Suimenko, 2000, р. 83). Також соціальну інженерію розглядають як форму управлінської діяльності, що полягає в науковій організації управління соціальними системами штучного типу, тобто приведення їх у відповідність з дією об'єктивних соціальних законів, виражених і обґрунтованих у наукових уявленнях і концепціях (Melnyuchenko, 2008, р. 41), як низку взаємопов'язаних, послідовних процедур, спрямованих на оцінку стану соціального об'єкта з метою виявлення шляхів і методів його модернізації (Urzha, 2017) або як цілеспрямовану діяльність суб'єктів державного управління на формування сталого розвитку території, побудову взаємодії між населенням та суб'єктами державного управління, подолання соціальної лінії (Drahomyretska, 2015).

У вузькому значенні соціальну інженерію розглядають як прийом, метод, чи спосіб отримання доступу до інформації або спонукання особи до вчинення певних дій. Такий підхід до визначення соціальної інженерії здебільшого

використовують у теорії інформаційної безпеки та юридичних науках, зокрема в криміналістиці й теорії оперативно-розшукової діяльності.

Розглянемо декілька визначень, запропонованих науковцями. Зокрема, соціальна інженерія – це:

– метод несанкціонованого доступу до інформації чи систем збереження інформації без використання технічних засобів, ґрунтований на визначеній сукупності прийомів, методів і технологій прикладних соціальних наук (використовуються слабкі сторони людини та людський фактор), що дає змогу створити такий простір, умови й обставини, завдяки яким бажаного результату атаки на ціль досягають максимально ефективно (Okulovskaia, & Filippov, 2018, р. 39);

– один із найбільш перспективних методів кіберрозвідки, що полягає в одержанні неавторизованим користувачем (хакером, порушником) несанкціонованого доступу до інформації про призначення, структуру, встановлені права доступу, систему захисту, реєстраційні імена й паролі, а також іншої конфіденційної інформації про об'єкт атаки – людину (або групу людей), використовуючи її (їх) слабкість або некомпетентність, непрофесіоналізм чи недбалість та керуючи її (їх) діями (Buriachok, V.L., Korchenko, & Buriachok, L.V., 2012, р. 7);

– систему способів впливу та контролю людей, що спонукає їх вчиняти певні дії, її застосовують з метою отримання персональних даних особи, а також іншої конфіденційної інформації для досягнення злочинного результату (Starostenko, 2020, р. 81);

– атаку, що здійснюють шляхом маніпулювання та обману з метою отримання конфіденційної інформації або доступу до інформаційних ресурсів (Fan, Lwakatara, & Rong, 2017, р. 1);

– використання соціальних масок, культурних і психологічних хитрощів з метою примушування користувача комп'ютера до надання злочинцям (хакерам) допомоги в незаконному втручанні та використанні комп'ютерних систем і мереж (Abraham, & Chengalur-Smith, 2010) тощо.

Проаналізувавши викладене вище, можемо дійти висновку, що значна кількість учених поділяє думку, що прийоми й техніки соціальної інженерії використовують здебільшого для досягнення протиправної мети і є способом вчинення кримінальних правопорушень. Водночас заслуговує на увагу позиція тих авторів, які розглядають можливість застосування соціальної інженерії в процесі виявлення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень.

До прикладу, Н. І. Старостенко пропонує ввести в курс «Криміналістика» системне знання про техніки соціальної інженерії, що застосовують під час вчинення злочинів, яке має охоплювати:

поняття соціальної інженерії, її види, ознаки технік, методи і способи їх виявлення, фіксування та використання в розкритті й розслідуванні злочинів (Starostenko, 2020, p. 82).

Учені Ю. М. Онищенко, К. Е. Петров та І. В. Кобзев розглядають можливість використання прийомів соціальної інженерії для попередження злочинів у кіберпросторі, зокрема шляхом створення сайтів-пасток. Учені виокремлюють три прийоми, які можуть бути використані оперативними працівниками:

а) встановлення IP-адреси користувача й подальше встановлення його особи. Суттю цього методу є створення сайту будь-якої тематики й виду з розміщенням на ньому програмного коду лічильника відвідувачів з можливістю фіксації IP-адреси та часу відвідування кожним користувачем мережі Інтернет;

б) залучення потенційних злочинців до спілкування на спеціально створеному тематичному ресурсі з метою отримання від них оперативної інформації;

в) дослідження актуальних методик хакерських атак. Цей метод полягає у створенні локальної мережі-приманки, тобто одного з різновидів пастки. Наживкою є захищений ресурс, призначення якого – виступати об'єктом зондування атак і зломів з боку хакерів (Onyshchenko, Petrov, & Kobzev, 2017, p. 66).

На нашу думку, перелік тактичних завдань, які можуть виконувати в процесі розкриття та розслідування кримінальних правопорушень за допомогою використання методу соціальної інженерії, є значно ширшим. Однак перед тим, як перейти до його детального розгляду, з'ясуємо сутність соціальної інженерії з позицій криміналістики й теорії оперативно-розшукової діяльності. Отже:

1) соціальна інженерія є одним з методів кіберрозвідки (кіберрозвідка полягає в гласному й негласному пошуку, збиранні, аналізі, оцінці та використанні інформації, яка розміщена в кіберпросторі, з метою виявлення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, розшуку осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду або ухиляються від відбування кримінального покарання та безвісно відсутніх осіб (Kozytska, 2020, p. 108);

2) метод соціальної інженерії охоплює сукупність прийомів (фішинг, вішинг, претекстінг тощо), застосування яких можливе лише щодо особи, яка взаємодіє з кіберпростором шляхом використання електронно-цифрових приладів (комп'ютера, планшета, мобільного телефону тощо);

3) прийоми соціальної інженерії ґрунтуються на здійсненні психологічного впливу суб'єкта соціальної інженерії (слідчого, оперативного працівника) на об'єкт;

4) результатом застосування методу соціальної інженерії є отримання інформації, яку особа бажала залишити в таємниці від слідчого або оперативного працівника, або виконання цією особою певних дій (наприклад, поява в обумовленому місці) чи утримання від їх виконання (наприклад, відмова від вчинення кримінального правопорушення);

5) мета застосування соціальної інженерії має бути виключно суспільно корисною – виявлення, припинення, профілактика, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, розшук осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду або ухиляються від відбування кримінального покарання, і безвісно відсутніх осіб;

6) застосування окремих прийомів соціальної інженерії можливе лише за умови дотримання прав і свобод людини та громадянина.

Основними тактичними завданнями, які можуть бути виконані за допомогою методу соціальної інженерії, є:

а) ідентифікація особи за цифровим об'єктом (встановлення належності сторінки в соціальній мережі конкретній особі; встановлення фактичного користувача абонентського номеру мобільного зв'язку; встановлення анкетних даних особи, яка розмістила протиправний контент у мережі Інтернет, телеграм-каналі тощо (наприклад, оголошення про продаж зброї, порнографічні матеріали);

б) отримання криміналістично значущої інформації (переважно орієнтовного характеру) про особу, яка вчинила кримінальне правопорушення або готується до його вчинення (актуальні номери телефонів, адреса фактичного проживання, транспортні засоби, якими користується, місця, які відвідує з протиправною метою, наприклад, для вживання наркотичних засобів);

в) спонукання особи до вчинення певних дій або ж до утримання від їх вчинення (наприклад, спонукання особи, яку розшукують, з'явитися у визначеному місці або написати повідомлення чи зателефонувати з власного номеру телефону; переконання особи в недоцільності продажу викраденого майна, яке знаходиться в її незаконному володінні).

Використання методу соціальної інженерії для виконання зазначених вище тактичних завдань допускається виключно з метою виявлення, розкриття, розслідування кримінальних правопорушень, а також розшуку осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду або ухиляються від відбування кримінального покарання та безвісно відсутніх осіб.

Загалом метод соціальної інженерії охоплює низку різноманітних прийомів, до яких можна віднести фішинг, вішинг, претекстінг, зворотну

соціальну інженерію тощо. Детальне вивчення таких прийомів становить предмет окремого дослідження, однак слід зауважити, що всі вони ґрунтуються на здійсненні психологічного впливу суб'єкта соціальної інженерії (слідчого, оперативного працівника) на об'єкт – особу, яка взаємодіє з кіберпростором.

Психологічний вплив є обов'язковим суттєвим елементом криміналістичної (слідчої) тактики, постійним джерелом формування тактичних рекомендацій та неодмінним структурним компонентом тактичних прийомів й операцій процесуального й допоміжного (оперативного) характеру, становить комплекс прийомів, застосовуваних у процесі передавання, опрацювання та використання інформації, які викликають відповідну реакцію, що дає змогу діагностувати психічний стан особи, контролювати перебіг її думок, ставлення до фактів для зміни її поведінки (Sokyran, 2019, p. 15).

Нідерландський дослідник J.-W. Bullee (Bullee, 2017) зазначає, що успішність застосування прийомів соціальної інженерії зумовлена використанням під час здійснення психологічного впливу таких прагнень і рис особистості, як: повага до авторитетів, прагнення людей підпорядковуватися вимогам авторитетних осіб (якщо людина не може самостійно прийняти рішення, вона прагне перекласти відповідальність за його прийняття на групу осіб або іншу авторитетну особу); конформізм, соціальне доказування – імітація особою поведінки інших людей (прагнення наслідувати поведінку інших залежить від чисельності групи осіб, яка діє відповідно; вдячність, взаємність (людина починає відчувати себе в боргу, отримавши навіть незначний подарунок, а отже, прагне віддячити); прагнення дотримуватися наданих обіцянок; симпатія (людина відчуває сильнішу симпатію до того, у кого схожі погляди, інтереси, переконання); прагнення володіти тим, що становить дефіцит (люди сприймають дефіцитний товар, послуги, інформацію як більш цінні; що менше товару є в наявності, то бажанішим він стає для людини) (Bond, & Smith, 1996, p. 5-6).

Крім того, під час застосування прийомів соціальної інженерії враховують такі принципи й ефекти:

– принцип першочерговості, що ґрунтується на специфіці психіки, яка влаштована так, що сприймає інформацію, яка надійшла першою, як достовірну;

– ефект правдоподібності – людина схильна вірити інформації, що не суперечить її внутрішньому «Я»;

– ефект «інформаційного штурму», який полягає в тому, що індивід перебуває в потоці непотрібної та некорисної інформації, у якому

втрачається суть основного інформаційного повідомлення;

– емоційне забарвлення – що більш емоційно забарвлена інформація, то менш критично її сприймають;

– несподіване одкровення або раптова чесність – після нетривалої бесіди повідомляють нібито секретні й важливі відомості, унаслідок чого в людини виникає довіра до співрозмовника;

– удавана байдужість або псевдонеуважність – якщо людина відчуває, що її слова сприймають байдуже, вона прагне переконати співрозмовника у своїй значущості для нього (Voitko, Katsalap, & Rakhimov, 2019, p. 123-124).

Під час застосування методу соціальної інженерії обов'язковим є дотримання прав і свобод людини й громадянина, у зв'язку з чим обрані прийоми психологічного впливу не повинні принижувати честь, гідність особи чи мати дискримінаційний характер. Крім того, слушно зазначає Ю. М. Черноус, застосування тактичних прийомів має передбачати ретельну підготовку, що охоплює перевірку їх відповідності правовим і морально-етичним нормам; оцінку можливого тактичного ризику та його виправданість; прогнозування поведінки учасників; визначення заходів на випадок невідкладності дій та виходу ситуації з-під контролю; використання отриманих результатів (Chornous, 2020, p. 17). Хоча науковець мала на увазі підготовку до застосування тактичних прийомів під час проведення слідчих (розшукових) дій, на нашу думку, цілком доречно дотримуватися зазначених вимог і в процесі підготовки до застосування прийомів соціальної інженерії.

Наукова новизна

Наукова новизна здійсненого дослідження полягає в тому, що вперше запропоновано соціальною інженерією вважати метод кіберрозвідки, що охоплює сукупність прийомів, ґрунтованих на здійсненні психологічного впливу суб'єкта соціальної інженерії (слідчого, оперативного працівника) на об'єкт (особу, яка взаємодіє з кіберпростором шляхом використання електронно-цифрових приладів), з метою виконання окремих тактичних завдань у процесі виявлення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень. Крім того, визначено основні тактичні завдання, які можуть бути реалізовані за допомогою методу соціальної інженерії. Увагу акцентовано на особливостях здійснення психологічного впливу суб'єкта соціальної інженерії (слідчого, оперативного працівника) на об'єкт (особу) з метою отримання інформації або виконання цією особою певних дій чи утримання від їх виконання.

Висновки

Резюмуючи, зазначимо, що соціальна інженерія є одним з методів кіберрозвідки, який охоплює низку прийомів, які ґрунтовані на здійсненні психологічного впливу. Застосування прийомів соціальної інженерії можливе лише стосовно особи, яка взаємодіє з кіберпростором шляхом використання електронних приладів, для отримання інформації, яку особа бажала залишити в таємниці від слідчого або оперативного працівника, або виконання цією особою певних дій чи утримання від їх виконання. Допускається використання методу соціальної інженерії виключно із суспільно корисною метою – під час виявлення, припинення, профілактики, розкриття

та розслідування кримінальних правопорушень, розшуку осіб, які переходять від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду або ухиляються від відбування кримінального покарання, і безвісно відсутніх осіб та за умови неухильного дотримання прав і свобод людини й громадянина.

До основних тактичних завдань, які можуть бути виконані за допомогою методу соціальної інженерії, належать: ідентифікація особи за цифровим об'єктом; отримання криміналістично значущої інформації (переважно орієнтовано характеру) про особу, яка вчинила кримінальне правопорушення або готується до його вчинення; спонукання особи до вчинення певних дій або ж до утримання від їх вчинення.

REFERENCES

- Abraham, S., & Chengalur-Smith, I. (2010). An overview of social engineering malware: Trends, tactics and implication. *Technijgy in Society*, 32(3), 183-196. doi: 10.1016/j.techsoc.2010.07.001.
- Bond, R., & Smith, P.B. (1996). Culture and conformity: A meta-analysis of studies using asch's (1952b, 1956) line judgment task. *Psychological Bulletin*, 119(1), 111-137. doi: 10.1037/0033-2909.119.1.111.
- Bullee, J.-W. (2017). Experimental Social Engineering Investigation & Prevention. *Doctor's thesis*. Enschede, The Niderland. doi: 10.3990/1.9789036543972.
- Buriachok, V.L., Korchenko, O.H. & Buriachok, L.V. (2012). Sotsialna inzheneriia yak metod rozvidky informatsiino-telekomunikatsiinykh system [Social engineering as a method of intelligence of information and telecommunication systems]. *Zakhyst Informatsii, Information protection*, 4, 5-12. doi:10.18372/2410-7840.14.3471 [in Ukrainian].
- Chornous, Yu.M. (2020). Psykholohichni osnovy realizatsii taktychnykh pryimiv [Psychological Basics of Tactical Techniques Application]. *Yurydychna psykholohiia, Legal psychology*, 1(26). 13-21. doi: <https://doi.org/10.33270/03202601.13> [in Ukrainian].
- Drahomyretska, N.M. (2015). Suchasne zarubizhne rozuminnia sotsialnoi inzhenerii ta yii mozhlyvosti v derzhavnomu upravlinni [Modern foreign understanding of social engineering and its possibilities in public administration]. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia i mistsevoho samovriaduvannia, Theory and practice of public administration and local self-government*. 2. Retrieved from http://el-zbirn-du.at.ua/2015_2/32.pdf [in Ukrainian].
- Fan, W., Lwakatare, K., & Rong, R. (2017). Social Engineering: I-E based Model of Human Weakness for Attack and Defense Investigations. *International Journal of Computer Network and Information Security*, 1, 1-11. doi: 10.5815/ijcnis.2017.01.01.
- Kozytska, O.H. (2020). Kiberrozvidka yak novitnii napriam operativno-rozshukovoi diialnosti [Cyberintelligence as the newest direction of operative-search activity]. *Naukovii protses ta naukovi pidkhody: metodyka ta realizatsiia doslidzhen, Scientific process and scientific approaches: methods and implementation of research: Proceedings of the International Scientific Conference (Vol. 1)*, (pp. 107-109). Odesa: MTsND. doi: 10.36074/23.10.2020.v1.13 [in Ukrainian].
- Melnychenko, A.A. (2001). Problema spivvidnoshennia sotsialnoi inzhenerii ta sotsialnoho upravlinnia: filosofska refleksii [The problem of the relationship between social engineering and social management: philosophical reflection]. *Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy "Kyivskiy politekhnichnyi instytut imeni Ihoria Sikorskoho, Bulletin of the National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute named after Igor Sikorsky"*, 1(22), 40-43. Retrieved from <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/8747> [in Ukrainian].
- Okulovskaia, A.G., & Filippov, I.E. (2018). Sotsialnaia inzheneriia: opredelenie, tekhniki ataki, sposoby zashchity [Social engineering: definition, attack techniques, methods of defense]. *Innovatsionnoe razvitie nauki i obrazovaniia, Innovative development of science and education: Proceedings of the 3rd International Scientific and Practical Conference* (pp. 38-42). Penza: MTsNS [in Russian].
- Onyshchenko, Yu.N., Petrov, K.E., & Kobzev, I.V. (2017). Protydiia zlochynam, shcho vchyniautsia za dopomohoiu metodiv sotsialnoi inzhenerii v Interneti [Counteraction crimes committed by the methods of social engineering in the Internet]. *Pravo i Bezpeka, Law and Security*, 1, 63-68 [in Ukrainian].
- Pound, R. (1922). *An Introduction to the Philosophy of Law*. London: New Haven; Yale University Press. Retrieved from https://oll-resources.s3.us-east2.amazonaws.com/oll3/store/titles/2222/Pound_1502_EBk_v6.0.pdf.
- Sokyr, F.M. (2019). Zastosuvannia psykholohichnoho vplyvu v kryminalnomu sudochynstvi [The application of psychological impact in criminal proceedings]. *Kryminalistychnyi Visnyk, Forensic Bulletin*, 32(2), 15-21. doi: 10.37025/1992-4437/2019-32-2-15 [in Ukrainian].
- Starostenko, N.I. (2020). Kriminalisticheskiy aspekt tekhnik sotsialnoy inzhenerii pri sovershenii prestupleniy [The forensic aspect of social engineering techniques in the commission of crimes]. *Vestnik Krasnodarskogo universiteta MVD Rossii, Bulletin of Krasnodar University of the Ministry of Internal Affairs of Russia*, 1(47), 80-83 [in Russian].

- Suimenko, E.I. (2000). Sotsialnaia inzheneriia: k voprosu v nauchnom statute [Social engineering: a question in scientific status]. *Sotsiologichna nauka i osvita v Ukraini, Sociological Science and Education in Ukraine, 1*, 82-97 [in Russian].
- Urzha, O.A. (2017). Sotsialnaia inzheneriia kak metodologiya upravlencheskoy deiatelnosti [Social engineering as a methodology of management activities]. *Sotsiologicheskie issledovaniia, Sociological research, 10*, 87-96. doi: <https://doi.org/10.7868/S0132162517100099> [in Russian].
- Veselov, A.V. (2012). Sotsialnaia inzheneriia: suschnost i paradigmalnaia metodologiya [Social engineering: essence and paradigm methodology]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow [in Russian].
- Voitko, O.V., Katsalap, V.O., & Rakhimov, V.V. (2019). Analiz osoblyvostei manipulatsii yak instrumentu psykholohichnoho vplyvu na svidomist [Analysis of the peculiarities of manipulation as a tool of psychological influence on consciousness]. *Suchasni informatsiini tekhnologii u sferi bezpeky ta oborony, Modern information technologies in the sphere of security and defence, 2(35)*, 121-126. doi: 10.33099/2311-7249/2019-35-2-121-126 [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Abraham S., Chengalur-Smith I. An overview of social engineering malware: Trends, tactics and implication. *Technjigy in Society*. 2010. No. 32 (3). P. 183–196. doi: 10.1016/j.techsoc.2010.07.001.
- Bond R., Smith P. B. Culture and conformity: A meta-analysis of studies using asch's (1952b, 1956) line judgment task. *Psychological Bulletin*. 1996. No. 119 (1). P. 111–137. doi: 10.1037/0033-2909.119.1.111.
- Bullee J.-W. Experimental Social Engineering: Investigation and Prevention : dissirtation to obtain the degree or doctor at the University of Twente. Enschede, The Niderland, 2017. 178 p. doi: 10.3990/1.9789036543972.
- Бурячок В. Л., Корченко О. Г., Бурячок Л. В. Соціальна інженерія як метод розвідки інформаційно-телекомунікаційних систем. *Захист інформації*. 2012. № 4. С. 5–12. doi :10.18372/2410-7840.14.3471.
- Чорноус Ю. М. Психологічні основи реалізації тактичних прийомів. *Юридична психологія*. 2020. № 1 (26). С. 13–21. doi: <https://doi.org/10.33270/03202601.13>.
- Драгомирецька Н. М. Сучасне зарубіжне розуміння соціальної інженерії та її можливості в державному управлінні. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2015. № 2. URL: http://el-zbirnudu.at.ua/2015_2/32.pdf.
- Fan W., Lwakatara K., Rong R. Social Engineering: I-E based Model of Human Weakness for Attack and Defense Investigations. *International Journal of Computer Network and Information Security*. 2017. No. 1. P. 1–11. doi: 10.5815/ijcnis.2017.01.01.
- Козицька О. Г. Кіберрозвідка як новітній напрям оперативно-розшукової діяльності. *Науковий процес та наукові підходи: методика та реалізація досліджень* : матеріали Міжнар. наук. конф. (Одеса, 23 жовт. 2020 р.). Одеса : МЦНД, 2020. Т. 1. С. 107–109. doi: 10.36074/23.10.2020.v1.13.
- Мельниченко А. А. Проблема співвідношення соціальної інженерії та соціального управління: філософська рефлексія. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського*. 2008. № 1 (22). С. 40–43. (Серія «Філософія. Психологія. Педагогіка»). URL: <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/8747>.
- Окуловская А. Г., Филиппов И. Е. Социальная инженерия: определение, техники атаки, способы защиты. *Инновационное развитие науки и образования* : сб. ст. III Междунар. науч.-практ. конф. Пенза : МЦНС, 2018. С. 38–42.
- Онищенко Ю. М., Петров К. Е., Кобзев І. В. Протидія злочинам, що вчиняються за допомогою методів соціальної інженерії в Інтернеті. *Право і безпека*. 2017. № 1 (64). С. 63–68.
- Pound R. An Introduction to the Philosophy of Law. London : New Haven ; Yale University Press, 1922. URL: https://oll-resources.s3.us-east2.amazonaws.com/oll3/store/titles/2222/Pound_1502_EBk_v6.0.pdf.
- Сокиран Ф. М. Застосування психологічного впливу в кримінальному судочинстві. *Криміналістичний вісник*. 2019. № 32 (2). С. 15–21. doi: 10.37025/1992-4437/2019-32-2-15.
- Старостенко Н. И. Криминалистический аспект техник социальной инженерии при совершении преступлений. *Вестник Краснодарского университета МВД России*. 2020. № 1 (47). С. 80–83.
- Суименко Е. И. Социальная инженерия: к вопросу в научном статусе. *Соціологічна наука і освіта в Україні*. 2000. Вип. 1. С. 82–97.
- Уржа О. А. Социальная инженерия как методология управленческой деятельности. *Социологические исследования*. 2017. № 10. С. 87–96. doi: <https://doi.org/10.7868/S0132162517100099>.
- Веселов А. В. Социальная инженерия: сущность и парадигмальная методология : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11. М., 2012. 31 с.
- Войтко О. В., Кацалап В. О., Рахімов В. В. Аналіз особливостей маніпуляції, як інструменту психологічного впливу на свідомість. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. 2019. № 2 (35). С. 121–126. doi: 10.33099/2311-7249/2019-35-2-121-126.

Стаття надійшла до редколегії 15.01.2021

Kozytska O. – Ph.D in Law, Associate Professor of the Department of Criminal Law and Procedure of the Leonid Uzkov Khmelnytskyi University of Management and Law, Khmelnytskyi, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3045-8181>

The Use of Social Engineering in the Process of Identification, Detection and Investigation of Criminal Offenses

*The **purpose** of the article is to study the features of the use of the method of social engineering in the process of identification, detection and investigation of criminal offenses, as well as determining the range of basic tactical tasks that can be solved using certain techniques of social engineering. **Methodology.** The main method used in the preparation of the article was the dialectical-materialistic method of scientific knowledge of social and legal phenomena. In addition, general scientific and special methods were used, in particular, historical and legal methods – when considering the state of scientific research on the problems of social engineering; comparative legal – when analyzing the opinions of scientists regarding the problem under study, the scientific category «social engineering», other definitions and approaches; dogmatic – for the interpretation of legal categories, deepening and clarifying the conceptual apparatus; functional – in order to highlight the range of tactical tasks that can be solved using the method of social engineering. **Scientific novelty.** For the first time, the author proposed to consider social engineering as a method of cyber intelligence, which includes a set of techniques based on the implementation of the psychological impact of the subject of social engineering (investigator, operative worker) on an object (a person who interacts with cyberspace through the use of electronic digital devices), in order to solve certain tactical tasks in the process of identifying, solving and investigating criminal offenses. **Conclusions.** The method of social engineering is advisable to use in the process of identification, detection and investigation criminal offenses, as well as for searching for persons hiding from the pre-trial investigation authorities, investigating judge, court or evading criminal punishment and missing persons, in order to solve such tactical tasks as personal identification by a digital object; obtaining forensically significant information (mainly orienting nature) about a person who has committed a criminal offense or is preparing to commit it; persuading a person to perform certain actions or to refrain from performing them. The basic techniques of social engineering are based on the implementation of psychological impact on the object of social engineering. Subsequent scientific research in this direction is the study of individual techniques of social engineering that can be used in the process of identifying, disclosing, and investigating of criminal offenses.*

Keywords: social engineering; cyber intelligence; tactical task; psychological influence; criminal offense; cyberspace.

Власенко С. Б. – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3645-9599>

Зовнішній вигляд працівника правоохоронних органів як складова професійної Я-концепції

Стаття присвячена одному з найактуальніших питань психології загалом і юридичної психології зокрема – проблемі впливу психологічних характеристик зовнішнього вигляду на особистість працівника правоохоронних органів. Для правоохоронця формування позитивної професійної Я-концепції набуває особливого значення, оскільки позитивне самоставлення, самоповага, відчуття самоцінності та самозначущості становлять основу професіоналізму особистості, сприяють її успішній самореалізації у професії, формують позитивний імідж правоохоронця для населення. **Метою** статті є дослідження стану вивчення проблеми взаємозв'язку психологічних характеристик зовнішності правоохоронця з іншими компонентами Я-концепції. **Методологія.** Основним методом дослідження є теоретичний аналіз робіт провідних науковців за обраною темою. **Методологічну базу** становлять роботи Л. Божович, Г. Костюка, О. Леонтьєва, С. Максименка, К. Платонова, В. Рибалки, С. Рубінштейна та інших видатних дослідників. У статті проаналізовано праці провідних авторів, присвячені вивченню особистісних особливостей працівника правоохоронних органів, визначено головні характеристики особистості правоохоронця, що мають незаперечне значення на кожному з етапів його професіоналізації. З'ясовано поняття Я-концепції, образу фізичного Я як основної складової Я-концепції особистості, місце зовнішнього вигляду людини в структурі образу тіла та його значення для формування позитивної Я-концепції загалом і професійного Я людини. Окреслено структуру зовнішності особистості як провідного компонента образу тіла. На підставі робіт провідних науковців досліджено основні психологічні відхилення, що можуть виникати в разі порушення сприймання особою власного зовнішнього вигляду. Визначено значення образу тіла для гармонійного формування особистості на різних етапах її онтогенезу (підліткового, раннього юнацького, зрілого віку). Акцентовано на вивченні особливостей особистості працівників правоохоронних органів з позиції гендерного аспекту. Висвітлено особливості формування характеристик зовнішності працівника правоохоронних органів в уяві громадян. Аргументовано важливість адекватного сприймання зовнішності працівника правоохоронних органів для професійної діяльності й міжособистісної взаємодії. **Наукова новизна** дослідження зумовлена тим, що зовнішній вигляд працівника правоохоронних органів, а також його вплив на формування гармонійної професійної Я-концепції на етапі сучасних досліджень вивчали лише опосередковано. **Висновки.** Встановлено, що в структурі особистості працівника правоохоронних органів увагу дослідників було спрямовано на проблеми професійної Я-концепції, професійного Я та професійного становлення, натомість питання психологічних особливостей зовнішнього вигляду правоохоронця не підлягало цілеспрямованому вивченню, що визначає перспективу подальших розвідок.

Ключові слова: професійна Я-концепція; зовнішній вигляд особи; працівник правоохоронних органів; образ фізичного Я; образ тіла; особистість.

Вступ

Актуальність проблематики публікації зумовлена тим, що саме Я-концепція є головною ланкою самосвідомості, яка формується на підставі знань особистості про себе, емоційно-ціннісного самоставлення та визначає поведінку людини в різних життєвих ситуаціях. Поняття професійної Я-концепції втілюється в уявленні про себе як про професіонала. Дослідники В. Агапов, В. Цветков, Т. Хрустальова визначають професійне Я особистості як «усвідомлення себе як суб'єкта правоохоронної діяльності та свого професійного досвіду, що охоплює професійне самопізнання, самоволодіння та самовідношення» (Агапов, Tsvetkov, & Khrustaleva, 2018, р. 49). Автори акцентують увагу на багатоаспектності, багатогранності й багаторівневості професійного Я особистості правоохоронця та його тісному взаємозв'язку із самосвідомістю поліцейського. Для працівників правоохоронних органів формування

позитивної професійної Я-концепції є надзвичайно важливим, оскільки позитивне ставлення до себе, самоповага, відчуття власної цінності та значущості, що реалізуються в професії, визначають позитивне й толерантне ставлення особи до навколишніх, становлять основу її професіоналізму, забезпечують прагнення до безперервного саморозвитку, сприяють успішній професійній самореалізації. Відповідно до результатів досліджень В. Агапова та співавторів психологічна концепція професійного Я суб'єкта правоохоронної діяльності передбачає інтеграцію методологічного, теоретичного, емпіричного, експериментального та прикладного рівнів (Агапов, Tsvetkov, & Khrustaleva, 2018).

Згідно з положеннями досліджень Р. Бернса, у структурі Я-концепції слід виокремлювати когнітивний, оцінний та поведінковий компоненти. До складу когнітивної складової належить множина Я-образів, представлених трьома основними

модальностями: реальним Я, дзеркальним Я й ідеальним Я. Кожна із зазначених модальностей вміщує фізичний, розумовий, соціальний та емоційний аспекти Я (Berns, 1986). Викладена вище структура Я-концепції є загальноприйнятою і створює основу для більшості вітчизняних й іноземних досліджень особистості. Водночас Р. Бернс був одним із перших, хто науково обґрунтував важливість фізичного аспекту Я, а саме такої його складової, як зовнішній вигляд, у формуванні позитивної Я-концепції та самосвідомості (Berns, 1986).

Зовнішність особистості як складова образу фізичного Я чинить визначальний вплив на формування оцінного компонента Я-концепції: становлення самооцінки людини, її самоствавлення, самоповаги, самоприйняття, визначення ціннісних орієнтацій, рівня домагань тощо. Оскільки Я-концепція, як і переважна більшість психологічних феноменів, утворює складну структуру, компоненти якої вирізняються тісними взаємозв'язками та взаємовпливами, то можна констатувати вирішальний вплив зовнішнього вигляду людини не лише на оцінний, а й на поведінковий компонент Я-концепції, що визначає гнучкість поведінки, креативність, спонтанність, контактність особистості, її інтравертованість чи екстравертованість, особливості міжособистісної взаємодії. Може йтися також і про опосередкований вплив зовнішнього вигляду людини як провідного складника образу фізичного Я на формування та вияв її професійно важливих якостей.

Ще одна невід'ємна функція зовнішнього вигляду – формування іміджу особистості. Позитивний образ працівника правоохоронних органів у суспільній уяві створює основу для толерантного ставлення до правоохоронця, його діяльності. Слід зазначити, що однією з основних складових іміджу є професіоналізм.

Важливість зовнішнього вигляду особистості у формуванні її професійної Я-концепції, беззаперечний вплив зовнішності на формування емоційно-ціннісного самоствавлення особистості й особливостей її поведінки, а також виняткове значення позитивної Я-концепції для працівників правоохоронних органів зумовлюють актуальність теми дослідження.

Зовнішній вигляд людини став предметом психологічних досліджень порівняно нещодавно – у середині ХХ ст., хоча перші дослідження з'явилися ще у 20-х роках ХХ ст. Дослідження присвячені вивченню зовнішності, її впливу на особистість, складові особистості, поведінку, міжособистісні відносини, спілкування та професійну діяльність проводять здебільшого в межах соціальної психології, медичної та спеціальної психології, патопсихології, імеджелогії. Знаними представниками психології зовнішності як порівняно

самостійної психологічної галузі можна вважати Н. Рамсі, В. Суємі, А. Фернхема, Д. Харкорт та ін. Вплив особливостей зовнішності на міжособистісні відносини досліджено в роботах В. Агеєва, М. Богуславського, О. Бодальова, З. Кіреєвої, В. Лабунської, В. Панферова, О. Рязузової та ін. Взаємозв'язок між зовнішнім виглядом та професійною успішністю людини вивчала С. Надбаєва. Зовнішність як спосіб самопрезентації особистості висвітлено в роботах І. Шкуратової. Психологічні особливості особистості, яка користується послугами естетичної хірургії, окреслено в роботах Л. Баранської, С. Віхарєва, В. Сластьоніної, О. Соколової, С. Татаурової та ін. Слід зазначити, що під час вивчення особливостей зовнішності увагу дослідники акцентують саме на психологічних характеристиках обличчя особи (Н. Артемцева, В. Барабанщиков, В. Лабунська, Б. Мещеряков, Н. Морошкіна, Л. Рюшшина, Л. Хрісанова та ін.).

Психологічні особливості зовнішнього вигляду працівників правоохоронних органів та їх вплив на формування особистості правоохоронця, його міжособистісну взаємодію та професійну діяльність станом на сьогодні залишаються недостатньо висвітленими.

Мета та завдання дослідження

Мета й завдання статті полягають у дослідженні стану вивчення проблеми взаємозв'язку психологічних характеристик зовнішнього вигляду правоохоронця з іншими компонентами професійної Я-концепції.

Виклад основного матеріалу

У вітчизняних дослідженнях науковий інтерес до особистості працівника правоохоронних органів активізувався у 20-х роках минулого століття, що було пов'язано з революційними змінами й новими вимогами суспільства до особистісних та професійних якостей правоохоронця (Posokhova, & Hrechenko, 2018). Серед сучасних вимог до особистості правоохоронця слід виокремити такі:

Високі морально-етичні якості: честь і гідність, совість, справедливість, почуття обов'язку й відповідальності.

Високий рівень загальної та правової культури, політична зрілість.

Здатність до встановлення соціальних зв'язків і відносин.

Вольові якості: мужність, витримка, наполегливість, цілеспрямованість.

До провідних характеристик особистості правоохоронця, на думку Л. Казміренка, О. Левенєць, В. Медведєва та інших науковців, належить стресостійкість (Kazmirenko, 2014; Medvediev, & Levenets, 2015). Саме стійкість до

стресу визначає ефективність діяльності працівника правоохоронних органів, її спрямованість і залежність від впливу об'єктивних та суб'єктивних чинників. Серед основних типів реакцій правоохоронця на професійний стрес Л. Казміренко визначає фрагментарне забування; змінений стан свідомості; прискорене та сповільнене мислення; відключення та звуження уваги тощо. Аналізуючи кожен тип реакцій, авторка виокремлює негативні, а іноді й непоправні наслідки впливу стресу на особистість професіонала (Kazmirenko, 2014).

У юридичній психології особистість визначають як носія свідомості з індивідуально-типовою структурою психологічних властивостей та якостей, що вибірково ставиться до навколишньої дійсності та виконує визначені соціальні ролі (Kazmirenko, & Moiseiev, 2007, p. 38). Структура особистості правоохоронця вміщує сферу спрямованості, операційності та модуляційності. Ці сфери вирізняються структурованістю та ієрархічністю (Medvediev, & Levenets, 2015).

На протизагагу особистості, Я-концепція працівників правоохоронних органів підлягала дослідженню нечасто.

Згідно з визначенням Р. Бернса, Я-концепція – це сукупність усіх уявлень індивіда про себе, що поєднана з їх оцінкою (Berns, 1986, p. 30). Сукупність знань особистості про себе утворює когнітивний компонент Я-концепції: рольові, психологічні, статусні характеристики, серед яких, на думку дослідників (Р. Бернс, А. Дорожевець, В. Зінченко, І. Кон, В. Куніцина, М. Мдівані, О. Соколова, В. Столін, О. Тхостов, В. Шонфельд та ін.), провідне місце посідає образ фізичного Я.

Образ фізичного Я охоплює два взаємопов'язані компоненти, кожен з яких має складну структуру:

I. Схема тіла. Містить тілесну орієнтацію; знання про тіло й межі тіла.

II. Образ тіла. Охоплює усвідомлення тіла; фізичний компонент і ставлення до тіла.

Поруч із такими складовими, як стан здоров'я, вік і фізичні можливості, невід'ємним компонентом образу тіла є зовнішній вигляд або образ зовнішності. Зокрема, А. Черкашина у структурі образу фізичного Я виокремлює анатомічний, функціональний та соціальний компоненти. Анатомічний компонент авторка ототожнює з поняттям зовнішності, виокремлюючи в його складі такі елементи, як обличчя, фігура, руки й ноги (Cherkashina, 2012).

Посилаючись на роботи О. Петрової, О. Рягузова пропонує розглядати структуру зовнішності, визначаючи стійкі тілесні характеристики (фізичний образ і конституційні особливості); експресивні характеристики (міміку, жести, пантоміміку) й оформлення зовнішності (одяг, аксесуари тощо) (Riaguzova, 2015).

Оскільки зовнішність особистості є частиною образу фізичного Я-образу, розглянемо дослідження, здійснені в цьому напрямі, детальніше.

Вивченню образу тіла як психологічного феномену присвячено чимало досліджень. У переважній більшості випадків суб'єктами дослідження є підлітки та юнаки, оскільки саме в цьому віковому періоді образ тіла загалом і зовнішній вигляд зокрема набувають особливого значення. За О. Захаровим, саме страх змін з боку власного тіла спричиняє в підлітків обсесивний невроз (Zakharov, 1988). І. Кон, аналізуючи прикладні дослідження, акцентує на тісному зв'язку між зовнішністю підлітка та його оцінкою однолітками. Автор також зауважує, що невдоволення власним тілом у підлітків може призвести до синдрому дисморфоманії, який з віком минає (Кон, 1989). Учені Л. Якімова та Н. Кравцова, посилаючись на роботи П. Тарханової, А. Холмогорової, М. Келіної та інших, основною причиною появи дисморфофобії в підлітків вважають порушення дитячо-батьківських відносин. Серед інших причин автори виокремлюють: суспільні стереотипи; уявлення про стандарти фемінності й маскулітності; особливості самосприймання та самовідношення (Iakimova, & Kravtsova, 2017). Ще одна з причин – неприйняття власного тіла та реальні дефекти зовнішності. Зокрема, О. Соколова, аналізуючи порушення самосвідомості за особистісних аномалій, стверджує, що дисморфофобічні та дисморфоманічні розлади часто спостерігаються в транссексуалів. Авторка також проводить паралель між негативною самооцінкою в підлітків, які страждають на ожиріння, й очікуваною оцінкою навколишніх (Sokolova, 1989). Дисморфофобічні розлади в пацієнтів із косметичними дефектами стали предметом дослідження вітчизняних і зарубіжних лікарів та психотерапевтів. Зокрема, І. Дороженок, К. Матюшенко, О. Олісова, вивчаючи дисморфофобічні порушення в пацієнтів із захворюваннями шкіри, дійшли висновків, що дерматологічні захворювання призводять до дисморфофобій не лише в підлітків, а й у пацієнтів клімактеричного періоду. Переважна більшість пацієнтів із захворюваннями шкіри висловлюють глибоке невдоволення власним тілом і страждають сенситивними ідеями відношення (Dorozhenok, Matiushenko, & Olishova, 2014). А. Айламазян і Н. Камінська доводять, що відчуження до власного тіла ґрунтується на внутрішньоособистісному конфлікті (Aylamazian, & Kaminskaia, 2011). А. Фаустова, досліджуючи самовідношення в пацієнтів з дефектами зовнішності до та після косметичної операції, довела, що після операції в структурі самовідношення таких пацієнтів актуалізується фактор самоповаги та

спостерігається тенденція до зниження внутрішньої нестійкості (Faustova, 2016; Faustova, 2017).

Отже, аналіз наукових робіт надає можливість стверджувати, що образ тіла набуває особливого значення для осіб підліткового та раннього юнацького віку, проте не втрачає актуальності й на інших етапах онтогенезу. Невдоволення власним тілом, яке виникає через наявність реальних або уявних дефектів зовнішнього вигляду, призводить до виникнення синдрому дисморфофобії. Соціальними причинами формування цього синдрому вважають оцінні судження з боку навколишніх і порушення відносин із батьками. За наявності синдрому дисморфофобії страждає передусім оцінний компонент Я-концепції, що виявляється в негативних самооцінці та самоставленні.

Основною вимогою до зовнішності правоохоронця є охайність зовнішнього вигляду та встановлена форма одягу. Саме необхідність у будь-якій ситуації перебувати у форменому одязі гостро переживають жінки, адже саме жінки найбільше прагнуть наслідувати тенденції моди, підкреслюючи власну жіночність елегантним вбранням й аксесуарами. У дослідженнях А. Черкашиної та В. Черкашина доведено, що значущими в структурі образу тіла для дівчат раннього юнацького віку є зовнішня привабливість і матеріальний компонент (одяг, прикраси, косметика). Слід зазначити, що на етапі зрілості матеріальний компонент образу фізичного Я хоча і втрачає своє вирішальне значення, проте залишається достатньо актуальним у структурі самосвідомості жінки, тому неможливість його реалізації призводить до порушення задоволення собою та може поглибити протікання вікових і професійних криз особистості, порушити самоставлення, призвести до формування професійних деструкцій тощо.

Особистісні особливості жінок – працівників правоохоронних органів розглядають переважно з позиції гендерного аспекту (В. Лапшина, О. Малигіна, Н. Мовмига, Г. Попова, Ю. Свеженцева та ін.).

Проблему самовідношення, професійної самосвідомості, самооцінки в структурі професійної Я-концепції жінок-правоохоронців на різних етапах професіогенезу порушує у свої роботах І. Рудяк. Авторка досліджує різні показники самовідношення в жінок, зокрема: закритість, самовпевненість, самокерівництво, самоприхильність, дзеркальне Я тощо. Науковець переконливо доводить, що структуру самовідношення в жінок-правоохоронців розрізняють за ступенем вираження окремих компонентів на різних етапах професійної діяльності (Rudiak, 2014).

Взаємозв'язок самооцінки та правової самосвідомості в правоохоронців усебічно досліджено в роботах О. Фролова. Автор обґрунтовує обумовленість такого взаємозв'язку

поєднанням індивідуально-психологічних, поведінкових, статевих, вікових особливостей та професійного досвіду (Frolov, 2018).

Глибокому вивченню підлягає також поведінковий компонент професійної Я-концепції правоохоронця. На думку Г. Городенцева, працівник правоохоронних органів повинен бути взірцем правової поведінки для громадян (Gorodentsev, 2013). Учені О. Кудерміна й С. Лісун доводять, що регуляція поведінки працівника правоохоронних органів не лише регламентована правовими нормами, а й безпосередньо залежить від складної взаємодії соціальних норм та ієрархічної системи особистісних цінностей (Kudermiina, & Lisun, 2015).

На підставі досліджень М. Дуванської та М. Новікова встановлено, що в уяві населення зовнішній вигляд працівника правоохоронних органів асоціюють виключно з чоловіком та наділяють певними позитивними, негативними чи нейтральними рисами. Автори прослідковують переконливу відмінність формування образу зовнішності в уяві чоловіків і жінок. На думку громадян, працівник правоохоронних органів – чоловік, наділений певними фізичними, віковими й емоційними характеристиками. Чоловіки частіше за жінок наділяють працівника правоохоронних органів негативними властивостями (Duvanskaia, & Novikov, 2016). Учені Т. Базаров і В. Черкасов також дійшли висновку, що в уяві населення образ поліцейського асоціюється переважно з особою чоловічої статі. Автори встановили, що відповідно до соціальних уявлень підлітків 12–17 років образ поліцейського пов'язаний з матеріальним компонентом образу фізичного Я – форменим одягом, а характеристики, яким наділяють працівника поліції, мають переважно позитивний характер. Серед останніх виокремлюють: закон, захист, порядок. Водночас у старших респондентів (18–25 років) з'являються негативні характеристики образу працівника поліції, а такий елемент образу фізичного Я, як одяг, уже не посідає головне значення під час формування цілісного образу поліцейського (Bazarov, & Cherkasov, 2019). Дослідники В. Цветков і Д. Ануфрієва серед основних характеристик, якими наділяють працівників поліції громадяни, виокремили особистісні, соціальні та професійні. До складу особистісних належать елементи образу фізичного Я, серед яких насамперед визначають вік й особливості зовнішності (Tsvetkov, & Anufrieva, 2018). Отже, формування соціального уявлення про зовнішній вигляд працівника правоохоронних органів залежить від статі й віку досліджуваних. Серед основних елементів образу фізичного Я, якими найчастіше наділяють правоохоронців, слід виокремити матеріальний компонент (останній асоціюється із зовнішнім виглядом працівника правоохоронних органів), стать, вік, фізичні якості.

Наукова новизна

Наукова новизна публікації зумовлена тим, що зовнішній вигляд особистості працівника правоохоронних органів, а також його вплив на формування гармонійної професійної Я-концепції на етапі сучасних досліджень вивчали лише опосередковано.

Висновки

Узагальнюючи викладене, необхідно зазначити, що вивчення особистості працівника

правоохоронних органів має всебічну спрямованість, науковці активно досліджують проблему професійної Я-концепції, професійного Я та професійного становлення. Питання психологічних особливостей зовнішнього вигляду правоохоронця, а також його впливу на формування Я-концепції, самосвідомості, особистості та взаємозв'язок із професійним Я станом на сьогодні залишаються невивченими, що окреслює перспективу подальших досліджень.

REFERENCES

- Agapov, V.S., Tsvetkov, V.L., & Khrustaleva, T.A. (2018). Strategii issledovaniia professionalnogo "Ya" subektov pravookhranitel'noy deiatelnosti [Research strategy of the professional "I" of the subjects of law enforcement]. *Vysshee obrazovanie segodnia, Higher education today*, 6, 47-50. doi: 10.25586/RNU.HET.18.06.P.47 [in Russian].
- Aylamazian, A.N., & Kaminskaia, N.A. (2011). Fenomenologiiia telesnogo obraza "I" i problema otchuzhdeniia [The phenomenology of the bodily image "I" and the problem of alienation]. *Vox/Golos, Vox/Vote*, 10. doi: doi.org/10.24411/2077-6608-2011-00013 [in Russian].
- Bazarov, T.Yu., & Cherkasov, V.V. (2019). Sotsialnye predstavleniia o politseyskom v molodezhnoy srede [Social perceptions of a police officer among young people]. *Psikhopedagogika v pravookhranitel'nykh organakh, Psychology and pedagogy in law enforcement*, vol. 24, 1(76), 14-21. doi: 10.24411/1999-6241-2019-11002 [in Russian].
- Berns, R. (1986). *Razvitie Ya-kontseptsii i vospitanie [Self-concept development and education]*. Moscow: Progress [in Russian].
- Cherkashina, A.G. (2012). Osobennosti samootnosheniia k obrazu fizicheskogo "Ia" v zavisimosti ot realnosti telesnogo samovospriiatiia [Features of self-attitude to the image of the physical "I" depending on the reality of bodily self-perception]. *Vestnik Samarskoy gumanitarnoy akademii, Bulletin of the Samara Humanitarian Academy*, 11, 75-91 [in Russian].
- Dorozhenok, I.Iu., Matiushenko, E.N., & Olisova, O.Iu. (2014). Dismorfofobiiia u dermatologicheskikh bolnykh s fatsialnoy lokalizatsiei protsessa [Dysmorphophobia in dermatological patients with facial localization of the process]. *Rossiyskiy zhurnal koznykh i venericheskikh bolezney, Russian journal of skin and venereal diseases*, 1, 42-47 [in Russian].
- Duvanskaia, M.K., & Novikov, N.Iu. (2016). Vospriatie gendernykh osobennostey sotrudnika pravookhranitel'nykh organov [Perception of gender characteristics of a law enforcement officer]. *Psikhopedagogika v pravookhranitel'nykh organakh, Psychology and pedagogy in law enforcement*, 3(66), 22-25 [in Russian].
- Faustova, A.G. (2016). Analiz podkhodov k issledovaniiu dinamiki lichnostnykh struktur pri izmeneniiakh vneshnosti [Analysis of approaches to the study of the dynamics of personality structures with changes in appearance]. *Mezhdunarodnyy nauchno-issledovatel'skiy zhurnal, International research journal*, vol. 7, 4(46), 125-127. doi: 10.18454/IRJ.2016.46.291 [in Russian].
- Faustova, A.G. (2017). Vliianie situatsii izmeneniia vneshnosti na dinamiku samootnosheniia [Influence of the situation of change in appearance on the dynamics of self-attitude]. *Mezhdunarodnyy nauchno-issledovatel'skiy zhurnal, International research journal*, vol. 2, 4(58), 167-169. doi: https://doi.org/10.23670/IRJ.2017.58.054 [in Russian].
- Frolov, A.A. (2018). Samootsenka i pravovoe samosoznanie lichnosti: osobennosti vzaimosviazi (na primere sotrudnikov OVD) [Self-esteem and legal identity of the individual: features of the relationship (on the example of police officers)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Krasnodar [in Russian].
- Gorodentsev, G.A. (2013). Lichnost sotrudnika politzii v koordinatsionnoy modeli vzaimodeystviia pravovogo gosudarstva i grazhdanskogo obshchestva [The personality of a police officer in the coordination model of interaction between the rule of law and civil society]. *Obshchestvo i pravo, Society and law*, 4(46), 21-24 [in Russian].
- Iakimova, L.S., & Kravtsova, N.A. (2017). Psikhosotsialnye i psikhologicheskie faktory razvitiia dismorfofobii u sovremennykh podrostkov [Psychosocial and psychological factors in the development of dysmorphophobia in modern adolescents]. *Tikhookeanskiy meditsinskiy zhurnal, Pacific Medical Journal*, 3, 15-19. doi: 10.17238/PmJ1609-1175.2017.3.15-1m9 [in Russian].
- Kazmirenko, L.I., & Moiseiev, Ye.M. (Eds.). (2007). *Yurydychna psykholohiia [Legal psychology]*. Kyiv: KNT [in Ukrainian].
- Kazmirenko, L.I. (2014). Psykholohichni aspekty perezhyvannia pratsivnykom militsii stresu [Psychological aspects of a police officer's experience of stress]. *Aktualni problemy resotsializatsii zasudzhennykh ta osib z vidkhyleniamyu u pravovii svidomosti, Actual problems of resocialization of convicts and persons with deviations in legal consciousness: Proceedings of the 4th All-Ukrainian Scientific and Practical Seminar with International Participation* (pp.66-69). Sumy: SumDPU im. A.S. Makarenka [in Ukrainian].
- Kon, I.S. (1989). *Psikhologiiia ranney iunosti [Psychology of early adolescence]*. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].

- Kudermyna, O.I., & Lisun, S.L. (2015). Psykholohichni osoblyvosti normatyvnoi rehuliatsii povedinky pratsivnykiv Natsionalnoi politsii Ukrainy [Psychological features of normative regulation of behavior of employees of the National Police of Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoho aviatsiynoho universytetu, Bulletin of the National Aviation University*, 7. Retrieved from <https://jrn1.nau.edu.ua/index.php/VisnikPP/article/view/10231> [in Ukrainian].
- Medvediev, V.S., & Levenets, O.A. (2015). Osobystist yak katehoriia yurydychnoi psykholohii [Personality as a category of legal psychology]. *Yurydychna psykholohiia, Legal psychology*, 2, 53-63 [in Ukrainian].
- Posokhova, Ya.S., & Hrechenko, V.A. (2018). Psykholohichni osoblyvosti stanovlennia osobystosti pravookhorontsia v Ukraini v 1920-kh rr. [Psychological features of the formation of the personality of a law enforcement officer in Ukraine in the 1920s]. *Rozkvitannia psykholohii chasu, The flowering of the psychology of time: Proceedings of the Scientific Conference* (pp. 8-12). Odesa: Prynt-master, 8-12 [in Ukrainian].
- Riaguzova, E.V. (2015). Sotsiokulturnaia obuslovlennost vospriiatia vneshnosti neznakomogo drugogo [Sociocultural conditioning of the perception of the appearance of an unfamiliar other]. *Izvestiia Saratovskogo universiteta, Novaia seriia, Bulletin of the Saratov University. New episode*, 2(14), 166-169 [in Russian].
- Rudiak, I.V. (2014). Osoblyvosti samovidnoshennia zhinkov - pratsivnykiv orhaniv vnutrishnikh sprav na riznykh etapakh profesiionehenezu [Features of the self-attitude of women - law enforcement officers at different stages of professional genesis]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy, Bulletin of the National University of Defense of Ukraine*, 1(38), 292-297 [in Ukrainian].
- Sokolova, E.T. (1989). *Samosoznanie i samoootsenka pri anomaliiakh lichnosti [Self-awareness and self-esteem in personality anomalies]*. Moscow [in Russian].
- Tsvetkov, V.L., & Anufrieva, D.A. (2018). Psikhologii imidna sotrudnika politsii: sostoianie i vozmozhnaia polozytelnaia dinamika [Psychology of the image of a police officer: state and possible positive dynamics]. *Psikhopedagogika v pravookhranitelnykh organakh, Psychology and pedagogy in law enforcement*, 3(74), 23-27. doi: 10.24411/1999-6241-2018-13004 [in Russian].
- Zakharov, A.I. (1988). *Nevrozy u detey i podrostkov: anamnez, etiologiya i patogenezy [Neuroses in children and adolescents: anamnesis, etiology and pathogenesis]*. L.: Meditsina [in Russian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Агапов В. С., Цветков В. Л., Хрусталева Т. А. Стратегия исследования профессионального «Я» субъектов правоохранительной деятельности. *Высшее образование сегодня*. 2018. № 6. С. 47–50. doi: 10.25586/RNU.HET.18.06.P.47.
- Айламазян А. Н., Каминская Н. А. Феноменология телесного образа «Я» и проблема отчуждения. *Вox/Голос*. 2011. Вып. 10. doi: doi.org/10.24411/2077-6608-2011-00013.
- Базаров Т. Ю., Черкасов В. В. Социальные представления о полицейском в молодежной среде. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2019. Т. 24. № 1 (76). С. 14–21. doi: 10.24411/1999-6241-2019-11002.
- Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. М.: Прогресс, 1986. 420 с.
- Черкашина А. Г. Особенности самоотношения к образу физического «Я» в зависимости от реальности телесного самовосприятия. *Вестник Самарской гуманитарной академии*. 2012. № 11. С. 75–91. (Серия «Психология»).
- Дороженко И. Ю., Матюшенко Е. Н., Олисова О. Ю. Дисторфофобия у дерматологических больных с фациальной локализацией процесса. *Российский журнал кожных и венерических болезней*. 2014. № 1. С. 42–47.
- Дуванская М. К., Новиков Н. Ю. Восприятие гендерных особенностей сотрудника правоохранительных органов. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2016. № 3 (66). С. 22–25.
- Фаустова А. Г. Анализ подходов к исследованию динамики личностных структур при изменениях внешности. *Международный научно-исследовательский журнал*. 2016. № 4 (46). Ч. 7. С. 125–127. doi: 10.18454/IRJ.2016.46.291.
- Фаустова А. Г. Влияние ситуации изменения внешности на динамику самоотношения. *Международный научно-исследовательский журнал*. 2017. № 4 (58). Ч. 2. С. 167–169. doi: <https://doi.org/10.23670/IRJ.2017.58.054>.
- Фролов А. А. Самооценка и правовое самосознание личности: особенности взаимосвязи (на примере сотрудников ОВД): автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Краснодар, 2018. 24 с.
- Городенцев Г. А. Личность сотрудника полиции в координационной модели взаимодействия правового государства и гражданского общества. *Общество и право*. 2013. № 4 (46). С. 21–24.
- Якимова Л. С., Кравцова Н. А. Психосоциальные и психологические факторы развития дисторфофобий у современных подростков. *Тихоокеанский медицинский журнал*. 2017. № 3. С. 15–19. doi: 10.17238/PmJ1609-1175.2017.3.15-1m9.
- Юридична психологія : підручник / за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсеєва. Київ : КНТ, 2007. 360 с.
- Казміренко Л. І. Психологічні аспекти переживання працівником міліції стресу. *Актуальні проблеми ресоціалізації засуджених та осіб з відхиленнями у правовій свідомості*: матеріали VI Всеукр. наук.-практ. семінару з міжнар. участю (Суми, 24 квіт., 2014 р.). Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2014. С. 66–69.
- Кон И. С. Психология ранней юности. М.: Просвещение, 1989. 255 с.
- Кудерміна О. І., Лісун С. Л. Психологічні особливості нормативної регуляції поведінки працівників Національної поліції України. *Вісник Національного авіаційного університету*. 2015. № 7. (Серія «Педагогіка, Психологія»). URL: <https://jrn1.nau.edu.ua/index.php/VisnikPP/article/view/10231>.
- Медведев В. С., Левенец О. А. Особистість як категорія юридичної психології. *Юридична психологія*. 2015. № 2. С. 53–63.

- Посохова Я. С., Греченко В. А. Психологічні особливості становлення особистості правоохоронця в Україні в 1920-х рр. *Розквітання психології часу* : матеріали наук. конф. (Одеса, 27 квіт. 2018 р.). Одеса : Принт-мастер, 2018. С. 8–12.
- Рягузова Е. В. Социокультурная обусловленность восприятия внешности незнакомого другого. *Известия Саратовского университета. Новая серия*. 2015. Вып. 2 (14). С. 166–169. (Серия «Акмеология образования. Психология развития»).
- Рудяк І. В. Особливості самовідношення жінок – працівників органів внутрішніх справ на різних етапах професіогенезу. *Вісник Національного університету оборони України*. 2014. № 1 (38). С. 292–297.
- Соколова Е. Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности. М., 1989. 213 с.
- Цветков В. Л., Ануфриева Д. А. Психология имиджа сотрудника полиции: состояние и возможная положительная динамика. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2018. № 3 (74). С. 23–27. doi: 10.24411/1999-6241-2018-13004.
- Захаров А. И. Неврозы у детей и подростков: анамнез, этиология и патогенез. Л. : Медицина, 1988. 244 с.

Стаття надійшла до редколегії 18.01.2021

Vlasenko S. – Ph.D in Psychology, Senior Lecturer of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3645-9599>

Appearance of the Law Enforcement Officer as a Component of the Professional Self-Conception

*The article is devoted to one of the most current psychology issues in general and of the legal psychology in particular – the issue of influence of psychological characteristics of appearance into the personality of the law enforcement officer. Formation of a positive professional self-conception has a special importance for the law enforcement officer as a positive self-attitude, self-respect, inherent value and self-relevance make the basis for the personal professionalism, promote its successful self-realization in the occupation and form a positive reputation of the law enforcement officer in the opinion of the population. The **purpose** of the article is to investigate the state of studying the problem of interrelation between the psychological characteristics of appearance of the law enforcement officer and the other self-conception components. **Methodology.** The main method of investigation is a theoretical analysis of the leading scientists' works on the specified theme. The methodological basis is the work of L. Bozhovich, G. Kostyuk, A. Leontiev, S. Maksimenko, K. Platonov, V. Rybalka, S. Rubinstein and other prominent researchers. The article provides with the analyzed works of the leading authors devoted to studying personal peculiarities of the law enforcement officer, key characteristics of the law enforcement officer's personality have been defined that are by all means important at any of its professionalization stage. The notions of the self-conception, the image of a physical self as a core component of the personality's self-conception, a place of the person's appearance in the structure of the body image and its meaning for the formation of a positive professional self-conception in general and the person's professional self have been determined. The structure of the person's appearance as the leading body image component has been specified. Based on the works of the leading scientists, the main psychological deviations that may occur at the disorder of the personality's perception of its own appearance have been analyzed. The meaning of the body image for a harmonic formation of the personality at different stages of its ontogenesis (developmental age, early teens and mature age) has been defined. The focus has been given to investigation of peculiarities of the law enforcement officers' personality in terms of the gender aspect. The peculiarities of formation the characteristics of the law enforcement officer's appearance as imagined by the population have been presented. The attention has been drawn to the importance of pertinent perception of the law enforcement officer's appearance related to the professional activity and interpersonal relations. The **scientific novelty** of the investigation is defined by the fact that the appearance of the law enforcement officer as well as its influence into the formation of a harmonic professional self-conception at the stage of current investigations was studied only indirectly or by description. **Conclusions.** In particular, it was found that in the structure of the personality of a law enforcement officer, special attention of researchers was devoted to the problem of the professional self-concept, professional self and professional development, while the issues of psychological characteristics of the appearance of law enforcement officers were not subject to targeted study, which creates the prospect of further research.*

Keywords: the professional self-conception; the personality's appearance; the law enforcement officer; the image of the physical self; the body image; the personality.

Захаренко Л. М. – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник наукової лабораторії з проблем психологічного забезпечення та психофізіологічних досліджень навчально-наукового інституту заочного та дистанційного навчання Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2121-0862>

Особливості особистісної реалізованості/потенційності курсантів і курсанток

У сучасному світі особистісна реалізованість/потенційність є тим мірилом, яке визначає готовність особистості до самореалізації та самовдосконалення. Саме тому **метою** дослідження стало емпіричне вивчення особливостей особистісної реалізованості/потенційності курсантів і курсанток, які навчаються в закладі вищої освіти із специфічними умовами навчання. **Методологічною основою** дослідження стали сучасні наукові погляди на самореалізацію людини в часі життя. Досягненню мети дослідження сприяло використання структурно-логічного методу, методів емпіричного психологічного дослідження (тестування) та порівняльного аналізу. Емпіричною базою дослідження є опитування курсантів ($n=14$) і курсанток ($n=14$), які навчаються на 2-му курсі Національної академії внутрішніх справ. Вік – 18–22 роки, неодружені. **Наукова новизна.** Під час дослідження було виявлено гендерні й особистісні особливості респондентів, що визначають їх реалізованість/потенційність у часі життя. Гендерні розбіжності виявляються в особливостях переживання реалізації особистісного потенціалу в теперішньому часі: курсантки більше задоволені самореалізацією в теперішньому, ніж курсанти. Респонденти мають потенціал для особистісної самореалізації в майбутньому: потенціалізація курсанток полягає в активній життєдіяльності, що ґрунтується на набутому досвіді, курсантів – у самостійному прийнятті рішень. Особистісні особливості курсантів і курсанток виявляються в процесі самоактуалізації: самоактуалізованим особистостям притаманні мотивація досягнення, комунікативність, пізнавальна активність, прагнення до професійного зростання в обраній професії. **Висновки.** Важливим у професійному становленні поліцейських є виявлення та реалізація їхнього особистісного потенціалу на етапі професійного навчання.

Ключові слова: курсант; курсантка; самореалізація; особистісна реалізованість; особистісний потенціал.

Вступ

В особистісному розвитку людини виокремлюють діалектично пов'язані процеси: потенціалізація (виявляється в накопиченні ресурсів) й актуалізація (реалізація цього потенціалу під впливом зовнішніх чинників). Самоактуалізація є процесом реалізації особистістю внутрішнього потенціалу, що допомагає їй прожити наповнене сенсом життя (Danuiliuk, & Burkalo, 2020). Потреби в самоактуалізації є майже ненасичуваними, переконані Л. М. Кобильнік, Т. А. Каткова (Kobylnik, & Katkova, 2015). Саморозвиток на індивідуальному рівні втілюється в особистісну свободу та соціальну відповідальність (Bekh, 2018), *смісложиттєві орієнтації особистості стають для неї взірцем особистісного самозростання* (Furman, 2017), самоствердження (Vozniuk, 2017).

Важливим чинником процесу самореалізації особистості є її потенційність/реалізованість, яку можна вивчати в трьох вимірах: минулому, теперішньому й майбутньому (Bolshakova, 2016). Особистісна потенційність взаємопов'язана зі спрямованістю на майбутнє, наявністю життєвих перспектив й особистісних ресурсів життєпобудови, тобто з більшістю якостей особистостей, які самоактуалізуються. Особистісна реалізованість відображає суб'єктивно незадовільну оцінку результатів, перебігу та перспектив реалізації особистісного потенціалу, характеризується несформованістю особистісних ресурсів подолання складних життєвих ситуацій та нижчим загальним

рівнем самоактуалізації (Bolshakova, 2018; Bolshakova, 2019).

У процесі самоактуалізації відбувається виявлення особистістю своїх потенційних можливостей, які спонукають до пізнання, постійного пошуку себе, а під час самореалізації – втілення своїх здібностей у практичній діяльності, переведення можливого в реальне (Moskovets, 2019).

Процес самоактуалізації в студентській молоді недостатньо гармонійний та потребує розвитку здатності до конструктивної самореалізації (Yavorska-Vietrova, 2019). Приведення в дію механізмів самоактуалізації суб'єкта навчальної діяльності виявляється в період професійного навчання (Bekh, 2018). Самоактуалізація є інтегральною метою освітньої діяльності, а самореалізація є втіленням особистістю своїх здібностей у життя, тому в освітній діяльності є метою в конкретних контекстах, підпорядковується процесу самоактуалізації (Petrenko, 2016).

Особливості самореалізації курсантів під час навчання в закладі вищої освіти із специфічними умовами навчання МВС України обумовлені поєднанням навчальної та службової діяльності. Переживання особистісної реалізованості курсантами/курсантками й студентами/студентками цивільних вишів різняться: курсантки, порівняно зі студентками, позитивніше оцінюють використання особистісного потенціалу в теперішньому, а студенти-хлопці позитивніше

оцінюють перспективи власного життя, ніж курсанти (Bolshakova, 2016). У курсантів і курсанток виявляються гендерні розбіжності в переживаннях суб'єктивної вичерпаності особистісного потенціалу (Bolshakova, 2016), відрізняється також й обрання ними стратегій та моделей копінг-поведінки (Dotsenko, & Makarenko, 2019), що є достатньо стабільною характеристикою протягом життя (Tkachuk, & Miakykh, 2019).

В умовах компетентнісного підходу до організації освітнього процесу в закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання МВС України приділяють значну увагу професійній підготовці. Однією з ключових для правоохоронця є прогностична компетентність (Klymenko, 2018), яка необхідна для інноваційної діяльності сучасного поліцейського. Важливим завданням сьогодення є успішна самореалізація курсантів і курсанток як свідомий та цілеспрямований процес розкриття їхнього особистісного потенціалу на етапі професійного навчання, під час проходження практики, стажування в органах, підрозділах Національної поліції України, а також досягнення високого рівня професіоналізму як особистості, що самоактуалізується в обраній професії. Це зумовлює потребу в дослідженні особливостей переживання особистісної реалізованості/потенційності курсантами й курсантками, за необхідності – попередження та корекції суб'єктивної вичерпаності їхнього особистісного потенціалу.

Мета і завдання дослідження

Мета дослідження – вивчення особливостей переживання особистісної реалізованості/потенційності курсантами й курсантками, які навчаються в закладі вищої освіти із специфічними умовами навчання МВС України.

Завдання дослідження: дослідити особливості переживань особистісної реалізованості/потенційності респондентами різної статі з різними ступенями самоактуалізації.

Виклад основного матеріалу

У дослідженні використано такі методики:

«Рівень співвідношення «цінності» і «доступності» в різних життєвих сферах» О. Б. Фанталової з метою визначення ієрархії життєвих цінностей та ступеня їх задоволення (Fantalova, 2015).

«Опитувальник особистісної реалізованості» А. М. Большакової для визначення особистісної реалізованості респондентів у минулому, теперішньому й майбутньому (Bolshakova, 2016).

«Опитувальник особистісної орієнтації» Е. Шострома (стисла форма, розроблена Джоунс і Крендалл) для визначення ступеня самоактуалізації респондентів.

Для обробки результатів дослідження використано описову статистику, t-критерій Стьюдента, g-коефіцієнт кореляції Пірсона, χ^2 -критерій Крускала-Уоліса (обчислення в програмі Microsoft Office Excel 2010).

У дослідженні взяли участь курсанти, які здобувають ступінь вищої освіти бакалавра (спеціальність «Правоохоронна діяльність»), другого року навчання Національної академії внутрішніх справ. Вибірка представлена 28 особами (по 14 осіб чоловічої та жіночої статі), віком від 18 до 22 років, неодружені.

За допомогою методики «Рівень співвідношення «цінності» і «доступності» у різних життєвих сферах» О. Б. Фанталової було визначено ієрархію життєвих цінностей респондентів різної статі й доступності цих цінностей для них (табл. 1, 2).

Таблиця 1

Ранжування життєвих цінностей респондентами

Життєві цінності	Курсанти		Курсантки	
	Усереднений показник	Ранг	Усереднений показник	Ранг
Активне діяльне життя	2,79	6	3,71	4
Здоров'я	8,21	1	8,00	1
Цікава робота	3,64	4	4,07	3
Краса природи й мистецтва	1,29	8	2,14	7
Любов	4,07	2	4,57	2
Матеріальна стабільність	3,14	5	2,93	6
Наявність друзів	4,06	3	3,29	5
Впевненість у собі	2,21	7	1,71	8
Пізнання	1,21	9	1,36	9
Свобода	0,86	11	0,79	11
Щасливе сімейне життя	1,00	10	0,86	10
Творчість	0,00	12	0,14	12

Примітка: жирним виділено найбільшу кількість балів і найвищі ранги.

Відповідно до отриманих результатів пріоритетними життєвими цінностями респондентів, незалежно від статі, є конкретна цінність «здоров'я» та абстрактна цінність «любов». До переліку пріоритетних цінностей курсантки віднесли конкретну цінність «цікава робота», а курсанти – конкретну цінність

«наявність друзів». Найменш цінними для респондентів обох статей є життєві цінності «творчість», «свобода», «щасливе сімейне життя». Решта цінностей є цінностями середнього рівня, які мають тенденцію до зміни рангового місця.

Таблиця 2

Ранжування життєвих цінностей за їхньою доступністю

Життєві цінності	Курсанти		Курсантки	
	Усереднений показник потреби в цінності	Ранг	Усереднений показник потреби в цінності	Ранг
Активне діяльне життя	5,43	2	5,86	2
Здоров'я	6,93	1	7,57	1
Цікава робота	3,00	5	4,50	3
Краса природи і мистецтва	2,64	7	3,36	6
Любов	4,21	3	4,21	4
Матеріальна стабільність	1,43	10	2,50	7
Наявність друзів	3,93	4	3,57	5
Впевненість у собі	2,79	6	2,50	8
Пізнання	2,00	9	2,00	9
Свобода	2,57	8	0,93	10
Щасливе сімейне життя	0,71	11	0,64	11
Творчість	0,29	12	0,36	12

Примітка: жирним виділено найбільшу кількість балів і найвищі ранги.

Відповідно до табличних даних, найдоступнішими для респондентів, незалежно від статі, є конкретні індивідуальні цінності «здоров'я», «активне діяльне життя». Курсанти до найдоступніших життєвих цінностей віднесли абстрактну цінність «любов», а курсантки – конкретну професійну цінність «цікава робота». Найменш доступними респонденти обох статей визнали життєві цінності «творчість», «щасливе сімейне життя». Решта цінностей середній рівень, тобто є цінностями, які можуть змінити рангове місце.

Таким чином, за результатами ранжування респондентами різної статі життєвих цінностей за їх значущістю та доступністю визначено, що найціннішим і найдоступнішим є здоров'я, а найменш цінними й найменш доступними – творчість, щасливе сімейне життя. З-поміж найдоступніших, однак не пріоритетних цінностей респонденти виокремили активне діяльне життя. Пріоритетні потреби респондентів задоволені в життєвих сферах здоров'я, а також наявності цікавої роботи (особи жіночої статі), любові (особи чоловічої статі).

Розбіжності між співвідношеннями показників життєвих цінностей за їх «цінністю» і

«доступністю» було проаналізовано як стани «внутрішнього конфлікту», «внутрішнього вакууму», «нейтральної зони». Респондентам чоловічої статі притаманний безконфліктний стан («нейтральна зона») життєвих цінностей в абсолютній більшості життєвих сфер: здоров'я, цікава робота, краса природи й мистецтва, любов, наявність друзів, упевненість у собі, пізнання, свобода, щасливе сімейне життя, творчість, що засвідчує про задоволення відповідних потреб і реалізацію цінностей. Зокрема, задоволеність потреб у міжособистісному спілкуванні з друзями, самостійності прийняття рішень безпосередньо пов'язана з їхньою особистісною значущістю для курсантів ($p \leq 0,01$). Водночас встановлені інтеркореляційні взаємозв'язки цінностей «творчість» ($r = -0,679$; $p = 0,008$), «щасливе сімейне життя» ($r = 0,679$; $p = 0,008$) з доступністю цінності «цікава робота» вказують на те, що курсанти вважають творчий підхід малоімовірним в обраній професії, а професійну діяльність розглядають як важливий елемент у побудові сімейного життя. Визначені негативні інтеркореляційні взаємозв'язки життєвих цінностей «свобода» з доступністю цінності «любов» ($r = -0,665$; $p = 0,009$), «впевненість у собі»

з доступністю цінності «краса природи і мистецтва» ($r = -0,554$; $p = 0,400$) засвідчують, що наявність у курсантів особистої свободи не завжди сприяє побудові близьких стосунків з коханою людиною, а свобода від внутрішніх суперечностей – розумінню краси навколишнього світу.

Слід зазначити, що респонденти чоловічої статі переживають стан «внутрішнього конфлікту» через незадоволеність матеріальних потреб, що визначає мотивацію їх поведінки як прагнення до матеріально забезпеченого життя. Виявлено прямі інтеркореляційні взаємозв'язки життєвих цінностей «здоров'я» ($r = 0,538$; $p = 0,047$), «матеріальна стабільність» ($r = 0,584$; $p = 0,028$) з її доступністю: відсутність матеріальних проблем є особисто значущою для курсантів, зокрема задля збереження власного здоров'я. Водночас визначення курсантами життєвої сфери активного діяльного життя як менш цінного, але більш доступного для них, свідчить про переживання стану «внутрішнього вакууму» в цій сфері, що виявляється як безініціативність у побудові власного життєвого шляху.

Курсанткам притаманний безконфліктний стан життєвих цінностей у всіх життєвих сферах, тобто задоволеність потреб і реалізованість

цінностей. Встановлено, що є прямі інтеркореляційні взаємозв'язки цінності «активне діяльне життя» з доступністю цінностей «краса природи і мистецтва» ($r = 0,881$; $p = 0,000$) та «наявність друзів» ($r = 0,584$; $p = 0,028$): життєва активність курсанток взаємопов'язана зі сприйняттям прекрасного в навколишньому й дружнім спілкуванням. Встановлено інтеркореляційні взаємозв'язки життєвої цінності середнього рівня «любов» з доступністю цінностей «сім'я» ($r = 0,705$; $p = 0,005$) і «творчість» ($r = -0,705$; $p = 0,005$): курсантки пов'язують любов із традиційними шлюбно-сімейними стосунками й побудовою власної сім'ї, не прагнуть до «вільних» стосунків.

Встановлено статистичні відмінності стосовно доступності респондентам різної статі окремих життєвих цінностей: для курсантів чоловічої статі менш доступними є цінності «цікава робота» ($p = 0,051$) і «матеріальна стабільність» ($p = 0,045$), порівняно з курсантками.

За опитувальником особистісної реалізованості А. М. Большакової визначено кількісні показники особистісної реалізованості/потенційності респондентів у часі (див. табл. 3).

Таблиця 3

Показники особистісної реалізованості/потенційності респондентів

	Минуле	Теперішнє	Майбутнє
Курсанти	3,11	3,11	2,73
Курсантки	3,15	3,10	2,70

Порівняння середніх значень особистісної реалізованості респондентів за t-критерієм Стьюдента засвідчило, що їхня особистісна реалізованість у теперішньому й минулому не відрізняється ($p \geq 0,05$), проте вони більш потенційні в майбутньому ($p \leq 0,01$). Особистісна реалізованість респондентів різної статі в

теперішньому часі статистично значущо різниться ($p = 0,046$): курсантки більше задоволені самореалізацією в теперішньому, ніж курсанти.

Наступним етапом дослідження стало проведення кореляційного аналізу взаємозв'язків життєвих цінностей та їх реалізованості в часі (табл. 4).

Таблиця 4

Інтеркореляційні взаємозв'язки життєвих цінностей та особистісної реалізованості/потенційності респондентів у часі (r-коефіцієнт Спірмена)

		Курсанти			Курсантки		
		здоров'я	любов	свобода	активність	краса	пізнання
Минуле	r	-	-	-	0,701	0,367	-0,155
	p	-	-	-	0,024	0,297	0,669
Теперішнє	r	-0,401	0,542	-0,354	0,194	0,794	0,731
	p	0,155	0,045	0,215	0,590	0,006	0,016
Майбутнє	r	0,034	-0,248	0,704	0,680	0,734	0,232
	p	0,908	0,392	0,005	0,030	0,016	0,518

Відповідно до отриманих результатів особистісна реалізованість курсанток у минулому пов'язана з їхньою активною життєдіяльністю ($r=0,701$; $p=0,024$). Не встановлено кореляційних взаємозв'язків особистісної реалізованості курсантів у минулому та їхніх життєвих цінностей.

У теперішньому часі особистісна реалізованість курсантів взаємопов'язана з любов'ю ($r=0,542$; $p=0,045$), а курсанток – з переживанням прекрасного в природі й мистецтві ($r=0,796$; $p=0,006$), пізнавальною діяльністю ($r=0,731$; $p=0,016$).

У майбутньому часі потенційність курсантів пов'язана із цінністю свободи ($r=0,704$; $p=0,005$), а потенційність курсанток – з їх реалізованістю в минулому ($r=0,657$; $p=0,039$), а також активним діяльним життям ($r=0,680$; $p=0,030$), переживанням прекрасного в навколишньому світі ($r=0,734$; $p=0,016$).

Отже, особистісну реалізованість у теперішньому часі розглядають курсанти як

побудову близьких стосунків на основі любові та прив'язаності, а курсантки – як оволодіння професійними компетентностями, переживання емоційно насиченого життя. Потенційність курсанток у майбутньому полягає в активному життєтворенні майбутнього на підставі власного життєвого досвіду й переживання позитивних емоцій, а потенційність курсантів – у самостійності прийняття рішень, дій та вчинків, що є важливою умовою їх самоактуалізації.

За результатами проведення опитувальника особистісної орієнтації Е. Шострома респонденти отримали від 31 до 51 балів ($M=42,73$; $\sigma =4,505$). Відповідно до опитувальника шкала значень відповідає низькому (15–25 балів), середньому (26–45 балів) і високому (46–60 балів) ступеням самоактуалізації. Згідно із цією шкалою було визначено ступені самоактуалізації респондентів (табл. 5).

Таблиця 5

Розподіл респондентів за групами відповідно до ступеня само актуалізації

	Високий		Середній		Низький	
	К-сть осіб	%	К-сть осіб	%	К-сть осіб	%
Курсанти	4	28	10	72	-	-
Курсантки	2	14	12	86	-	-

Відповідно до табличних даних курсантам і курсанткам притаманні середній (72 % і 86 %) та високий (28 % і 14 %) ступені самоактуалізації. Респондентів із низьким ступенем самоактуалізації не виявилось.

Встановлено, що із зростанням ступеня самоактуалізації із середнього до високого ієрархія життєвих цінностей респондентів не змінюється, проте змінюється доступність цінностей «наявність друзів» ($\chi^2=4,517$; $df=1$; $p=0,034$), «пізнання» ($\chi^2=4,575$; $df=1$; $p=0,032$): у самоактуалізованої особистості більш задоволені потреби в міжособистісному спілкуванні з друзями та в пізнавальній діяльності.

Респонденти з високим ступенем самоактуалізації схильні переживати стани внутрішнього конфлікту, а респонденти із середнім ступенем самоактуалізації – стани внутрішнього вакууму та внутрішнього конфлікту. Тобто, якщо потреба не задоволена, то самоактуалізовані респонденти завжди мотивовані на її досягнення, на відміну від респондентів із середнім ступенем самоактуалізації, які можуть виявити низьку мотивацію в досягненні мети.

Здійснений кореляційний аналіз взаємозв'язків життєвих цінностей та їх реалізованості в часі засвідчує, що особистісна реалізованість курсантів і курсанток, незалежно від ступеня самоактуалізації, у минулому й теперішньому не відрізняються ($p \leq 0,05$), що свідчить про збереження ними такого самого особистісного потенціалу для подальшого саморозвитку та самореалізації, який був до вступу на навчання до вишу.

У теперішньому часі самоактуалізовані курсанти й курсантки переживають задоволеність значущих потреб та реалізованість життєвих цінностей «здоров'я» ($r=0,615$; $p=0,025$) і «цікава робота» ($r=0,602$; $p=0,030$): вони молоді, фізично здорові люди, які здобувають професійну освіту. Їхня потенційність у майбутньому пов'язана із життєвою цінністю «активне діяльне життя» ($r=0,570$; $p=0,042$), доступністю цінностей «цікава робота» ($r=0,600$; $p=0,030$) і «любов» ($r=0,562$; $p=0,046$): життєтворення розглядають як здійснення професійної діяльності в поліції та побудова стосунків з коханою людиною.

Особистісна реалізованість у теперішньому часі курсантів і курсанток, які досягли середнього ступеня самоактуалізації, безпосередньо

пов'язана із цінностями «свобода» ($r = -0,407$; $p = 0,021$), «любов» ($r = 0,610$; $p = 0,000$) та її доступність ($r = 0,500$; $p = 0,004$): їхні потреби в любові та прив'язаності задоволені, однак вони не самостійні у своїх діях і вчинках. Їхня особистісна реалізованість у минулому прямо пов'язана із життєвою цінністю «матеріально забезпечене життя» ($r = -0,504$; $p = 0,004$): під час досягнення мети вони прагнули насамперед розв'язати матеріальні проблеми. Потенційність таких курсантів і курсанток у майбутньому пов'язана з невизначеністю ціннісних орієнтирів.

Самоактуалізовані респонденти різної статі спрямовані на подальшу службу в поліції, професійний саморозвиток і самовдосконалення в обраній професії, а курсанти й курсантки, що досягли середнього ступеня самоактуалізації, прагнуть матеріальної стабільності.

Наукова новизна

Проведене емпіричне дослідження дало змогу визначити гендерні й особистісні особливості реалізованості/потенційності курсантів і курсанток у часі життя, окреслити перспективні напрями вдосконалення процесу самоактуалізації особистості майбутніх фахівців на етапі професійного навчання.

Висновки

1. Пріоритетними життєвими цінностями респондентів різної статі є здоров'я та любов, найдоступнішими – здоров'я, активне діяльне життя. До найважливіших і найдоступніших життєвих цінностей курсантки віднесли цікаву роботу, курсанти визнали наявність друзів як пріоритетну цінність, а любов – як найдоступнішу цінність. Найменш цінними й найменш доступними респонденти обох статей вважають життєві цінності творчість і щасливе сімейне життя.

2. Ціннісно-потребова сфера респондентів жіночої статі характеризується задоволеністю потреб і реалізацією цінностей у всіх життєвих сферах. Респонденти чоловічої статі переживають стан внутрішнього конфлікту через незадоволені матеріальні потреби, а також стан

внутрішнього вакууму в життєвій сфері активного діяльного життя.

3. Особистісна реалізованість респондентів чоловічої та жіночої статі високого й середнього ступенів самоактуалізації в минулому і теперішньому часі не відрізняється.

4. Курсантки більше задоволені особистісною самореалізацією в теперішньому, порівняно з курсантами: вони спрямовані на набуття професійних компетентностей та переживають емоційно насичене життя, натомість курсанти – на побудову стосунків із коханою людиною та досягнення матеріальної стабільності. Курсантки виявляють активність у побудові власного життя, а курсанти – безініціативність.

5. Самоактуалізованим респондентам різної статі притаманні задоволення потреб у спілкуванні з друзями й пізнавальній активності, спрямованій на оволодіння професійними компетентностями, мотивація досягнення успіху, прагнення професійного самовдосконалення. Курсантам і курсанткам, які досягли середнього ступеня самоактуалізації, притаманні задоволення потреби в любові, несамостійність у прийнятті рішень, прагнення досягти матеріального добробуту.

6. Респонденти обох статей мають потенційні можливості для особистісної самореалізації в часі життя. Потенційність курсантів у майбутньому полягає в самостійності прийняття рішень щодо власного життєздійснення, курсанток – в активній життєдіяльності на підставі власного досвіду подолання життєвих негараздів. Однак курсанти й курсантки, яким більше властиві якості самоактуалізаційної особистості, прагнуть професійного самовдосконалення та самореалізації в обраній професії, на відміну від решти респондентів, які спрямовані на матеріальне збагачення.

7. Перспективним напрямом виховних і психопрофілактичних заходів з курсантами різної статі є врахування їхніх гендерних відмінностей та особливостей особистісної реалізованості/потенційності, а також упровадження методик стимулювання самоактуалізації особистості майбутніх фахівців в освітньому процесі.

REFERENCES

- Bekh, I. (2018). Zrostaiucha osobystist yak subiekt dukhovnykh tsinnosteï [Growing personality as a subject of spiritual values]. *Hirská shkola Ukrainskykh Karpat, Mountain school of the Ukrainian Carpathians*, 18, 5-9. doi: <https://doi.org/10.15330/msuc.2018.18.5-9> [in Ukrainian].
- Bolshakova, A.M. (2016). Subiektivna vycherpanist osobystisnoho potentsialu maibutnykh pravookhorontsiv: henderni osoblyvosti [Subjective exhaustion of personal potential of future law enforcement officers: gender features]. *Pravo i Bezpeka, Law and Security*, 4, 110-115. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2016_4_23 [in Ukrainian].
- Bolshakova, A.M. (2018). Psykhobiohrafichni osoblyvosti yak predyktory subiektivnoi vycherpanosti osobystisnoho potentsialu [Psychobiographical features as predictors of subjective exhaustion of personal potential]. *Naukovi*

- zapysky Natsionalnogo universytetu "Ostrozka akademiia", *Scientific notes of the National University "Ostroh Academy"*, 7, 47-52. doi: 10.25264/2415-7384-2018-7-47-52 [in Ukrainian].
- Bolshakova, A.M. (2019). Osoblyvosti subiektyvnoi kartyny zhyttievoho shliakhu yak predyktory hotovnosti do innovatsii maibutnikh pratsivnykiv pravookhoronnykh orhaniv [Features of the subjective picture of life as predictors of readiness for innovation of future law enforcement officers]. *Pravo i Bezpeka, Law and Security*, 1, 28-34. doi: <https://doi.org/10.32631/pb.2019.1.02> [in Ukrainian].
- Danyliuk, I.V., & Burkalo, N.I. (2020). Psykholohichni osoblyvosti samoaktualizatsii osobystosti [Psychological features of self-actualization of personality]. *Psykhologichnyi chasopys, Psychological Journal*, 3, 183-192. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.2.17> [in Ukrainian].
- Dotsenko, V., & Makarenko, P. (2019). Kopinh-povedinka pershokursnykiv ZVO zi spetsyfychnymy umovamy navchannia: hendernyi aspekt [Coping behavior of first-year freelancers with specific learning conditions: gender aspect]. *Visnyk Natsionalnogo universytetu oborony Ukrainy, Bulletin of the National University of Defense of Ukraine*, 3(53), 61-69. doi: <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2019-53-3-61-69> [in Ukrainian].
- Fantalova, E.B. (2015). *Tsennosti i vnutrennie konfliktky: teoriia, metodologiya, dagnostika [Values and Internal Conflicts: Theory, Methodology, Diagnostics]*. Moscow; Berlin: Direkt-Media [in Russian].
- Furman, A. (2017). Osobystist u formoviyavakh smyslozhyttievoho zoriientuvannia [Personality in the forms of meaning of life orientation]. *Psykhologhiia osobystosti, Personality psychology*, 8(1), 77-82. doi: <https://doi.org/10.15330/ps.8.1.77-82> [in Ukrainian].
- Klymenko, I.V. (2018). Antytsypatsiina spromozhnist yak komponent prohnostychnoi spromozhnosti kursantiv-maibutnikh pravookhorontsiv [Anticipatory ability as a component of prognostic ability of cadets-future militiamen]. *Psykhologichnyi chasopys, Psychological Journal*, 4(1), 61-70. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2018.1.11.5> [in Ukrainian].
- Kobylnik, L.M., & Katkova, T.A. (2015). Psykhologichnyi suprovid protsesu samoaktualizatsii osobystosti maibutnikh fakhivtsiv [Psychological support of the process of self-actualization of the personality of future specialists]. *Problemy suchasnoi psykhologii, Problems of modern psychology*, 30, 269. doi: <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2015-30.%p> [in Ukrainian].
- Moskovets, L. (2019). Samoaktualizatsiia ta samorealizatsiia osobystosti: filosofsko-psykhologichne rozuminnia [Self-actualization and self-realization of personality: philosophical and psychological understanding]. *Imidzh suchasnoho pedahoha, The image of a modern teacher*, 5(188), 51-56. doi: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2019-5\(188\)-51-56](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2019-5(188)-51-56) [in Ukrainian].
- Petrenko, N.V. (2016). Samoaktualizatsiia ta samorealizatsiia osobystosti u filosofsko-osvitnomu dyskursi [Self-actualization and self-realization of personality in philosophical and educational discourse]. *Hrani, Faces*, 19(7), 52-57. doi: <https://doi.org/10.15421/171633> [in Ukrainian].
- Tkachuk, T., & Miakykh, A. (2019). Henderni osoblyvosti kopinh-povedinky cholovikiv ta zhynok [Gender features of coping behavior of men and women]. *HUMANITARIUM*, 42(1), 181-188. doi: <https://doi.org/10.31470/2308-5126-2019-42-1-181-188> [in Ukrainian].
- Vozniuk, Yu. (2017). Psykhologichni chynnyky osobystisnoho samostverzhennia v yunatskomu vitsi [Psychological factors of personal self-affirmation in adolescence]. *Psykhologhiia osobystosti, Personality psychology*, 8(1), doi: <https://doi.org/10.15330/ps.8.1.172-177> [in Ukrainian].
- Yavorska-Vietrova, I. (2019). Samostavleniia ta samoaktualizatsiia studentskoi molodi u konteksti samodeterminatsii: analiz empyrychnoho doslidzhennia [Self-assessment and self-actualization of student youth in the context of self-determination: an analysis of empirical research]. *Problemy suchasnoi psykhologii, Problems of modern psychology*, 45, 451-474. doi: <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2019-45.451-474> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Бех І. Зростаюча особистість як суб'єкт духовних цінностей. *Гірська школа Українських Карпат*. 2018. № 18. С. 5–9. doi: <https://doi.org/10.15330/msuc.2018.18.5-9>.
- Большакова А. М. Суб'єктивна вичерпаність особистісного потенціалу майбутніх правоохоронців: гендерні особливості. *Право і Безпека*. 2016. № 4. С. 110–115. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2016_4_23.
- Большакова А. М. Психобіографічні особливості як предиктори суб'єктивної вичерпаності особистісного потенціалу. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2018. № 7. С. 47–52. (Серія «Психологія»). doi: 10.25264/2415-7384-2018-7-47-52.
- Большакова А. М. Особливості суб'єктивної картини життєвого шляху як предиктори готовності до інновацій майбутніх працівників правоохоронних органів. *Право і Безпека*. 2019. № 1. С. 28–34. doi: <https://doi.org/10.32631/pb.2019.1.02>.
- Данилюк І. В., Буркало Н. І. Психологічні особливості самоактуалізації особистості. *Психологічний часопис*. 2020. № 3. С. 183–192. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.2.17>.
- Доценко В., Макаренко П. Копінг-поведінка першокурсників ЗВО зі специфічними умовами навчання: гендерний аспект. *Вісник Національного університету оборони України*. 2019. № 3 (53). С. 61–69. doi: <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2019-53-3-61-69>.
- Фанталова Е. Б. Ценности и внутренние конфликты: теория, методология, диагностика : монография. М. ; Берлин : Директ-Медиа, 2015. 141 с.
- Фурман А. Особистість у формовиявах смисложиттєвого зорієнтування. *Психологія особистості*. 2017. Т. 8. № 1. С. 77–82. doi: <https://doi.org/10.15330/ps.8.1.77-82>.

- Клименко І. В. Антиципаційна спроможність як компонент прогностичної спроможності курсантів-майбутніх правоохоронців. *Психологічний часопис*. 2018. Т. 4. № 1. С. 61–70. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2018.1.11.5>.
- Кобильнік Л. М., Каткова Т. А. Психологічний супровід процесу самоактуалізації особистості майбутніх фахівців. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Т. 30. С. 269. doi: <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2015-30.%p>.
- Московець Л. Самоактуалізація та самореалізація особистості: філософсько-психологічне розуміння. *Імідж сучасного педагога*. 2019. № 5 (188). С. 51–56. doi: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2019-5\(188\)-51-56](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2019-5(188)-51-56).
- Петренко Н. В. Самоактуалізація та самореалізація особистості у філософсько-освітньому дискурсі. *Грані*. 2016. Т. 19. № 7. С. 52–57. doi: <https://doi.org/10.15421/171633>.
- Ткачук Т., Мяхих А. Гендерні особливості копінг-поведінки чоловіків та жінок. *HUMANITARIUM*. 2019. № 42 (1). С. 181–188. doi: <https://doi.org/10.31470/2308-5126-2019-42-1-181-188>.
- Вознюк Ю. Психологічні чинники особистісного самоствердження в юнацькому віці. *Психологія особистості*. 2017. Т. 8. № 1. doi: <https://doi.org/10.15330/ps.8.1.172-177>.
- Яворська-Ветрова І. Самоставлення та самоактуалізація студентської молоді у контексті самодетермінації: аналіз емпіричного дослідження. *Проблеми сучасної психології*. 2019. Т. 45. С. 451–474. doi: <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2019-45.451-474>.

Стаття надійшла до редколегії 19.01.2021

Zakharenko L. – Ph.D in Psychology, Senior Research Fellow of the Scientific Laboratory on the Problems of Psychological Support and Psychophysiological Studies of the Educational and Research Institute of Correspondence and Distance Learning of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2121-0862>

Peculiarities of Personal Realization/Potentiality of Cadets-Men and Cadets-Women

*In today's world, personal realization/potentiality is the measure that determines a person's readiness for self-realization and self-improvement. That is why the **purpose** of the study was to empirically study the characteristics of personal realization/potential of cadets who study in a higher education institution with specific learning conditions. The **methodological basis** of the study were modern scientific views on human self-realization in life. The use of the structural-logical method, methods of empirical psychological research (testing) and comparative analysis contributed to the achievement of the research goal. The empirical basis of the study consisted of cadets-men (n = 14) and cadets-women (n = 14), who are studying now in the 2-nd year of the National Academy of Internal Affairs. Age – 18–22 years, single. **Scientific novelty.** The study identified gender and personal characteristics of respondents that determine their realization/potential in life. Gender differences are manifested in the peculiarities of experiencing the realization of personal potential in nowadays: cadets-women are more satisfied with self-realization now, than cadets-men. Respondents have the potential for personal self-realization in the future: the potentialization of cadets-women is an active life, based on experience, cadets-men – in independent decision-making. Personal characteristics of cadets-men and cadets-women are manifested in the course of self-actualization: self-actualized individuals are characterized by achievement motivation, communication, cognitive activity, the desire for professional growth in the chosen profession. **Conclusions.** It is important in the professional development of police officers to identify and realize their personal potential at the stage of professional training.*

Keywords: cadets-men; cadets-women; self-realization; personal realization, personal potential.

Дідух М. М. – кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2331-4603>

Професійна спрямованість як динамічна якість особистості

У статті розглянуто особливості професійної спрямованості особистості. Визначено, що процес розвитку професійної спрямованості реалізується шляхом формування окремих її складових, таких як професійна зацікавленість, ставлення до обраної професії, ціннісних орієнтацій, професійних установок і мотивів. **Мета** нашого дослідження полягала у виявленні психологічних особливостей професійної спрямованості як сукупності мотиваційних утворень і системи, що визначає особливості поведінки й напрям діяльності особистості. **Методологічною основою** статті слугували загальнопсихологічні положення про сутність і розвиток особистості в процесі життєдіяльності (Г. С. Костюк, С. Д. Максименко, В. П. Москалець, С. Л. Рубінштейн, Л. Е. Орбан, Т. М. Титаренко), принцип системного підходу, який набув значного поширення в сучасних наукових розробках (І. В. Блауберг, В. П. Кузьмін, В. М. Садовський, Б. С. Українцев, І. Т. Фролов, Е. Г. Юдін), принцип єдності свідомості та діяльності (Є. А. Климов, О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн), а також підхід до розуміння професійної спрямованості як чинника особистісного зростання (В. А. Бодров, Є. О. Климов, Г. В. Ложкін, А. К. Маркова, В. О. Моляко, В. А. Семиченко, А. В. Фурман). **Наукова новизна.** Встановлено, що є різні підходи до визначення поняття «професійна спрямованість особистості», однак усі вони містять думку, що цей процес виявляється в позитивному ставленні до професії, схильності й інтересі до неї, бажанні вдосконалювати свою підготовку та задовольняти матеріальні й духовні потреби, займаючись професійною діяльністю. Професійна спрямованість особистості є провідною якістю, що розвивається на основі певної системи знань та вмінь і характеризується соціально-психологічними установками на певний вид трудової діяльності відповідно до потреб, інтересів, нахилів і мотивів особистості, яка виражається в готовності здійснити професійний вибір. **Висновки.** Отже, сформована професійна спрямованість не тільки визначає успішність діяльності у вибраній професії, а й впливає на статус і життєву позицію особистості загалом. Тому систематична й цілеспрямована робота щодо формування професійної спрямованості особистості має починатися зі шкільних років і передбачати ознайомлення з особливостями різноманітних професій, перспективами й складнощами, що можуть виникнути в ній.

Ключові слова: спрямованість; професія; професійна спрямованість; особистість; професійна готовність; мотивація особистості; професійне самовизначення.

Вступ

В умовах соціально-економічних перетворень, що активно відбуваються в країні, важливе значення мають питання, пов'язані з професіоналізацією особистості. Невпинний розвиток науки й техніки як наслідок соціальних відносин висуває певні вимоги до сучасних професіоналів. Тому одне з головних завдань у підготовці майбутніх спеціалістів передбачає формування усвідомленого та внутрішнього прийняття особливостей професійної діяльності, інтересів і схильностей до неї, розвиток професійних переконань, цінностей та ідеалів. Реалізація окреслених питань можлива лише за умови становлення та зміцнення професійної спрямованості особистості. Основою цього процесу є особистісна активність, що є показником уміння займати позицію суб'єкта професійного вибору. Професійна спрямованість особистості – складний динамічний процес, що починається з ранніх етапів онтогенезу.

Проблеми професійного самовизначення, професійної готовності, професійної спрямованості привертала увагу як вітчизняних, так і зарубіжних психологів, серед яких: Б. Г. Ананьєв, Ю. В. Андрєєва, В. П. Жуковський, Т. А. Ільїна, Н. В. Кузьміна, В. П. Парамзін,

М. С. Пряжников та ін. Питання професійного становлення особистості та розвитку професійно важливих якостей фахівців досліджували Е. Ф. Зеєр, Є. О. Климов, К. К. Платонов та ін.

Учені зауважують, що професійна спрямованість є рушійною силою професійного самовизначення та визначає професійне становлення особистості.

Мета і завдання дослідження

Мета нашого дослідження полягає у виявленні психологічних особливостей професійної спрямованості як сукупності мотиваційних утворень і системи, що окреслює особливості поведінки й напрям діяльності особистості. Для досягнення поставленої мети необхідно було виконати такі завдання: визначити критерії професійної спрямованості особистості, проаналізувати особливості та психологічні механізми її формування.

Виклад основного матеріалу

Професійна спрямованість є внутрішнім джерелом професійного розвитку й особистісного зростання будь-якого суб'єкта діяльності, тому її розвиток можна розглядати як

важливу складову формування професіоналізму майбутніх спеціалістів.

Актуальність і важливість спрямованості в професійному становленні майбутніх фахівців зумовило появу значної кількості психолого-педагогічних досліджень, присвячених її вивченню. Проблему розвитку професійної спрямованості особистості розглянуто, зокрема, у працях Ю. В. Андреєвої, В. П. Жуковського, Н. В. Кузьміної, М. С. Пряжнікова та ін. (Priaznnikov, 1996). Дослідники акцентують на значущості формування професійної спрямованості в процесі професійного та життєвого самовизначення молоді.

У своїх дослідженнях Є. П. Ільїн (Ilin, 2002) розглядав спрямованість особистості крізь призму системи мотивів, які переважають. Автор стверджував, що вона виконує роль своєрідного магніту, який притягує активність людини та скеровує її в певному напрямі.

Знаний учений С. Л. Рубінштейн стверджував, що проблема спрямованості – це питання про динамічні тенденції, де мотиви, з одного боку, визначені завданнями людської діяльності, а з іншого – визначають її особливості. Розвиваючи ідеї С. Л. Рубінштейна, О. М. Леонтьєв характеризує спрямованість особистості як систему порівняно стійких, ієрархізованих мотивів діяльності, що формуються в процесі індивідуального розвитку (Markovchin, & Sadykov, 2020).

Необхідність введення до наукового обігу поняття «професійна спрямованість» зумовлена специфікою її елементів – професійних цінностей, мотивів, установок і прагнень особистості.

Слід зазначити, що в сучасній психолого-педагогічній літературі є різні й неоднозначні підходи до трактування поняття «професійна спрямованість». Це обумовлено відмінностями в методологічних позиціях авторів, складністю та багатоплановістю досліджуваного феномену (Iopova, & Polianychko, 2014).

Зокрема, Б. О. Федоришин трактує професійну спрямованість як психологічну готовність людини до вибору напрямку майбутньої професійної діяльності. На думку дослідника, професійна спрямованість пов'язана з усвідомленням особистістю вагомих аспектів й особливостей майбутньої професійної діяльності. Вона виявляється в підвищеній зацікавленості до процесів і фактів, що прямо чи опосередковано стосуються певної професії (Korets, 2018). Інтереси реалізуються в пізнавальній діяльності особистості: накопиченні відповідної інформації, участі у відповідних гуртках, навчальній діяльності тощо.

Учений Л. П. Сейтешев (Seyteshev, 1990) розглядав професійну спрямованість як

важливий аспект загальної спрямованості особистості, що визначає вибір життєвого шляху.

Професійну спрямованість тлумачать також як індивідуальну структуру цінностей особистості, що можуть бути реалізовані в професійній діяльності й виявляються в мотивах вибору професії та шляхах її отримання.

Натомість С. І. Тихолах (Tukholaz, 2007) визначає професійну спрямованість як сторону особистості, яка обумовлює мотивовану цілеспрямовану діяльність під час підготовки до вибору професії та виявляється в намірах, ідеалах, інтересах, установках і схильностях. Цей процес має певні етапи реалізації: спершу виникає професійний інтерес, виникають стійкі професійні наміри, які своєю чергою сприяють формуванню професійної спрямованості особистості. Професійна спрямованість є важливим психологічним чинником професійного самовизначення та професіоналізації особистості.

В. О. Бодров виокремлює етапи професійного розвитку особистості, привертаючи увагу до формування професійної спрямованості під час вибору професії та в період професійної підготовки майбутнього фахівця. Дослідник з'ясував, що спрямованість особистості трансформується в процесі професіоналізації одночасно зі зміною змісту мотивів, цілей на різних етапах професійного розвитку й становлення.

Професійна спрямованість є важливим аспектом загальної спрямованості особистості, оскільки мотиваційно-ціннісна сфера дорослої людини формується насамперед у діяльності, що має переважно професійне спрямування. Людині як істоті соціальній властиво бути суб'єктом суспільно-трудоваї діяльності, однією із форм вияву якої є професійна спрямованість. Своєю чергою вона постає як один з аспектів загальної спрямованості особистості.

Загальна спрямованість особистості, що формується протягом життя, є тією основою, на якій розвивається професійна спрямованість. У цьому виявляється зв'язок між аналізованими поняттями. Що стійкішою і ширшою є загальна спрямованість особистості, тим легше й успішніше відбувається утворення на її основі професійної спрямованості й професійного становлення особистості загалом (Stepanenko, 2019).

У процесі формування професійної спрямованості, зазначає А. С. Ткаченко, відбувається становлення особистості, розвиток її здібностей і можливостей, духовне зростання та збагачення.

Сформована професійна спрямованість безпосередньо не тільки визначає успішність

діяльності у вибраній професії, а й впливає на статус і життєву позицію особистості.

На думку Б. Ф. Ломова (Lomov, 1984), професійна спрямованість є властивістю особистості, що визначає ставлення до обраної професії, впливає на успішність підготовки до неї та її виконання. Професійна спрямованість відображає загальне ставлення особистості до професії.

Отже, слід розрізняти широке й вузьке трактування поняття «професійна спрямованість». У широкому значенні професійна спрямованість – це система емоційно-ціннісних ставлень, ієрархічна структура мотивів, які переважають і спонукають особистість до їх втілення в професійній діяльності. У вузькому значенні це професійно важлива властивість, що посідає центральне місце в структурі особистості фахівця й визначає його індивідуально-типологічну своєрідність.

Наукова новизна

У деяких дослідженнях подеколи ототожнюють професійну спрямованість з позитивним ставленням до професії. Однак позитивне ставлення до професії не визначає його причини, воно може ґрунтуватися на різних інтересах, схильностях і прагненнях, свідчити про напрям активності особистості. Реальне уявлення про психологічний зміст цього ставлення може забезпечити аналіз системи мотивів, що відображають ставлення до професії.

Більшість дослідників у професійній спрямованості виокремлюють змістовий і динамічний аспекти (Titova, 2016). Змістовими характеристиками є повнота і рівень спрямованості, динамічними – її інтенсивність, тривалість і стійкість. Формування позитивного ставлення до певної професії розпочинається переважно з появи часткових мотивів, які стосуються окремих її аспектів або зовнішніх характеристик. Значущими для людини можуть бути різні чинники, пов'язані з професією: соціальний престиж, відповідність інтересам і схильностям особистості, можливості для самореалізації та кар'єрного зростання, заробітна плата, гігієнічні чи інші умови праці, відповідність сімейним традиціям тощо. Здебільшого професійну спрямованість визначають комплексом різних мотивів. Що ширшим є їх коло, то вищу цінність для особистості має певна професія.

Мотиви, на яких ґрунтується професійна спрямованість особистості, мають певну організацію. Вони утворюють ієрархію, де одні домінують, інші – відіграють другорядну роль.

Виокремлюють декілька груп мотивів, які пов'язані з професійною діяльністю:

1) внутрішні мотиви, які безпосередньо стосуються змісту професії та зумовлені інтересом до неї, коли особистість приваблює передусім процес, прямі результати професійної діяльності;

2) мотиви, які опосередкованіше стосуються професії та пов'язані зі сформованим у суспільстві ставленням до неї: усвідомлення суспільної значущості професії, її престижності, важливості;

3) мотиви, пов'язані з різноманітними потребами індивіда, що можуть задовольнятися як у професійній діяльності, так і за її межами: потреба в самоствердженні, спілкуванні, досягненні, домінуванні тощо;

4) мотиви, що відображають різні аспекти професійної самосвідомості індивіда: впевненість у володінні професійно необхідними якостями та здібностями, у тому, що професія відповідає покликанню;

5) мотиви, що ґрунтуються на інтересі до зовнішніх, другорядних ознак професійної діяльності (Haluziak, & Tykholaz, 2016).

На думку П. А. Шавіра, рівень професійної спрямованості особистості визначають відповідністю провідних мотивів вибору професії об'єктивному змісту й сутнісним особливостям особистості. Тому важливим критерієм професійної спрямованості є сформованість професійного інтересу та його місце в системі мотивів вибору професії.

Окреслюючи структуру професійної спрямованості, науковці нерідко орієнтуються на підхід, запропонований К. К. Платоновим. Автор у дослідженні професійної спрямованості особистості запропонував виокремлювати її основні форми, такі як схильності, бажання, інтереси, ідеали, переконання та властивості, а також їх рівень, обсяг, інтенсивність, стійкість, дієвість (Priaznnikov, 1996). Він зазначає, що спрямованість, залежно від рівня та глибини її розвитку в діяльності людини, виявляється в різних формах: на низькому ступені розвитку – у формі бажань, на вищому – у формі інтересів, схильностей, переконань.

Деякі автори, серед яких А. П. Сейтешев (Seyteshev, 1990), акцентують на відсутності в науковій літературі чітких уявлень про структуру професійної спрямованості. Автор запропонував виокремлювати в ній такі компоненти, як загальна життєва позиція та життєві орієнтації особистості; професійні плани, які містять завдання та засоби їх досягнення; ступінь активності особистості під час реалізації зазначених планів. Проте загальна життєва позиція та життєві орієнтації особистості – це компоненти, які є надто широким й можуть

виходити за межі професійного значення. Крім того, автор стверджує, що структура професійної спрямованості є складним утворенням, яке охоплює тематику, світогляд і динамічні явища.

Досліджуючи професійну спрямованість як якість особистості, Т. В. Скрипченко (Skrypchenko et al., 2005) пропонує виокремити такі компоненти в її структурі: задоволеність обраною професією – позитивне емоційне ставлення до неї; схильність до професії; вибірковість – мотиви вибору професії, освітнього закладу тощо; стійкість – стабільність професійних планів і намірів; самооцінка професійних здібностей. Дослідниця акцентує на таких компонентах професійної спрямованості, як емоційний (ставлення до професії), мотиваційний (мотиви професійного вибору), вольовий (стійкість професійних намірів) і рефлексивний (професійна самооцінка). Проте когнітивні й поведінкові аспекти професійної спрямованості автор не враховує.

Своєю чергою Є. О. Климов (Klimov, 2004) виокремлює два рівні професійного самовизначення: гностичний, що передбачає перебудову свідомості та самосвідомості, і практичний, який вирізняється реальними змінами соціального статусу особистості. Автор зосереджує увагу на когнітивній складовій професійної спрямованості (знання та уявлення про професію, її особливості, функції, завдання, про себе як представника відповідної професії тощо) і визначає такі компоненти:

- усвідомлення своєї приналежності до певної професійної спільноти;
- знання про ступінь відповідності професійним еталонам;
- знання індивіда про ступінь його визнання в професійній спільноті;
- знання про свої переваги й недоліки, імовірні зони успіхів і невдач;
- уявлення про себе та свою роботу в майбутньому;
- співвіднесеність професійної діяльності та «Я»-образу (Klimov, 1984).

Інші автори до структури професійного самовизначення відносять мотиваційно-цільовий (спрямованість на професійне самовизначення, що виявляється в інтересах, мотивах, цілеспрямованості та зацікавленості), інтелектуально-змістовий (знання про професію, стан самосвідомості, можливості володіння різноманітними засобами пізнавальної діяльності й життєвий досвід) і рефлексивно-оцінний (здатність до самоконтролю, цілепокладання, самокритики й можливостей досягнення мети) компоненти.

Професійна спрямованість особистості є провідною інтегральною якістю, що формується на підставі певної системи знань та вмінь і

вирізняється соціально-психологічною установкою на визначений вид трудової діяльності відповідно до потреб, інтересів, схильностей та мотивів особистості і яка втілюється в готовності здійснити професійний вибір.

Розвиток професійної спрямованості залежить від низки чинників та умов, що слід тлумачити як зовнішні та внутрішні обставини, які визначають вияв і становлення досліджуваного феномену.

Професійна спрямованість є результатом процесів професійного самовизначення, ідентифікації та самоорганізації. Це виявляється в усвідомленні себе представником певної професії, прийнятті професійних норм і цінностей, зміцненні професійних намірів, активному професійному самовдосконаленні (Povarenkov, 2002).

Деякі автори вважають, що розвиток професійної спрямованості реалізується шляхом формування окремих її складових (професійного інтересу, ставлення до обраної професії, ціннісних орієнтацій, мотивів, пов'язаних із вибором професії, тощо) (Tukholaz, 2007). Закріплення за професійним спрямуванням відбувається з позицій того, що є стійкий та сильний інтерес до певної професії. Її починають розглядати щодо перспектив, намірів і прагнень у майбутньому. Форми виявів спрямувань особистостей визначають відповідну перспективу.

Усвідомлене прагнення застосувати свої можливості та виявити себе в професійній сфері починає формуватися на підставі готовності до функціонування в суспільстві. Водночас загострюється потреба в особистісному та професійному самовизначенні (Klybanivska, 2019).

Уже в підлітковому віці посилюється усвідомлення проблеми професійного вибору та формується готовність до його реалізації.

Динаміка професійної спрямованості підлітків виявляється в розширенні уявлення про бажані професії за рахунок специфічних вимог, які вона ставить до особистості, і посиленні невпевненості в однозначності професійного вибору, що сприяє рефлексії та пошуку себе в різних професіях. Це визначає особливості формування вектору «мотив–мета» (Prykina, & Osipova, 2015).

Періоду ранньої юності притаманні активізація процесів самопізнання, інтенсивний розвиток внутрішнього світу й пошук власного «місця під сонцем». Водночас актуальним є провідний вид діяльності – особистісне та професійне самовизначення. Важливим центром особистості в ранній юності, зазначає Л. І. Божович (Voznovich, 2009), стає саме спрямованість у майбутнє. Головним завданням

цього віку є вибір професії. Такий період називають періодом реалістичної оптації.

Виявом професійної спрямованості в ранній юності є наявність професійних планів, що мають, як окреслили у своїх дослідженнях Л. І. Божович, І. В. Дубровіна та інші вчені, спонукальну силу. Для цього вікового періоду актуальним є усвідомлений вибір шляхів професійної освіти і професійної підготовки, що можна вважати виявом навчально-професійного самовизначення.

З метою практичного дослідження проблеми професійного самовизначення було проведено експериментальну роботу з вивчення проблеми професійної спрямованості старшокласників.

Діагностична робота в цьому напрямі виконує низку функцій:

– забезпечення самовизначення старшокласників, що є суб'єктом вибору освітнього напрямку, надання підстав для цього вибору;

– фіксація та відстеження важливих показників формування готовності до вибору професії як в окремого учня, так і на рівні класу;

– оцінка ефективності роботи, спрямованої на формування професійного самовизначення (Omelchenko, 2019).

Для виявлення рівня сформованості професійного спрямування та факторів, що впливають на усвідомлений вибір професії учнями, ми продіагностували 46 учнів старших класів за допомогою тесту-опитувальника особистісної зрілості Ю. З. Гільбуха.

Ґрунтуючись на загальноприйнятих уявленнях про особистість, автор виокремлює такі складові особистісної зрілості, як мотивація досягнень, ставлення до свого «Я» («Я»-концепція), почуття громадянського обов'язку, життєва установка, здатність до психологічної близькості з іншою людиною. Виміряні параметри співвідносяться з ключем до кожної шкали і знаходяться в діапазоні від +99 до -99 з відповідною градацією за рівнями: дуже високий рівень; високий; задовільний; незадовільний.

Результати дослідження старшокласників за методикою продемонстровано в таблиці.

Таблиця

Частота випадків розподілу показників особистісної зрілості в старшокласників

	Рівень вираженості показників, %			
	незадовільний	задовільний	високий	дуже високий
Мотивація досягнення	32 %	40 %	24 %	4 %
Ставлення до свого «Я»	76 %	16 %	4 %	4 %
Почуття громадянського обов'язку	52 %	20 %	20 %	8 %
Життєва установка	52 %	24 %	24 %	0 %
Здатність до психологічної близькості з іншою людиною	60 %	20 %	20 %	0 %

Встановлено, що в старшокласників за шкалою «мотивація досягнення» незадовільний бал спостерігається в 32 % респондентів, що виражається в низькому рівні мотивації та виявляється у відсутності прагнення до самостійності, ініціативності, вияву лідерських якостей. У 40 % учнів – задовільний бал за цією шкалою. Цей показник характеризує їх як осіб, у яких прагнення до самореалізації, самостійності, ініціативності, до досягнення високих результатів у різних видах діяльності виявляється нечасто і триває недовго. Прикладом може бути вибіркова мотивація, прагнення вивчати лише профільні предмети й не докладати зусиль для опанування за

непрофільними предметами. У 24 % і 4 % опитуваних спостерігається високий і досить високий показники за шкалою відповідно, що відображає високу вмотивованість старшокласників до різного роду діяльності й досягненню високих результатів. Також високі показники можуть свідчити про позитивний емоційний фон загалом і наявність позашкільної діяльності (хобі, спорт тощо).

За рівнем розвитку «Ставлення до свого «Я» («Я»-концепція)» у 76 % старшокласників спостерігаються незадовільні результати. Це є свідченням невпевненості у власних можливостях, незадоволеності здібностями, характерологічними особливостями, знаннями,

вміннями, навичками. Низькі показники зашкалою можуть свідчити про наявність неадекватної самооцінки, високої вимогливості до себе, відсутності самовдоволення та надмірну сором'язливість. Безумовно, ці якості можуть негативно позначитися на навчальній успішності та розвитку. У 16 % старшокласників виявлено задовільний рівень ставлення до свого «Я», що вказує на адекватну самооцінку та самоставлення. Водночас 4 % учнів, що продемонстрували високий рівень «Я-концепції», мають адекватні вимоги й позитивне ставлення до себе, упевненість у собі.

Несформованість почуття громадянського обов'язку й незацікавленість у суспільно-політичному житті загалом, низький вияв колективізму характеризують 52 % респондентів, що виявили незадовільні показники за шкалою «Почуття громадянського обов'язку». 20 % опитуваних продемонстрували високий рівень вираженості за шкалою, відповідно їм притаманний достатній рівень розвитку таких якостей, як патріотизм, інтерес до явищ суспільно-політичного життя, почуття професійної відповідальності, потреба в спілкуванні та колективізм. Досить високий показник почуття громадянського обов'язку продемонстрували 8 %, що виявляється в активному інтересі як до суспільного, так і політичного життя, розвиненості почуття патріотизму, прагненні до активної колективної роботи.

У 52 % учнів незадовільними є дані за шкалою «Життєва установка». Це свідчить про недостатню емоційну врівноваженість, нездатність до розсудливості, схильність до імпульсивності. Іноді в стресових чи звичайних повсякденних ситуаціях, ці особи можуть неадекватно оцінювати те, що відбувається, виявляти здатність до аналізу ситуації та гнучкість. У 24 % респондентів задовільний рівень вираженості показників за цією шкалою, що відображається в самоконтролі й саморегуляції в різноманітних ситуаціях і здатності реально оцінювати обставини, що склалися. У 24 % учнів виявляється високий рівень життєвих установок, це свідчить про адекватне сприйняття реальної дійсності, оцінку й осмислення ситуації, прагнення до досягнення мети будь-якими шляхами.

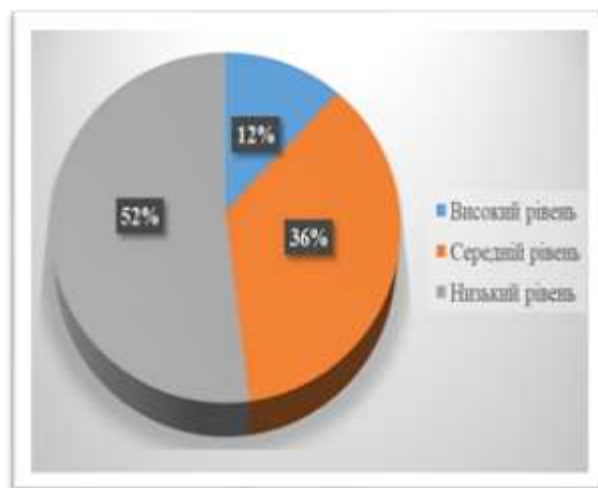
У 60 % старшокласників спостерігаються незадовільні показники за шкалою «Здатність до психологічної близькості з іншою людиною». Ця шкала характеризує доброзичливе ставлення до інших або, навпаки, відсутність чи низький рівень емпатії, низький рівень співпереживання, невміння вислуховувати інших. Проте ці поведінкові вияви можуть бути пов'язані з віковими особливостями, обмеженнями потреби

в духовній близькості з іншими. 20 % опитуваних продемонстрували задовільний бал за шкалою, що виявляється в довірливому ставленні до навколишніх, здатності переживати й виявляти співчуття до інших людей. У 20 % високий результат вираженості цієї характеристики свідчить про відкритість і довірливість до інших, здатності близько сприймати переживання інших.

Дослідження професійної спрямованості в ранній юності надало можливість виокремити такі характеристики професійної спрямованості в цьому віці: адекватна самооцінка; готовність до самовизначення; професійна готовність, що виявляється в готовності до вибору професії, розумінні подальшого напрямку навчання; підвищенні успішності з предметів, що відповідають обраному напрямку; відвідування додаткових курсів відповідно до майбутньої професії; наявність вибору місця навчання після закінчення школи (Рарєнова). Ці характеристики визначили напрям і тематику бесіди з учнями, що брали участь у дослідженні за тестом-опитувальником Ю. З. Гільбуха.

Висновки

Отже, за результатами зіставлення результатів діагностики та проведеної бесіди визначено, що готовність до професійного самовизначення низька в 52 % (23 учнів) опитуваних, середня – у 36 % (17 учнів), а 12 % (6 учнів) мають високий рівень (рис.).

Рис. Рівень професійної спрямованості старшокласників

Результати дослідження рівня професійної спрямованості старшокласників засвідчують, що більшість із них мають низький і середній рівні, що є недостатнім для усвідомленого вибору професії. Більшість учнів потребує цілеспрямованої роботи з удосконаленням таких якостей, як цілеспрямованість, ініціативність і самостійність.

Встановлено, що старшокласникам необхідна допомога в розумінні та формуванні професійного самовизначення. Психолого-педагогічний супровід має забезпечити не тільки вибір професії, а й підвищити рівень самопізнання та самооцінку особистості. Безумовно, слід урахувати особливості функціонування цієї системи. Вона

повинна бути розроблена з огляду на психологічні й вікові особливості учнів, реалізовуватися систематично як цілісний процес, спрямований на реалізацію усвідомленого вибору майбутньої професійної діяльності старшокласниками.

REFERENCES

- Boznovich, L.I. (2009). *Lichnost i ee formirovanie v detskom vozdaste [Personality and its formation in childhood]*. SPb.: Piter [in Russian].
- Haluziak, V.M., & Tykholaz, S.I. (2016). *Rozvytok profesiinoi spriamovanosti studentiv vyshchych medychnykh navchalnykh zakladiv [Development of professional orientation of students of higher medical educational institutions]*. Vinnytsia: Nilan-LTD [in Ukrainian].
- Ilin, E.P. (2002). *Motivatsiia i motyvy [Motivation and motives]*. SPb.: Pyter [in Russian].
- Ionova, I.M., & Polianychnko, A.O. *Teoretyko-metodychni osnovy profesiinoi spriamovanosti maibutnykh sotsialnykh pratsivnykiv [Theoretical and methodological bases of professional orientation of future social workers]*. doi: <https://doi.org/10.30525/978-9934-588-36-5/11> [in Ukrainian].
- Klimov, E.A. (1984). *Kak vybirat professiiu [How to choose a profession]*. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
- Klimov, E.A. (2004). *Psikhologiiia professionalnogo samoopredeleniia [Psychology of professional self-determination]*. Moscow: Akademiia [in Russian].
- Klybanivska, T.M. (2019). Osoblyvosti adaptatsii do navchalnoi diialnosti studentiv-pravnykiv [Features of adaptation to the educational activities of law students]. *Orhanizatsiina psykholohiia. Ekonomichna psykholohiia, Organizational psychology. Economic psychology*, 1(16), 46-54. doi: <https://doi.org/10.31108/2.2019.1.16.5> [in Ukrainian].
- Korets, O.M. (2018). Profesiina spriamovanist navchannia suchasnykh informatsiinykh tekhnolohii maibutnykh bakalavriv tekhnolohichnoi osvity [Professional orientation of teaching modern information technologies to future bachelors of technological education]. *Informatsiini tekhnolohii i zasoby navchannia, Information technologies and teaching aids*, 67(5), 94-103 doi: 10.33407/itlt.v67i5.2168 [in Ukrainian].
- Lomov, B.F. (1984). *Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psikhologii [Methodological and theoretical problems of psychology]*. Moscow: Progress [in Russian].
- Markovchin, S.G., & Sadykov, I.M. (2020). Formirovanie professionalnoy napravlenosti kursantov voennykh vuzov [Formation of professional orientation of cadets of military universities]. *TsITISE, CITISE*, 4, 273-282. doi: <http://doi.org/10.15350/2409-7616.2020.4.23> [in Russian].
- Mitina, L.M. (Ed.). (1998). *Psikhologicheskoe soprovozhdenie vybora professii [Psychological support for choosing a profession]*. Moscow: Flinta [in Russian].
- Omelchenko, M.S. (2019). Problema stanovlennia profesiinoi svidomosti osobystosti na etapi profesiinoho vyboru [The problem of formation of professional consciousness of the individual at the stage of professional choice]. *Psyhologhichnyi chasopys, Psychological Journal*, 5(10), 131-142. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.10> [in Ukrainian].
- Omelchenko, T. (2019). Eksperymentalne doslidzhennia osobystisnoho samorozvytku maibutnykh praktychnykh psykholohiv [Experimental study of personal self-development of future practical psychologists]. *Psychological Prospects Journal*, 34, 194-205. doi: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2019-34-194-205> [in Ukrainian].
- Papernova, T.V. *Osoblyvosti formuvannia profesiinoi spriamovanosti starshoklasnykiv z vykorystanniam informatsiinykh tekhnolohii [Features of formation of professional orientation of senior pupils with use of information technologies]*. Retrieved from <http://users.kpi.kharkov.ua/lre/MicroCAD/mcad2000/17.htm> [in Ukrainian].
- Podoliak, L.H., & Yurchenko, V.I. (2006). *Psyhologhiia vyshchoi shkoly [Psychology of high school]*. Kyiv: Fil-studiia [in Ukrainian].
- Povarenkov, Iu.P. (2002). *Psikhologicheskoe sodernzhanie professionalnogo stanovleniia cheloveka [The psychological content of a person's professional development]*. Moscow: URAO [in Russian].
- Priaznnikov, N.S. (1996). *Professionalnoe i lichnostnoe samoopredelenie [Professional and personal self-determination]*. Moscow: In-t prakt. psikhologii; Voronezn: MODEK [in Russian].
- Prykina, L.V., & Osipova, L.B. (2015). Problemy professionalnogo samoopredeleniia starsheklassnikov [Problems of professional self-determination of high school students]. *Vestnik Cheliabinskogo gosudarstvennogo universiteta, Chelyabinsk State University Bulletin*, 9(364), 118-124 [in Russian].
- Seyteshev, A.P. (1990). *Professionalnaia napravlennost lichnosti [Professional orientation of the personality]*. Alma-Ata: Nauka KazSSR [in Russian].
- Skrypchenko, O.V., Dolynska, L.V., & Ohorodniichuk, Z.V. (et al.). (2005). *Zahalna psykholohiia [General Psychology]*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Stepanenko, L.M. (2019). Profesiina spriamovanist u pidhotovtsi maibutnykh psykholohiv do vzaiemodii z marhinalnymy sotsialnymy hrupamy [Professional orientation in preparing future psychologists to interact with marginal social groups]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova, Scientific notes*

- of the National Pedagogical University named after M.P. Drahomanov, 144, 186-198. doi: <https://doi.org/10.31392/NZ-npu-144.2019.22> [in Ukrainian].
- Titova, T. (2016). Osoblyvosti profesiinoi spryamovanosti studentiv-psykholohiv z riznym rivnem samorehuljatsii [Features of professional orientation of students-psychologists with different level of self-regulation *Naukovi zapysky Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova, Scientific notes of the National Pedagogical University named after M.P. Drahomanov*, 106, 203-115. doi: <https://doi.org/10.33989/2226-4078.2019.1.163997> [in Ukrainian].
- Tykholaz, S.I. (2007). Profesiina spryamovanist yak psykholoho-pedahohichne poniattia [Professional orientation as a psychological and pedagogical concept.]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. Kotsiubynskoho, Scientific notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after M. Kotsyubynsky*, 21, 265-269. [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте : монография. СПб. : Питер, 2009. 400 с.
- Галузяк В. М., Тихолаз С. І. Розвиток професійної спрямованості студентів вищих медичних навчальних закладів : монографія. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2016. 228 с.
- Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. СПб. : Питер, 2002. 512 с.
- Іонова І. М., Полянничко А. О. Теоретико-методичні основи професійної спрямованості майбутніх соціальних працівників. doi: <https://doi.org/10.30525/978-9934-588-36-5/11>.
- Климов Е. А. Как выбирать профессию : кн. для учащихся. М. : Просвещение, 1984. 160 с.
- Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения : учеб. пособие. М. : Академия, 2004. 304 с.
- Клибанівська Т. М. Особливості адаптації до навчальної діяльності студентів-правників. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2019. № 1 (16). С. 46–54. doi: <https://doi.org/10.31108/2.2019.1.16.5>.
- Корець О. М. Професійна спрямованість навчання сучасних інформаційних технологій майбутніх бакалаврів технологічної освіти. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2018. Т. 67. № 5. С. 94–103. doi: [10.33407/itlt.v67i5.2168](https://doi.org/10.33407/itlt.v67i5.2168).
- Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. М. : Прогресс, 1984. 445 с.
- Марковчин С. Г., Садыков И. М. Формирование профессиональной направленности курсантов военных вузов. *ЦИТИСЭ*. 2020. № 4. С. 273–282. doi: <http://doi.org/10.15350/2409-7616.2020.4.23>.
- Психологическое сопровождение выбора профессии : науч.-метод. пособие / под ред. Л. М. Митиной. М. : Флинта, 1998. 184 с.
- Омельченко М. С. Проблема становлення професійної свідомості особистості на етапі професійного вибору. *Психологічний часопис*. 2019. Т. 5. Вип. 10. С. 131–142. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.10>.
- Омельченко Т. Експериментальне дослідження особистісного саморозвитку майбутніх практичних психологів. *Psychological Prospects Journal*. 2019. Вип. 34. С. 194–205. doi: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2019-34-194-205>.
- Папернова Т. В. Особливості формування професійної спрямованості старшокласників з використанням інформаційних технологій. URL: <http://users.kpi.kharkov.ua/lre/MicroCAD/mcad2000/17.htm>.
- Подольак Л. Г., Юрченко В. І. Психологія вищої школи : навч. посіб. Київ : Філ-студія, 2006. 320 с.
- Поваренков Ю. П. Психологическое содержание профессионального становления человека. М. : УРАО, 2002. 160 с.
- Пряжников Н. С. Профессиональное и личностное самоопределение : пособие. М. : Ин-т практ. психологии ; Воронеж : МОДЭК, 1996. 253 с.
- Прыкина Л. В., Осипова Л. Б. Проблемы профессионального самоопределения старшеклассников. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2015. № 9 (364). С. 118–124.
- Сейтешев А.П. Профессиональная направленность личности. Алма-Ата : Наука КазССР, 1990. 336 с.
- Загальна психологія : підручник / [О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін.]. Київ : Либідь, 2005. 464 с.
- Степаненко Л. М. Професійна спрямованість у підготовці майбутніх психологів до взаємодії з маргінальними соціальними групами. *Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. 2019. Вип. 144. С. 186–198. (Серія «Педагогічні науки»). doi: <https://doi.org/10.31392/NZ-npu-144.2019.22>.
- Тітова Т. Особливості професійної спрямованості студентів-психологів з різним рівнем саморегуляції. *Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. 2016. Вип. 106. С. 203–115. (Серія «Педагогічні науки»). doi: <https://doi.org/10.33989/2226-4078.2019.1.163997>.
- Тихолаз С. І. Професійна спрямованість як психолого-педагогічне поняття. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського*. 2007. Вип. 21. С. 265–269. (Серія «Педагогіка і психологія»).

Стаття надійшла до редколегії 20.01.2021

Didukh M. – Ph.D in Psychology, Senior Lecturer of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2331-4603>

Professional Orientation as a Dynamic Quality of Personality

*The article considers the peculiarities of the professional orientation of the individual. It is determined that the process of development of professional orientation is realized through the formation of its individual components, such as professional interest, attitude to the chosen profession, values orientations, professional attitudes and motives. The **purpose** of our research was to identify the psychological characteristics of professional orientation as a set of motivational entities and a system that determines the characteristics of behavior and direction of the individual. The **methodological basis** of the article were general psychological provisions on the essence and development of personality in the process of life activity (G. S. Kostyuk, S. D. Maksimenko, V.P. Moskalets, S. L. Rubinstein, L. E. Orban, T. M. Titarenko), the principle of a systematic approach, which has become widespread in modern scientific developments (I. V. Blauberg, V. P. Kuzmin, V. M. Sadovsky, B. S. Ukrainsev, I. T. Frolov, E. G. Yudin), the principle of unity of consciousness and activity (E. A. Klimov, O. M. Leontiev, S.L. Rubinstein), also the approach to understanding professional orientation as a factor of personal growth (V. A. Bodrov, E. A. Klimov, G. V. Lozhkin, A. K. Markova, V. O. Molyako, V. A. Semichenko, A. V. Furman). **Scientific novelty.** It is established that there are different approaches to the definition of «professional orientation of the individual», but they all contain the opinion that this process is turns out in a positive attitude to the profession, predisposition and interest in it, satisfy material and spiritual needs, being engaged in professional activity. Professional orientation of the individual is a leading quality that develops on the basis of a certain system of knowledge and skills and is characterized by socio-psychological attitudes to a particular type of work in accordance with the needs, interests, inclinations and motives of the individual and expressed in willingness to make professional choices. **Conclusions.** Thus, the formed professional orientation largely determines not only the success of the activity in the chosen profession, but also affects the status and the whole life position of the individual. Therefore, systematic and purposeful work on the formation of professional orientation of the individual should begin with the school years and provide familiarity with the characteristics of various professions, prospects and difficulties that may arise in it, etc.*

Keywords: personality orientation profession; professional orientation; personality; professional readiness; personality motivation; professional self-determination.

УДК 347.965

doi: <https://doi.org/10.33270/03212801.65>

Згама А. О. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри державно-правових дисциплін Міжнародного гуманітарного університету, м. Одеса
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3904-7477>;

Зятіна Д. В. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського праву і процесу Національного університету «Одеська юридична академія», м. Одеса
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1077-1453>

Гонорар успіху представника в контексті витрат на правничу допомогу: юридично-психологічний аспект і практика застосування в господарському судочинстві

*Метою статті є висвітлення сутності гонорару успіху судового представника в контексті витрат на правничу допомогу й виокремлення юридично-психологічних аспектів застосування гонорару успіху, основних проблем і тенденцій правозастосування. **Методологія.** Методологічний інструментарій обрано відповідно до визначеної мети, специфіки об'єкта, а також предмета дослідження. Методологічну основу дослідження становили загальнонаукові й спеціальні методи. За допомогою методу пізнання досліджено проблеми правового регулювання щодо гонорару успіху. Порівняльно-правовий метод застосовано під час аналізу законодавства та наукових категорій. Для теоретичного осмислення різних аспектів проблеми використано метод аналізу й синтезу (зокрема, визначення можливості адаптації іноземного законодавства до процесів, що відбуваються в сучасній Україні). **Наукова новизна** полягає в розробленні концепції застосування гонорару успіху у вітчизняному правовому полі. Запропоновано визначення розміру винагороди адвоката (гонорар успіху) у твердій грошовій сумі або шляхом застосування розрахункової формули, зокрема відсотковому еквіваленті до розміру вимог, або іншим способом за умови можливості її чіткого визначення, сплата якої залежить від результату наданої правничої допомоги. Обґрунтовано, що межі застосування гонорару успіху мають окреслюватися не шляхом заборон й обмежень щодо окремих категорій справ, а формуванням морально-етичних якостей адвоката, заборонаю на зловживання правом на гонорар успіху крізь призму моральної, матеріальної та дисциплінарної відповідальності адвоката. **Висновки.** На підставі здійсненого дослідження визначено, що гонорар успіху як складова гонорару судового представника (адвоката) належить до судових витрат на правничу допомогу. Механізм відшкодування цих витрат передбачає: наявність положення стосовно гонорару успіху в договорі про надання правничої допомоги з чітким формулюванням визначення його розміру й умов сплати; підтвердження факту понесення витрат на оплату гонорару успіху; дотримання критеріїв співмірності та розумності під час розподілу судових витрат.*

Ключові слова: гонорар успіху; гонорар адвоката; витрати на правничу допомогу; судові витрати; господарське судочинство.

Вступ

З набранням чинності нової редакції Господарського процесуального кодексу (далі – ГПК) України від 3 жовтня 2017 року запроваджено нові правила здійснення господарського судочинства. Змінено підхід до відшкодування витрат на правничу допомогу: склад гонорару адвоката, попереднє визначення та забезпечення витрат на професійну правничу допомогу, відсутність граничного розміру компенсації витрат на таку допомогу, відсутність обов'язку доводити факт оплати послуг адвоката на момент прийняття судового рішення. Водночас наявність у судових рішеннях оцінних категорій, серед яких «реальність», «розумність», «співмірність» судових витрат, навряд чи сприяє єдності правозастосовної практики.

Поряд з найбільш обговорюваними питаннями стосовно критеріїв зменшення розміру витрат на правничу допомогу чи підтвердження оплати послуг адвоката викликають дискусію і практичну потребу такі, як визначення концепції гонорару

судового представника (адвоката). Зокрема, невизначеною залишається правова сутність «гонорару успіху», відомого у світовій практиці як «contingency fee», «success fee», «no win no fee», «ractum de quota litis». Суть такого гонорару зводиться до виплат адвокату винагороди у випадку позитивного вирішення спору судом пропорційно сумі стягненого чи присудженого майна, коштів, замість попереднього авансування. Утім погляди дослідників з позицій обрання моделі гонорару успіху судового представника, застосування його меж, можливого включення до складу судових витрат і загалом доцільності власне інституту різняться. Недостатньо дослідженими залишаються і психологічні аспекти представленого механізму формування договірних відносин у судовому представництві.

Крім того, формування наукового підґрунтя концепції гонорару успіху має практичну необхідність у зв'язку з неоднозначністю правозастосовної практики, що безпосередньо пов'язано з виконанням завдань господарського судочинства.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у визначенні сутності гонорару успіху судового представника в контексті витрат на правничу допомогу й окреслення у зв'язку із цим юридично-психологічних аспектів застосування цього правового інституту, основних проблем і тенденцій правозастосування.

Науковим дослідженням окремих питань застосування гонорару успіху в Україні свої праці присвятили О. Дроздов, С. Іваницький, С. Козлов, О. Фоміна, П. Цимбал, Д. Черняченко та ін. Попри значну кількість наукових розробок окремих аспектів цього правового інституту, у юридичній літературі та судовій практиці немає одностайності щодо розуміння правової сутності гонорару успіху судового представника, його зв'язку з витратами на правничу допомогу, а також перспектив розвитку у вітчизняній правовій системі.

Виклад основного матеріалу

Правову регламентацію виплати винагороди адвокату становить Закон України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність», зокрема ст. 30 ("Zakon Ukrainy", 2012) і ст. 28 Правил адвокатської етики ("Pravyla advokatskoj etyky", 2017). Відповідно до цих нормативних актів гонорар є формою винагороди адвоката за здійснення захисту, представництва й надання інших видів правової допомоги клієнту. Порядок обчислення гонорару (фіксований розмір, погодинна оплата), підстави для зміни розміру гонорару, порядок його сплати, умови повернення тощо визначають у договорі про надання правової допомоги. Серед критеріїв встановлення розміру гонорару враховують складність справи, кваліфікація і досвід адвоката, фінансовий стан клієнта, витрачений час на справу тощо.

Як вбачається, спеціальні акти з питань регулювання гонорару адвоката не містять ні положень стосовно власне визначення гонорару успіху, ні прямої заборони його застосування на договірних засадах між адвокатом і клієнтом.

Відсутність законодавчої регламентації поняття «гонорар успіху» спонукає до наукового пошуку. У публікаціях із цієї проблематики можемо натрапити на позицію, що в іноземній практиці залежно від результатів справи для визначення варіантів оплати послуг адвоката поряд з гонораром успіху (англ. *success fee*, лат. *actum de quota litis*) використовують також «імовірний гонорар» (англ. *contingency fee*) й «умовний гонорар» (англ. *conditional fee*). Дослідник С. Козлов зауважує, що гонораром успіху є власне поняття, закріплене Загальним кодексом правил для адвоката країн ЄС. Імовірним гонораром слід вважати гонорар за послуги адвоката, який виплачують тільки в разі успішного вирішення справи або укладення мирової угоди з вигодою для

клієнта і переважно становить процентну частку від суми, яку адвокату вдалося отримати або узгодити від імені клієнта. Умовний гонорар має форму додаткової винагороди, яку виплачують адвокату, крім заздалегідь узгодженого гонорару за послуги в разі успішного для клієнта вирішення справи, включаючи гонорар за умовою «немає виграшу – немає оплати» (Kozlov, 2020).

Отже, суть імовірного гонорару зводиться до отримання адвокатом єдиної винагороди (гонорару), безпосередньо пов'язаної із фактом позитивного результату для клієнта в його справі, у формі, визначеній на договірних засадах між останнім й адвокатом. Умовний гонорар становлять: 1) заздалегідь узгоджений гонорар за судове представництво; 2) додатковий гонорар у разі отримання позитивного результату клієнтом у справі у формі, визначеній на договірних засадах між останнім й адвокатом.

Своєю чергою Загальний кодекс правил для адвокатів країн ЄС у п. 3.3 оперує поняттям «*actum de quota litis*», який визначено як угоду, що укладається між адвокатом і клієнтом до винесення остаточного рішення стосовно справи, що розглядають, у якій клієнт є однією із заінтересованих сторін. Згідно з такою угодою, клієнт зобов'язується у випадку винесення рішення на його користь виплатити адвокату винагороду у вигляді грошової суми чи будь-якій іншій формі ("Zahalnyi kodeks", 1988). У п. 3.3.1 міститься заборона на укладення таких угод. Водночас слід акцентувати на положеннях п. 3.3.3, відповідно до якого угода про виплату адвокату гонорару згідно з вартістю майна, що оспорується, не є *actum de quota litis*, якщо розмір винагороди визначено за офіційною шкалою гонорарів або за наявності контролю з боку компетентного органу, юрисдикція якого поширюється на адвоката. Отже, Правила для адвокатів країн ЄС все ж таки не виключають можливості застосування угод *actum de quota litis*, встановлюючи межі застосування зазначеного інституту. Така угода може мати форму умовного гонорару (найчастіше застосовують у країнах континентальної правової системи), він не втрачає загальної назви «гонорар успіху» адвоката, однак відоміший за традиційною назвою «*actum de quota litis*». Хоча право ЄС має пріоритет над національним законодавством держав, що входять до його складу, проте країни-учасниці можуть дозволити певну форму гонорару успіху, ураховуючи специфіку розвитку національної правової системи. Тому форма ймовірного гонорару залежно від законодавчих особливостей окремих країн ЄС і домовленостей між сторонами теж має право на існування.

Водночас навіть у тих державах, де є заборони чи обмеження в застосуванні гонорару успіху, передбачені додаткові стимули для підвищення ефективності роботи адвокатів.

Наприклад, у Швейцарській конфедерації, відповідно до ст. 12 Федерального закону про вільне пересування (циркуляції) адвокатів, адвокат не має права до закінчення справи укладати угоду, за якою його гонорар буде залежати від результату справи, а також відмовитися від свого гонорару в разі несприятливого результату справи. Натомість цей закон не забороняє адвокатам застосовувати принцип *actum de palmario* як надбавку до гонорару в разі позитивного завершення справи для клієнта ("*Loi fédérale*", 2000). Ці положення знайшли відображення також у Кодексі професійної етики для адвокатів всіх колегій від 10 червня 2005 року, розробленому Швейцарською Федерацією адвокатів.

В Іспанії є власний еквівалент гонорару успіху – *Cuota litis*. Такий вид гонорару надає можливість клієнту обрати інший спосіб фінансування, зменшивши розмір авансових виплат за адвокатські послуги, оскільки останні можуть бути покриті з отриманого відшкодування (Óscar, 2018).

Уже стало традицією, що розвиток українського законодавства відбувається під впливом імплементації до нього різних підходів з іноземних правових систем. На можливості використання *actum de quota litis* в Україні акцентують також представники юридичної науки (Ivanutskyi, 2017, p. 445).

Раціональність гонорару успіху не викликає сумнівів, оскільки такий підхід спрямований на посилення принципу змагальності та стимулює адвоката докласти максимальних зусиль для виграшу у справі. Якщо цей гонорар розглядати в матеріальній площині як відносини між адвокатом і клієнтом, то жодних зауважень і нарікань із цього приводу бути не може, з огляду хоча б на принцип свободи договору. Натомість іншою стороною медалі залишається питання відшкодування витрат під час застосування гонорару успіху. Адже застосування останнього в кінцевому результаті позначається на матеріальному становищі сторони, яка програла справу.

З приводу включення гонорару успіху до складу витрат на правничу допомогу позиції юристів розділилися. Зокрема, партнер ЮФ «Головань і Партнери» І. Головань зазначає, що недоцільно допускати обов'язковість відшкодування гонорару успіху стороною, що програла, як і судових витрат, бо гонорар успіху є тими коштами, якими сторона не ризикує: вона або програє справу й не повинна буде сплатити цю суму адвокату, або виграє і ще додатково «заробить» ці кошти від сторони, що програла (Zozulia). На «моральних» аспектах покладення гонорару успіху на сторону, що програла справу з огляду на відсутність ризиковості, також акцентує адвокат фірми «PavlenkoLegalGroup І. Столярчук (Stoliarchuk).

Іншу думку в окресленій проблематиці обстоює Д. Черняченко. Зокрема, автор розглядає «гонорар успіху» як частину інституту судових витрат в ролі субінституту. Водночас Д. Черняченко зауважує, що у випадку використання ймовірного гонорару за успішного для клієнта результату справи він повинен отримати відшкодування своїх витрат і правничу допомогу з відповідача в розумних межах. У разі застосування умовного гонорару він бачить два варіанти: 1) якщо поточні витрати адвоката були оплачені клієнтом заздалегідь (до ухвалення судом рішення), а надалі рішення суду було на користь клієнта, то відшкодуванню підлягає сума фактичних витрат без урахування «гонорару успіху»; 2) якщо фактичні витрати адвоката були оплачені частково (до ухвалення судом рішення), а інша їх частина стала складовою гонорару успіху, то у випадку, якщо справу виграно, відповідач відшкодовує всі фактично понесені витрати з вирахуванням із гонорару успіху суми, яка є «винагородою за успіх» (Cherniachenko, 2020, p. 234). Маємо переконання, що відшкодування витрат на правничу допомогу, зокрема з урахуванням гонорару успіху, не може залежати від його форми. Є загальні засади відшкодування витрат на правничу допомогу, визначені на рівні процесуального закону. Цей підхід здійснюватиме дестабілізаційну функцію в суспільстві з огляду на розуміння цього інституту учасниками правовідносин.

У правозастосовній практиці наріжним каменем стало питання відшкодування витрат на правничу допомогу з використанням гонорару успіху. Спробуємо прослідкувати загальну тенденцію у розв'язанні цієї проблеми.

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) підходить до розуміння гонорару успіху як домовленості, за якою клієнт зобов'язується виплатити адвокату як винагороду певний відсоток від присудженої йому судом грошової суми, якщо рішення буде на користь клієнта. Такі суми підлягають сплаті за умови юридичної дійсності угоди. Під час відшкодування судових витрат мають бути встановлені їх реальність, необхідність і розумність їх розміру (рішення від 19 жовтня 2000 року у справі «Іатрідіс проти Греції», §55). Концепція розумності судових витрат відображена також у справі «Пақдемірлі проти Туреччини» (Pakdemirli v. Turkey), §70–72, скарга № 35839/97.

З цього приводу Д. Луспенік, аналізуючи практику ЄСПЛ з окресленої проблематики, зазначив, що ЄСПЛ вирішив не заперечувати можливість укладення таких угод, залишивши питання про їх юридичну силу на розсуд національного права. Водночас ЄСПЛ розглядає як угоду про винагороду в разі виграшу (*quota litis*) тільки угоди, за якими гонорар адвокату має виплачуватися саме у вигляді частки, визначеної в

процентах, від тієї суми, яка може бути присуджена в разі виграшу справи. ЄСПЛ розглядає як доказ дійсності витрат угоду, у якій в заявника обов'язок виплатити гонорар виникає в разі виграшу справи, а його розмір визначений у вигляді твердої суми (Luspenyk).

Водночас ЄСПЛ у рішенні від 18 січня 2011 року у справі «MGN LIMITED проти Сполученого Королівства» визначив, що стягнення зі сторони, що програла справу, гонорару успіху є порушенням статті 10 Конвенції з прав людини і основоположних свобод. Водночас порушенням Конвенції визнано не власне гонорар успіху, а саме стягнення зі сторони, що «програла» справу.

Цікавим є той факт, що прихильники гонорару успіху адвоката наводять як приклад інше рішення ЄСПЛ від 13 листопада 2018 року у справі «Пауль і Бородин проти Росії». Вони зауважують, що суд підтримав адвокатів, чий «гонорар успіху» був оскаржений прокурором через 2,5 роки після стягнення, хоча в цій справі йдеться про необґрунтоване продовження термінів апеляції як втручання в принцип правової визначеності.

У рішенні ЄСПЛ по справі ČERNIUS AND RINKEVIČIUS v. LITHUANIA від 18 лютого 2020 року увагу акцентовано на порушенні п. 1 ст. 6 Конвенції (право на справедливий суд) у зв'язку з відмовою адміністративними судами Литви відшкодувати витрати на правову допомогу особам, які в судовому порядку успішно оскаржили неправомірно призначені штрафи у сфері охорони праці. Заявники скаржилися на відмову національних судів присудити їм відшкодування судових витрат після вирішення спору на їхню користь і стверджували, що вони опинилися в гіршому становищі, ніж якби вони прийняли рішення не звертатися до суду за захистом своїх прав. Заявники витратили на правову допомогу суму коштів, яка перевищувала суму призначеного їм штрафу ("Ohliad rishen", 2020).

Гонорар успіху у вітчизняній судовій практиці пройшов шлях від лояльного ставлення до заборони, і навпаки.

У своїй постанові від 15 листопада 2016 року у справі № 925/71/16 Вищий господарський суд України, посилаючись на ст. 6, 627 та 628 ЦК України, зазначив, що така умова договору, як «гонорар успіху», цілком відповідає принципу свободи договору й не має колізій з нормами чинного законодавства ("Postanova Vyshchoho hospodarskoho sudu", 2016). Зазначимо, що в цій справі гонорар успіху так і не був стягнутий з огляду на недодержання кінцевої мети й неотримання бажаного результату від діяльності представника.

Більш категоричною стосовно законності гонорару успіху є позиція Верховного Суду України (ВСУ), наведена в постанові від 12 червня

2018 року у справі № 462/9002/14-ц. ВСУ у складі колегії суддів Касаційного цивільного суду зазначив, що за своїм змістом і правовою природою гонорар успіху не є ціною договору (платою за надані послуги) у значенні ст. 632, 903 ЦК України й ст. 30 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», а є платою за результат (позитивне рішення), досягнення якого, відповідно до умов договору, не залежить від фактично наданих послуг. Включення в умови договору про надання юридичних послуг пункту про винагороду адвокату за досягнення позитивного рішення суду суперечить основним засадам здійснення правосуддя в Україні й актам цивільного законодавства. Тож суд визнав недійсним пункт договору про надання правової допомоги, який передбачав винагороду адвокату за досягнення позитивного рішення суду (гонорар успіху) ("Postanova Verkhovnoho Sudu", 2018).

Своєрідну крапку в питанні застосування гонорару успіху поставила Велика Палата ВСУ у справі № 904/4507/18 від 12 травня 2020 року. Зокрема, суд визначив, що сума, обумовлена сторонами до сплати у твердому розмірі під відкладальною умовою, є складовою гонорару адвоката. Під час вирішення питання щодо розподілу судових витрат слід оцінювати розумність витрат, їх співмірність із ціною позову, складністю справи та її значенням для позивача ("Postanova Velykoi Palaty", 2020).

Отже, ВСУ дослідив правову сутність гонорару успіху, визначивши його як відкладальну умову, що є цілком логічним у цьому контексті.

Наразі суди нижчих інстанцій підтримують таку позицію ВСУ й не заперечують можливість відшкодування витрат на правничу допомогу, до яких включається і власне гонорар успіху. Водночас суди враховують, що розмір гонорару визначається за погодженням адвоката з клієнтом і може бути змінений лише за взаємною їх домовленістю; суд не має право його змінювати, втручатися в правовідносини адвоката та його клієнта. Для включення всієї суми гонорару у відшкодування за рахунок відповідача, відповідно до положень ст. 126 ГПК України ("Hospodarskyi protsesualnyi kodeks", 1991), має бути встановлено, що за цих обставин справи такі витрати були необхідними, а розмір цих витрат є розумним і виправданим. Тобто суд зобов'язаний оцінити рівень адвокатських витрат, що мають бути присуджені з огляду на те, чи були такі витрати понесені фактично, але й також чи була їх сума обґрунтованою. Суд не зобов'язаний присуджувати сторони, на користь якої відбулося рішення, усі його витрати на адвоката, якщо, керуючись принципами справедливості та верховенством права, встановить, що розмір гонорару, визначений стороною та його адвокатом, є завищеним щодо

іншої сторони спору, зважаючи на складність справи, витрачений адвокатом час, і неспіврозмірним, порівняно з ринковими цінами адвокатських послуг. Таким чином, під час визначення суми відшкодування суд має виходити з критерію реальності адвокатських витрат (встановлення їхньої дійсності й необхідності), а також критерію розумності їхнього розміру, з огляду на конкретні обставини справи та фінансовий стан обох сторін ("Rishennia Hospodarskoho sudu", 2020).

У юридичній літературі акцентовано, що порядком визначення розміру такого гонорару повинен бути чітко врегульованим на законодавчому рівні, а під час прийняття рішення про компенсацію витрат на надання правничої допомоги суд має керуватися принципами співмірності й розумності, а також урахувати поведінку сторони, яка програла на досудових стадіях врегулювання спору (Bahdashkina, 2018, p. 38-39).

Стосовно принципу співмірності судових витрат слід зазначити, що ця категорія є доволі суб'єктивною і знаходиться у взаємодії з дискреційними повноваженнями суду. Реалізація цих повноважень може бути застосована лише за клопотанням іншої сторони. Водночас обов'язок доведення неспівмірності витрат покладено на сторону, яка заявляє клопотання про зменшення витрат на оплату правничої допомоги. Аналізуючи положення ч. 2 ст. 126 ГПК України, зазначимо, що розмір витрат на правничу допомогу адвоката визначають згідно з умовами договору про надання правничої допомоги й на підставі відповідних доказів щодо обсягу наданих послуг, виконаних робіт та їх вартості, що сплачена або підлягає сплаті відповідною стороною або третьою особою.

Відповідно до ч. 4 ст. 126 ГПК України, розмір витрат має бути співмірним зі складністю справи та виконаних адвокатом робіт; часом, витраченим адвокатом на виконання відповідних робіт; обсягом наданих адвокатом послуг; ціною позову та значенням справи для сторони. Наприклад, наразі під час встановлення співмірності витрат на професійну правничу допомогу господарські суди беруть до уваги: 1) ціни на адвокатські послуги в регіоні (ухвала господарського суду в Одеській області від 31 травня 2018 року у справі № 916/470/18); 2) витрати на етапі апеляційного та касаційного розгляду (додаткова постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 11 січня 2018 року у справі № 923/567/17); 3) виконання аналогічних робіт двома адвокатами, розмір і сутність поданих документів, тривалість та кількість судових засідань, ринкова вартість юридичних послуг (додаткова постанова Київського апеляційного господарського суду від 6 лютого 2018 року у

справі № 910/20357/16); 4) складність справи з огляду на кількість поставок товару, важливість справи для сторони, незначний відсоток гонорару від стягнутої суми заборгованості (постанова Одеського апеляційного господарського суду від 17 квітня 2018 року у справі № 916/2786/17) тощо.

Досліджуючи питання застосування гонорару успіху, Я. Фляжнікова зауважила, що розмір гонорару адвоката має вільно обумовлюватися виключно адвокатом і клієнтом, а суд не має права втручатися в ці домовленості, коригуючи їх своїми рішеннями (Fliazhnikova, 2020, p. 98). Проте така позиція суперечить загальним засадам судочинства, зокрема господарському. Оскільки закон не забороняє застосовувати різні варіації розрахунку гонорару, навіть включати в договір про надання правничої допомоги положення щодо визначення гонорару, сплата якого залежатиме від успішного вирішення справи. Відповідно гонорар успіху за своєю сутністю належить саме до витрат на професійну правничу допомогу, а отже, на нього розповсюджуються правила розподілу між сторонами разом з іншими судовими витратами, регламентовані ст. 126 ГПК України.

Крім того, пропозиція Я. Фляжнікової (Fliazhnikova, 2020, p. 98) стосовно визначення розміру винагороди за обов'язкове представництво в суді виключно нормативно-правових актів за офіційною шкалою гонорарів і під контролем органів адвокатського самоврядування також видається сумнівною. Утім ці обмеження лише будуть гальмувати використання цього інституту, оскільки так втрачається призначення гонорару успіху: стимулювання адвоката якісніше працювати в інтересах клієнта, у якого не має матеріальної можливості чи бажання авансувати оплату послуг свого представника в суді.

У юридичній літературі акцентують на недоцільності застосування гонорару успіху в кримінальних справах, сімейних спорах під час розірвання шлюбу, стягнення аліментів або поділу спільно нажитого майна (Ivanutskyi, 2018, p. 85). Поширеною є думка, що гонорар успіху слід застосовувати лише в майнових справах, де очевидний «економічний» успіх справи (Milchenko, Savchuk, & Tsymbal, 2020, p. 432). Такі висновки ґрунтуються нібито на етичних засадах, базових соціальних цінностях і підкріплюються іноземною практикою. Водночас, якщо прослідкувати тенденції розвитку інституту гонорару успіху в різних країнах, то можемо спостерігати процеси лібералізації в цьому питанні й поступову відмову від обмежень його застосування.

Наукова новизна

В окресленій проблематиці має йтися не про створення перешкод чи обмежень для

використання гонорару успіху, а про формування морально-етичних якостей адвоката, заборону на зловживання правом на гонорар успіху. Не може бути використання гонорару успіху, якщо договір про надання правничої допомоги укладають на вкрай не вигідних умовах для клієнта та/або під впливом тяжких для нього обставин.

Слід урахувати, що особливість адвокатської діяльності полягає в підвищеному рівні професійної відповідальності (перед клієнтом, суспільством, адвокатською спільнотою, перед собою). Водночас слід акцентувати на моральній відповідальності адвоката: від результату його діяльності залежать не лише життя, здоров'я, добробут клієнта, а й добробут, його ділова репутація та авторитет.

Тому до найважливіших якостей, що мають бути притаманні адвокату, першочергово належать такі: чесність і порядність, передусім з тими, хто тобі довіряє; добросовісність – означає, що ви будете з максимальною віддачею виконувати свої обіцянки клієнту; етичність, яка має виявлятися у слові й учинках; компетентність – обізнаність (Starodubtsev, & Stebeliev, 2019, p. 95).

Цілком правильно зауважує голова Ради адвокатів Одеської області Й. Бронз, що коли адвокат розуміє майнове становище клієнта, призначає прийнятний для нього гонорар, він тим самим завойовує повагу не тільки своїх клієнтів, а й колег, які не можуть не розуміти тих спонукальних мотивів, якими керувався адвокат, отримуючи скромний гонорар або взагалі звільняючи клієнта від оплати (Bronz, 2019, p. 17-20).

Розподіл ризиків між клієнтом і адвокатом, що наявний у разі застосування гонорару успіху, є вигідним для обох сторін. У випадку авансування витрат на адвоката клієнт досить часто залишається і без позитивного результату у справі, і без коштів (і це за умови, що ці кошти в нього є), натомість гонорар успіху буде стимулювати адвоката працювати самовіддано, максимально враховувати інтереси клієнта.

Загальною тенденцією розвитку ринку юридичних послуг у всьому світі є їх доступність окремим категоріям осіб. Наприклад, у Німеччині за рахунок бюджету земель є можливість отримати допомогу на судові витрати (Prozesskostenhilfe). Цей інститут функціонує з метою підтримки заявника у випадках, якщо його дохід не дозволяє покрити витрати на судового представника. Заява підлягає обов'язковій перевірці щодо перспектив позову й відсутності ознак зловживання правом на судовий захист (Varendrecht et al., 2014, p. 85-86, 91-93).

Схожу модель підтримки осіб, що не можуть сплатити судові витрати, передбачено і у Франції. Зокрема, за даними міністерства юстиції Франції станом на 2021 рік, якщо дохід домогосподарства

становить за рік 11 262 євро і менше, заявнику буде сплачено 100 % витрат на судового представника або інші судові витрати, від 11236 до 13312 євро – 55 %, від 11313 до 16890 євро – 25 % ("Aide juridictionnelle").

Ми поділяємо пропозицію щодо внесення змін до ст. 30 Закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність», ст. 28 Правил адвокатської етики, сформульовану О. Дроздовим (Drozdov), у контексті надання адвокату права включати в договір про надання правничої допомоги положення, за яким розмір виплата клієнтом винагороди залежить від результату такої допомоги, що підтверджується судовим рішенням на користь клієнта. Розмір винагороди адвоката (гонорар успіху) визначають у твердій грошовій сумі або шляхом застосування розрахункової формули, зокрема відсотковому еквіваленті до розміру вимог, або іншим способом за умови можливості її чіткого визначення, а виплата цілком або частково може бути поставлена в залежність від результату наданої правничої допомоги.

Формула отримання відшкодування витрат на правничу допомогу, включаючи гонорар успіху, передбачає:

– наявність положення стосовно гонорару успіху в договорі про надання правничої допомоги з чітким формулюванням визначення його розміру й умов сплати;

– підтвердження факту понесення витрат на оплату гонорару успіху;

– дотримання критеріїв співмірності й розумності під час розподілу судових витрат.

Висновки

Отже, гонорар успіху незалежно від його форм (імовірний чи умовний) має право на практичне застосування в Україні. Умовні гонорари вважають «ключем людини із середніми статками до будинку суду» (De Backere, & De Lathauwer, 2013, p. 108). Оскільки за своєю правовою сутністю гонорар успіху є складовою гонорару судового представника (адвоката), його варто розглядати в контексті витрат на правничу допомогу, а отже, особа, яка його сплачує, повинна мати право на відшкодування таких витрат з іншої сторони за умови винесення судового рішення на її користь. Така обставина не може залежати від того, яку форму гонорару успіху застосовують. Розв'язання цієї проблеми знаходиться в площині вияву дискреційних повноважень суду, як і загалом витрати на правничу допомогу.

REFERENCES

- Aide juridictionnelle. (n.d.). www.service-public.fr. Retrieved from <https://www.service-public.fr/particuliers/vosdroits/F18074>.
- Bahdashkina, S. (2018). Novi kodeksy - inshi vytraty [New codes - other costs]. *Yurydychna Hazeta, Legal Gazette*, 50, 38-39 [in Ukrainian].
- Barendrecht, M., Kistemaker, L., & Scholten, H.J. (et al.). (2014). *Legal Aid in Europe: Nine Different Ways to Guarantee Access to Justice?* WODC: Ministerie van Veiligheid en Justitie. Retrieved from https://www.eerstekamer.nl/overig/20140520/legal_aid_in_europe_nine_different_2/document.
- Bronz, Y.L. (2019). Eticheskie problemy advokatskoy deiatelnosti: povtorenie urokov i zadanie na budushchee [Ethical issues of advocacy: repeating lessons and assignments for the future]. *Visnyk Odeskoi advokatury, Bulletin of the Odessa Bar*, 17-20 [in Russian].
- Cherniachenko, D. (2020). "Honorar uspikhu" advokata ta yoho spivvidnoshennia z instytutom sudovykh vytrat ["Success fee" of a lawyer and his relationship with the institution of court costs]. *Zhurnal skhidnoevropeiskoho prava, The Journal of Eastern European Law*, 82, 226-236 [in Ukrainian].
- De Backere, C., & De Lathauwer, N. (2013). Contingent Fees: Beyond the intuitive threat. *Jura Falconis*, 1(49), 101-126. Retrieved from https://www.academia.edu/12224470/Contingent_Fees_Beyond_the_intuitive_threat.
- Drozdov, O. *Honorar uspikhu advokata: svitovyi dosvid i perspektyvy zakonodavchoho vrehuliuvannia v Ukraini [Attorney's fee: world experience and prospects of legislative settlement in Ukraine]*. Retrieved from https://jurliga.ligazakon.net/analytics/171358_gonorar-uspikhu-advokata-svtoviy-dosvd--perspektivi-zakonodavchogo-vregulyuvannya-v-ukran [in Ukrainian].
- Fliazhnikova, Ya. (2020). Pro honorar uspikhu advokata [About the lawyer's success fee]. *European political and law discourse*, 7(1), 92-99. Retrieved from <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2020/2020-7-1/15.pdf> [in Ukrainian].
- Hospodarskyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: vid 6 lystop. 1991 r. No. 1798-XII [Procedural Code of Ukraine from November 6, 1991, No. 1798-XII]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 6, 56 [in Ukrainian].
- Ivanutskyi, S.O. (2017). *Teoretychni osnovy orhanizatsii advokatury v Ukraini: pryntsyipy ta systema [Theoretical foundations of the organization of advocacy in Ukraine: principles and system]*. Kyiv: Interservis [in Ukrainian].
- Ivanutskyi, S.O. (2018). Ractum de quota litis: perspektyvy vykorystannia v suchasniy advokatskii praktytsi [Act of de quota litis: prospects for use in modern law practice]. *Yuryst Ukrainy, Lawyer of Ukraine*, 2(37), 83-86. doi: 10.31359/2222-5544-2018-37-2-83 [in Ukrainian].
- Kozlov, S. (2020). Chomu v Ukraini dosi "ne liubliat" honorar uspikhu advokata [Why in Ukraine still do not "like" the success of a lawyer]. *Yurydychna hazeta online, Legal newspaper online*, 6. Retrieved from <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/chomu-v-ukrayini-dosi-ne-lyublyat-gonorar-uspikhu-advokata.html> [in Ukrainian].
- Loi fédérale sur la libre circulation des avocats (Loi sur les avocats, LLCA). (2000). (Etat le 1er janvier 2017). (n.d.). *fedlex.data.admin.ch*. Retrieved from <https://fedlex.data.admin.ch/filestore/fedlex.data.admin.ch/eli/cc/2002/153/20170101/fr/pdf-a/fedlex-data-admin-ch-eli-cc-2002-153-20170101-fr-pdf-a.pdf>.
- Luspenyk, D. *Honorar uspikhu advokata: praktyka Yevropeiskoho sudu z prav liudyny [Attorney's fee: the case law of the European Court of Human Rights]*. Retrieved from <https://sud.ua/ru/news/publication/132954-gonorar-uspikhu-advokata-praktika-yevropeyskogo-sudu-z-prav-lyudini> [in Ukrainian].
- Milchenko, N.S., Savchuk, M.V., & Tsybal, P.V. (2020). "Honorar uspikhu" v diialnosti advokata ["Success fee" in the activities of a lawyer]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal, Legal scientific electronic journal*, 8, 430-432. doi: <http://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-8/106> [in Ukrainian].
- Ohliad rishen Yevropeiskoho sudu z prav liudyny za period z 17 liut. 2020 r. po 21 liut. 2020 r. [Review of decisions of the European Court of Human Rights for the period from 17.02.2020 to 21.02.2020]. (n.d.). *supreme.court.gov.ua*. Retrieved from https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Ogljad_ESPL_7.pdf [in Ukrainian].
- Óscar, F.L. *Los honorarios y el pacto de cuota litis*. (2018). Retrieved from <https://www.legaltoday.com/opinion/blogs/gestion-del-despacho-blogs/blog-manual-interno-de-gestion/los-honorarios-y-el-pacto-de-emcuota-litisem-2018-11-15>.
- Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 12 trav. 2020 r. Sprava No. 904/4507/18 [Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court of Ukraine from May 12, 2020. Case No. 904/4507/18]. (n.d.). *reyestr.court.gov.ua*. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91572017> [in Ukrainian].
- Postanova Verkhovnoho Sudu Ukrainy u skladi suddiv Kasatsiinoho tsyvilnoho sudu vid 12 cherv. 2018 r. Sprava No. 462/9002/14-ts [Resolution of the Supreme Court of Ukraine composed of judges of the Civil Court of Cassation from June 12, 2018. Case No. 462/9002/14-ts]. (n.d.). *reyestr.court.gov.ua*. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75003682> [in Ukrainian].
- Postanova Vyshchoho hospodarskoho sudu Ukrainy vid 15 lystop. 2016 r. Sprava No. 925/71/16 [Resolution of the Supreme Commercial Court of Ukraine from November 15, 2016. Case No. 925/71/16]. (n.d.). *reyestr.court.gov.ua*. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/62823481> [in Ukrainian].
- Pravyla advokatskoi etyky: vid 9 cherv. 2017 r. [Rules of lawyer ethics from June 9, 2017]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text> [in Ukrainian].
- Rishennia Hospodarskoho sudu Odeskoi oblasti vid 11 lystop. 2020 r. Sprava No. 916/1936/20 [Decision of the Commercial Court of Odessa region from November 11, 2020. Case No. 916/1936/20]. (n.d.). *reyestr.court.gov.ua*. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92886898> [in Ukrainian].

- Starodubtsev, A.A., & Stebeliev, A.M. (2019). Teoretyko-pravovyi analiz etychnykh zasad advokatskoj diialnosti [Theoretical and legal analysis of the ethical principles of advocacy]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina, Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv National University*, 28, 90-96. doi: 10.26565/2075-1834-2019-28-11 [in Ukrainian].
- Stoliarchuk, I. *Shchodo rishennia VP VS stosovno "honoraru uspiyku" [Regarding the decision of the Supreme Court regarding the "success fee"]*. Retrieved from <https://jur-gazeta.com/dumka-eksperta/shchodo-rishennya-vp-vs-stosovno-gonoraru-uspihu.html> [in Ukrainian].
- Zahalnyi kodeks pravyl dlia advokativ krain Yevropeiskoho Spivtovarystva: mizhnar. dok. vid 1 zhovt. 1988 r. [General Code of Rules for Advocates of the European Community from October 1, 1988]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_343#Text [in Ukrainian].
- Zakon Ukrainy "Pro advokaturu i advokatsku diialnist": vid 5 lyp. 2012 r. No. 5076-VI [Law of Ukraine "On Advocacy and Advocacy Activity" from July 5, 2012, No. 5076-VI]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 27, 1438 [in Ukrainian].
- Zozulia, N. *Honorar uspiyku u sudovomu protsesi: buty chy ne buty [Success fee in court: to be or not to be]*. Retrieved from <https://www.ukrainepravo.com/news/ukraine/gonorar-uspiyku-u-sudovomu-protsesi-buty-chy-ne-buty/> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Aide juridictionnelle. URL: <https://www.service-public.fr/particuliers/vosdroits/F18074>.
- Багдашкіна С. Нові кодекси – інші витрати. *Юридична Газета*. 2018. № 50. С. 38–39.
- Legal Aid in Europe: Nine Different Ways to Guarantee Access to Justice? / [M. Barendrecht, L. Kistemaker, H. J. Scholten etc.]. WODC: Ministerie van Veiligheid en Justitie, 2014. 120 p. URL: https://www.eerstekamer.nl/overig/20140520/legal_aid_in_europe_nine_different_2/document.
- Бронз Й. Л. Етичеські проблеми адвокатської діяльності: повторення уроків і завдання на майбутнє. *Вісник Одеської адвокатури*. 2019. Спецвип. «Адвокатська етика». С. 17–20.
- Черняченко Д. «Гонорар успіху» адвоката та його співвідношення з інститутом судових витрат. *Журнал східноєвропейського права*. 2020. № 82. С. 226–236.
- De Backere C., De Lathauwer N. Contingent Fees: Beyond the intuitive threat. *Jura Falconis*. 2013. No. 1. Vol. 49. P. 101–126. URL: https://www.academia.edu/12224470/Contingent_Fees_Beyond_the_intuitive_threat.
- Дроздов О. Гонорар успіху адвоката: світовий досвід і перспективи законодавчого врегулювання в Україні. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytics/171358_gonorar-uspkhu-advokata-svtoviy-dosvd--perspektivi-zakonodavchogo-vregulyuvannya-v-ukran.
- Фляжнікова Я. Про гонорар успіху адвоката. *European political and law discourse*. 2020. Vol. 7. Issue 1. P. 92–99. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2020/2020-7-1/15.pdf>.
- Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 6 листоп. 1991 р. № 1798-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6. Ст. 56.
- Іваницький С. О. Теоретичні основи організації адвокатури в Україні: принципи та система: монографія. Київ: Інтерсервіс, 2017. 800 с.
- Іваницький С. О. Pactum de quota litis: перспективи використання в сучасній адвокатській практиці. *Юрист України*. 2018. № 2 (37). С. 83–86. doi: 10.31359/2222-5544-2018-37-2-83.
- Козлов С. Чому в Україні досі «не люблять» гонорар успіху адвоката. *Юридична газета online*. 2020. № 6. URL: <https://jur-gazeta.com/dumka-eksperta/chomu-v-ukrayini-dosi-ne-lyublyat-gonorar-uspihu-advokata.html>.
- Loi fédérale sur la libre circulation des avocats (Loi sur les avocats, LLCA). du 23 juin 2000 (Etat le 1er janvier 2017). URL: <https://fedlex.data.admin.ch/filestore/fedlex.data.admin.ch/eli/cc/2002/153/20170101/fr/pdf-a/fedlex-data-admin-ch-eli-cc-2002-153-20170101-fr-pdf-a.pdf>.
- Луспенік Д. Гонорар успіху адвоката: практика Європейського суду з прав людини. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/132954-gonorar-uspiyku-advokata-praktika-yevropeyskogo-sudu-z-prav-lyudini>.
- Мільченко Н. С., Савчук М. В., Цимбал П. В. «Гонорар успіху» в діяльності адвоката. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020 № 8. С. 430–432. doi: <http://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-8/106>.
- Огляд рішень Європейського суду з прав людини за період з 17 лют. 2020 р. по 21 лют. 2020 р. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Ogljad_ESPL_7.pdf.
- Óscar F. L. Los honorarios y el pacto de cuota litis. 2018. URL: <https://www.legaltoday.com/opinion/blogs/gestion-del-despacho-blogs/blog-manual-interno-de-gestion/los-honorarios-y-el-pacto-de-emcuota-litistem-2018-11-15>.
- Постанова Великої Палати Верховного Суду України від 12 трав. 2020 р. Справа № 904/4507/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91572017>.
- Постанова Верховного Суду України у складі суддів Касаційного цивільного суду від 12 черв. 2018 р. Справа № 462/9002/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75003682>.
- Постанова Вищого господарського суду України від 15 листоп. 2016 р. Справа № 925/71/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/62823481>.
- Правила адвокатської етики: правила з'їзду адвокатів України від 9 черв. 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001891-17#Text>.
- Рішення Господарського суду Одеської області від 11 листоп. 2020 р. Справа № 916/1936/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92886898>.

- Стародубцев А. А., Стебелев А. М. Теоретико-правовий аналіз етичних засад адвокатської діяльності. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2019. Вип. 28. С. 90–96. (Серія «Право»). doi: 10.26565/2075-1834-2019-28-11.
- Столярчук І. Щодо рішення ВП ВС стосовно «гонорару успіху». URL: <https://jur-gazeta.com/dumka-eksperta/shchodo-rishennya-vp-vs-stosovno-gonoraru-uspihu.html>.
- Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства : міжнар. док. від 1 жовт. 1988 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_343#Text.
- Про адвокатуру і адвокатську діяльність : Закон України від 5 лип. 2012 р. № 5076-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 27. Ст. 1438.
- Зозуля Н. Гонорар успіху у судовому процесі: бути чи не бути. URL: <https://www.ukrainepravo.com/news/ukraine/gonorar-uspikhu-u-sudovomu-protsesi-buty-chy-ne-buty/>.

Стаття надійшла до редколегії 22.01.2021

Zhama A. – Ph.D in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of State Law Disciplines of the International Humanitarian University, Odesa, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3904-7477>;

Ziatina D. – Ph.D in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Economic Law and Procedure of the National University «Odesa Law Academy», Odesa, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1077-1453>

Contingency Fee of a Representative as Legal Aid Expenses: Judicial and Psychological Aspects and Practice of Application in Economic Judicial Procedure

*The purpose of the article is to study the legal essence of contingency fee of judicial representative in the context of legal expenses, to outline the judicial and psychological aspects of application of contingency fee, as well as main problems and tendencies of law enforcement practice in this sphere of legal relations. **Methodology.** The methods used in the survey were chosen according to the defined purpose, specific of object and subject of the research. The survey is based on the use of general and specific scientific methods. By means of cognition method the problems of legal background of contingency fee were studied. The method of comparative analysis was used while analyzing of legislation and scientific categories of the research. For theoretical investigation of various sides of the problem the methods of analysis and synthesis were used (in particular, for determent of the possibility of adaptation of foreign legislation to the processes that take place in modern Ukraine). **Scientific novelty** lies in the formulation of the scientific concept of application of contingency fee in the national legal field. The proposition was made to determine the amount of attorney's remuneration in the fixed sum or by applying of calculation formula, in particular in the percentage equivalent to the amount of claim, or otherwise provided that it can be clearly defined, the payment of which depend on the outcome of legal aid provision. It was proved that the limits of application of contingency fee must be established not by prohibitions and restrictions as to certain categories of cases, but by formation of moral and ethical characteristics of attorney, by the prohibition of abuse of the rights for contingency fee in the context of moral, material, disciplinary responsibility of attorney at law. **Conclusions.** On the basis of conducted research, it is established that the contingency fee, as a part of a fee of legal representative (attorney at law), belongs to the legal expenses for legal aid. The procedure of reimbursement of these expenses comprises: existence of provisions about contingency fee in the legal aid agreement with clear prescription of the rules of definition if its size and conditions of payment; confirmation of the fact of incurring of expenses for payment of contingency fee; compliance with the criteria of proportionality and reasonableness while distribution of court costs.*

Keywords: contingency fee; attorney's fee; legal aid expenses; court expenses; economic judicial procedure.

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 159.99:343.132:343.143

doi: <https://doi.org/10.33270/03212801.74>

Охріменко І. М. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8813-5107>;

Князєв Ю. В. – аспірант кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2354-8426>

Юридико-психологічна характеристика комунікативної взаємодії зі свідками під час розслідування хуліганства

*Метою дослідження є актуалізація юридико-психологічних особливостей комунікативної взаємодії зі свідками під час досудового розслідування фактів хуліганства, використання їх показань як засобу доказування в кримінальному провадженні. **Методологічною основою** статті є теоретико-прикладний аналіз комунікативних складових показань свідків як засобу доказування в кримінальних провадженнях про хуліганство; використано методи контент-аналізу законодавчих актів, публікацій вчених із цієї проблематики, можливості структурно-функціонального методу (під час окреслення позицій слідчої тактики у взаємодії зі свідками). З огляду на це, сформульовано твердження, що розслідування хуліганства – це складна, різнобічна діяльність, що здійснюється у встановлені законом строки. Слідчий повинен виявити всі обставини вчиненого злочину і встановити причетних осіб. З метою виконання цих завдань необхідним є вміле висунення слідчих версій, провадження низки слідчих (розшукових) дій, зокрема допитів, обшуків, оглядів, призначення експертиз, проведення негласних слідчих (розшукових) дій тощо. **Наукова новизна** одержаних результатів полягатиме в узагальненні юридико-психологічних особливостей отримання показань свідків під час досудового розслідування в провадженнях про хуліганство, що сприятиме напрацюванню практичних рекомендацій щодо побудови комунікативної взаємодії слідчого зі свідками, а також удосконаленню професійної діяльності суб'єктів кримінального процесу. **Висновки.** Свідок є одним із найважливіших і найпоширеніших джерел доказів у різних кримінальних провадженнях. Проте, як засвідчує практика, навіть за таких обставин його показання повинні підлягати ретельній перевірці під час досудового розслідування, і в разі виявлення значних суперечностей, протиставлень показань свідка іншим обставинам справи слідчий має залучати психологічний інструментарій комунікативного характеру задля викорінення брехні й завідомо неправдивих інформативних суперечностей. Зауважено, що психічне ставлення свідка до давання завідомо неправдивих показань передбачає певний свідомий акт волі, алгоритм дій, який спочатку переосмислюють, перед тим як відтворити суб'єкту кримінального провадження етапи формування цих неправдивих відомостей. Знаючи про це, слідчий може швидко й ефективно виявити такі показання, професійно зафіксувати їх, належно зібрати доказову базу та притягнути свідка, у разі доведення його вини, до відповідальності.*

Ключові слова: хуліганство; досудове розслідування; слідчі (розшукові) дії; допит; комунікативна взаємодія; психологічний прийом впливу.

Вступ

Протидія злочинності в умовах становлення правової та незалежної держави, яка відповідає європейським стандартам, набуває дедалі більшої актуальності, адже утвердження та забезпечення прав і свобод людини, проголошене в Україні основним обов'язком держави, а людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека – найвищою соціальною цінністю нашого суспільства (ст. 3 Конституції України).

Протидія злочинності і, зокрема, протиправним діянням у сфері публічного порядку розглядають як один з пріоритетних напрямів внутрішньої політики України, спрямованої на захист прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина. Злочини проти публічного порядку – це протиправні умисні суспільно небезпечні діяння, що заподіюють або ставлять під загрозу заподіяння істотної шкоди публічній безпеці та порядку й основам спокійного життя суспільства. Серед

небезпечних і поширених кримінально караних посягань у сфері публічного порядку слід виокремити хуліганські вияви. Проблема ж підтримки правопорядку в суспільстві потребує спеціальних юридико-психологічних досліджень у сфері кримінального процесу, насамперед щодо питань поведінки його учасників, зокрема свідків.

Хуліганство є психологічно насиченим злочином – це грубе порушення публічного порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом. Крім того, хуліганство – злочин із так званим формальним складом, тобто поведінку особи оцінюють як злочинну за наявності процесу його вчинення, і для цього не потрібне настання суспільно небезпечних наслідків. Водночас традиційно хуліганство не вважають злочином з високим рівнем суспільної небезпеки, що й зумовлює відповідне помилкове ставлення до

його розслідування, а отже, спрощену процедуру адміністративного чи судового розгляду.

Розслідування хуліганства – це складна, різноспрямована діяльність, яку здійснюють у встановлені законом строки. Слідчий повинен виявити всі обставини вчиненого злочину та встановити причетних осіб. З метою виконання поставлених завдань необхідним є вмiле висунення слідчих версій, провадження різноманітних слідчих (розшукових) дій, зокрема комунікативного характеру.

Питанням дослідження прикладних особливостей проведення слідчих (розшукових) дій (серед яких і комунікативні) під час розслідування фактів хуліганства присвячено роботи таких учених, як: В. Бахін, А. Данилевський, Л. Демидова, П. Євдокімова, В. Кириченко, В. Куц, О. Литвин, В. Малков, С. Мохончук, В. Навроцький, Т. Приходько, В. Робак, О. Сарнавський, П. Фріс, М. Хавронюк, І. Шапкін та ін.

На визначення організаційно-правових і психологічних аспектів зазначеної проблеми були спрямовані наукові розвідки В. Бабунича, Ю. Грошевого, Л. Казміренко, Н. Карпова, В. Коновалової, М. Костицького, О. Кришевич, Д. Мірковця, Л. Удалової, В. Шепітька й ін. Проте не можна впевнено говорити про ґрунтовне теоретико-прикладне вивчення такої слідчої (розшукової) дії, як допит свідків за фактами хуліганства у видозмінених конструкціях, заявлених у чинному КПК України, у розрізі її психологічного опосередкування. Отже, можна стверджувати, що, попри вагомий внесок науковців, це питання досі залишається актуальним, породженим потребами й викликами сучасної слідчої практики.

Мета і завдання дослідження

Тому основна мета дослідження полягає в окресленні юридико-психологічних засад комунікативної взаємодії слідчого зі свідками під час досудового розслідування фактів хуліганства. Завданнями дослідження є визначення організаційно-психологічних підходів до здійснення комунікативної взаємодії таких учасників, окреслення напрямів розв'язання проблемних ситуацій в умовах процесуальної діяльності.

Виклад основного матеріалу

Особливості слідчих (розшукових) дій під час розслідування хуліганства загалом та їх психологічних аспектів зокрема походять від сутності злочину, способу його вчинення та характеристики осіб потерпілого й підозрюваного. У найзагальнішому значенні хуліганство передбачає грубе порушення публічного порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом. У диспозиції ст. 296 КК України привертає увагу, зокрема, суто оцінний характер опису злочину («грубе порушення», «явна неповага до суспільства», «особлива зухвалість», «винятковий цинізм»). Частина 2 цієї статті вказує ще й на можливе неправомірне застосування сили («пов'язані з опором»), що натякає на можливі

протиправні дії осіб, пов'язані з активною протидією ("Кримінальний кодекс", 2001).

За даними судової статистики, 2019 року в судах України на розгляді знаходилося 3227 кримінальних проваджень за ст. 296 КК України (хуліганство), а 2018 року – 2982 відповідно. Водночас 2019 року за ч. 2 ст. 296 КК України розглянуто провадження щодо 885 осіб (засуджено 747 осіб), а 2018 року кількість підсудних за цією статтею становила 358 (засуджено 291 особу відповідно) ("Statystyka kryminalnykh pravoporushen"). З огляду на начебто незначну кількість фактів хуліганства, порівняно із загальною цифрою злочинів загальнокримінальної спрямованості (2018 року – 0,77 %, 2019 року – 0,94 %), все ж таки спостерігається тенденція до їх поширення, навіть попри анонсовану позицію Національної поліції України щодо зниження рівня злочинності в Україні на 11 % за окреслений період ("U 2019 rotsi"). Згідно з результатами опитування слідчих Національної поліції України (загалом 158 осіб) серед категорій кримінальних проваджень, які вони найчастіше розслідують, вчиняють саме злочини проти публічної безпеки, публічного порядку та моральності (25,4 %), до яких належить і хуліганство. На наш погляд, така ситуація може бути визначена формальним складом протиправних дій суб'єктів, поведінку яких оцінюють як злочинну за наявності процесу їх вчинення. Відповідно, визначення об'єктивної та суб'єктивної сторони при кваліфікації злочину як хуліганства є виключно складними завданнями й потребує ретельного вивчення психологічних детермінант і механізмів поведінки, а також властивостей особистості суб'єкта в кожному окремому випадку вчиненого діяння.

Сучасна юридична практика засвідчує ("Velyka palata"; Yevdokimova et al., 2020), що хулігани загалом мають певну спільність, власне соціальне середовище, у якому панують особливі соціальні норми. На підтвердження цьому окремі наукові огляди демонструють ситуації, за яких відбувається підшукування злочинців (65 %), свідомо підготовка до вчинення хуліганських дій (42 %), добирання співучасників (16 %) тощо (Копоненко, 2015). Проте трапляються і випадки, за яких особи вчиняють хуліганство вперше, злочинний спосіб життя загалом їм не притаманний, але під впливом різних факторів та інших осіб їхня поведінка змінюється кардинально, аж до делінквентної (Kryvolapchuk, Kulyk, Barko, Kalynovskyi, & Kosiak, 2020; Aleksandrov et al., 2007).

Отже, можна стверджувати, що кожний різновид злочинів має власні юридико-психологічні особливості, що безпосередньо позначається на процесі їх розслідування та окремих етапах проведення слідчих (розшукових) дій, передусім тих, що напряду визначають перебіг комунікацій з учасниками кримінального провадження: допиту, відібрання пояснень тощо. Алгоритм слідчих (розшукових) дій під час досудового розслідування

хуліганства, їх методологічність і методичність проведення засвідчують необхідність досягнення слідчими максимального рівня неупередженості в цих процесах, що вимагає винесення за дужки фактора психологічного впливу потерпілого, свідків і правопорушника на слідчого. Крім того, психологічні особливості таких осіб можуть суттєво шкодити перебігу проведення комунікативних слідчих (розшукових) дій, що також накладає відбиток на особливості розслідування хуліганства. Можна стверджувати, що наявність психологічного зв'язку між жертвою та злочинцем, їх соціальний стан і становище в суспільстві, а також психологічні особливості свідків – усе це є важливими факторами в процесі розслідування злочину. Слід зазначити, що психологічний чинник є визначальним щодо особистості слідчого, оскільки надмірний психологічний вплив з боку зовнішніх факторів, осіб, чинників матеріального світу на слідчого може стати причиною для упередженості його дій і, як наслідок, для уникнення особою покарання.

Психологічні особливості проведення комунікативної взаємодії під час розслідування хуліганства залежить від етапу її реалізації. Зокрема, під час підготовчого етапу актуальності набувають особливості аналітичної діяльності слідчого, спрямованої на встановлення факту хуліганства; психологічний аспект, пов'язаний з місцем, часом та умовами вчинення хуліганства; спосіб учинення хуліганства, зокрема факторів психологічного впливу хулігана на особистість жертви й очевидців; психологічні особливості обставин, що сприяли вчиненню хуліганства, тощо. Отже, такі показники психологічної характеристики підготовчого етапу комунікативних слідчих (розшукових) дій засвідчують, що в процесі їх проведення в слідчого має сформуватися стійке уявлення того, що саме відбулося.

Важливим елементом комунікативних слідчих (розшукових) дій є допит свідків, зокрема за фактом вчинення хуліганських дій. На цьому, зокрема, акцентують і практичні працівники. Зокрема, за результатами опитування слідчих Національної поліції України, 55,4 % респондентів віддають перевагу допиту свідків хуліганства з метою перевірки первинної інформації та встановлення істини в кримінальному провадженні. Психологічна характеристика цієї слідчої (розшукової) дії тісно пов'язана зі складністю проведення через специфічність людської природи, її психологічну культуру, психоемоційний стан, процес формування психологічного портрета тощо. З позицій предмета комунікації важливо акцентувати на психологічному фоні проведення допиту, умовах, у яких він відбувається, особливих інструментах і методах, які використовує слідчий у своїй діяльності. Психологічна складність допиту свідків за фактами хуліганства полягає в тому, що слідчому на початку комунікації важливо встановити особливості індивідуально-психологічного потенціалу джерела інформаційних

даних, що дасть змогу уникнути деформації відтворювального процесу, на який, власне, і спрямований допит. Будь-який вид допиту свідка необхідно розпочинати зі встановлення психологічного контакту, що сприятиме раціональному використанню часу й надає можливість оцінити одержані показання. На цьому, зокрема, зосереджують увагу й опитані слідчі Національної поліції України, зауважуючи, що заходи із встановлення психологічного контакту зі свідком хуліганства (72,9 %), визначення послідовності з'ясування питань й обставин (55,1 %) стосуються безпосередньо тактики ефективного проведення допиту.

Отже, важливою передумовою для успішної комунікативної взаємодії є, безумовно, встановлення та розвитку психологічного контакту зі свідками, що охоплює процес попередження виникнення (або усунення виниклих) психологічних бар'єрів, створення невимушеної, довірчої атмосфери спілкування тощо. Загалом встановлення психологічного контакту в контактному процесі створює умови для позитивного сприйняття особою прийомів одержання показань і для посилення ефективності цих прийомів.

На думку В. Пономаренка, «психологічний контакт – це найбільш сприятлива психологічна «атмосфера» допиту, яка допомагає взаємодії та взаємовідносинам між її учасниками, певний «настрій» на спілкування» (Ponomarenko, 2019, p. 61). Водночас, зазначає В. Баранчук, встановлення психологічного контакту створює найсприятливішу психологічну атмосферу спілкування, унаслідок чого в допитуваної особи змінюються чи покращуються емоційний стан, психологічне ставлення та соціальна позиція, а в слідчого формуються позитивний настрій та прагнення досягнути істини. В іншому випадку це призводить до виникнення конфліктних ситуацій, відмови від надання свідчень, надання неповних чи неправдивих показань допитуваною особою (Baranchuk, 2009, p. 326). З огляду на це, зауважимо, що психологічна особливість допиту свідків за фактами розслідування хуліганства полягає насамперед у спроможності слідчого сформувати необхідний психоемоційний фон для проведення сприятливої комунікації. На цьому етапі актуальності набуває прихилення свідка до розгортання моделі побаченої події, підлаштовуючись під звичний для нього настрій; використання слідчим мови жестів доброзичливості для зняття напруження особи. На наше переконання, початкові позиції в комунікації мають поєднуватися з використанням тем, приємних і звичних для співрозмовника, виявом щирої зацікавленості в ньому самому як в особистості тощо.

Саме за таких умов свідок у межах своїх показань буде спрямований на окреслення обставин підготовки та вчинення злочину, опису причетних осіб, а також встановлення соціально-

психологічних даних, які характеризують особистість обвинуваченого, інших очевидців події тощо. У психологічному аспекті покази свідків хуліганства – це відтворення раніше сформованих вражень, актуалізовані образи подій, що відбулися. Суттєвим є те, наскільки правильно й адекватно відбувався процес сприйняття в конкретного свідка хуліганства, які особливості збереження та реконструкції сформованих образів у пам'яті людини. У зв'язку із цим слідчому варто орієнтуватися на такі закономірності функціонування пам'яті свідка:

– найбільш міцно в пам'яті утримується те, що викликає підвищену (насамперед емоційну) реакцію людини (крики, спалах світла, постріли тощо);

– сильніше зберігається початок або кінець хуліганських дій;

– краще запам'ятовується незакінчена, перервана дія (наприклад, запобігання продовженню протиправних дій з боку оточуючих, затримання злочинця правоохоронцями);

– процес забування найбільш інтенсивний упродовж перших трьох–п'яти діб після сприйняття хуліганських дій.

Змістом показань свідків можуть бути як відомості про фактичні дані (вони мають доказове значення), так й оцінні судження. Власні спостереження дають право стверджувати, що в усіх випадках допиту повинна передувати ненав'язлива бесіда слідчого зі свідком хуліганства. Її основна мета – зняти у свідка психічне напруження, усунути можливу недовіру, викликати в нього готовність давати правдиві докази.

Саме тому після мимовільної стислої бесіди й надання пояснень свідку щодо предмета допиту слідчий вислуховує його вільну розповідь. У процесі розповіді слідчий повинен виявляти повагу й довіру до показань свідка хуліганства; з його боку недопустимі насміхання, неухважність, поспіх, грубість тощо. Отримуючи опис яких-небудь деталей, він може поцікавитися, чим зумовлена така посиленна увага до цих обставин. Слухаючи розповідь свідка, слідчий може дійти певних висновків про розвиненість чи нерозвиненість у людини окремих видів пам'яті, схильність до навіювання, вибірковості його уваги тощо. Упродовж комунікації слід зважати на непомітне зондування тем, прямо чи опосередковано пов'язаних із хуліганством і суб'єктом протиправних дій, задля виявлення питань, небезпечних для подальшого розгортання розмови й підтримання контакту (до таких тем належать такі, що дратують, засмучують, викликають неприємні почуття) тощо.

Науковці (Bondarenko et al., 2020; Egorova, 2012; Fedorenko, Dotsenko, Okhrimenko, Radchenko, & Gorbenko, 2020; Shvets et al., 2020), ґрунтуючись на експериментальних дослідженнях використання комунікативних технологій у правоохоронній діяльності, увагу зосереджують на такому чиннику, як сприятливі взаємини учасників комунікації в силу симпатії, позитивного ставлення тощо, стимуляція

яких сприяє мимовільним висловлюванням з боку поінформованих осіб і цілеспрямованому управлінню комунікативним процесом. У разі виникнення сприятливих взаємин свідок хуліганства може розглядати слідчого і як друга, і як опонента, і як авторитетну особу. Залежно від цього створюють чи використовують певні передумови для одержання інформації. До них, зокрема, належать: прагнення щиро й безкорисливо допомогти слідчому встановити істину в межах конкретного кримінального провадження, дати пораду, переконати, виправити його «помилкову» позицію; почуття подяки у відповідь на доброзичливе ставлення та дії слідчого; бажання «поставити на місце», «осадити», неприємно здивувати співрозмовника; потреба довідатися думку слідчого щодо своїх уявлень чи переконань.

На продовження нашого теоретичного аналізу слід також зазначити, що, крім повідомленого свідком, у нього в пам'яті може бути й чимало іншого, нерідко дуже суттєвого для слідчого. Зазначене зумовлено тим, що свідок не дає фотографії побаченого, а розповідає про свої враження, про те, що, на його думку, важливо й потрібно розповісти слідчому. Він може ненавмисно упустити ключові деталі події, вважаючи їх недостатньо значущими. Під час розповіді особа може дещо забути з того, що хотіла розповісти (передусім якщо його переривають). Є й інформація, що неміцно закарбувалася в пам'яті свідка хуліганських дій, яка може бути «витягнута» з пам'яті лише за допомогою певних механізмів впізнання. Оживлення пам'яті й виявлення всього, що зберігається в ній, можливе шляхом постановки питань, подальшим виїздом на місце пригоди, опитуванням очевидців на місці злочину, відтворенням обстановки свідком і порівняння зі слідами в пам'яті.

Тому після закінчення свідком вільної розповіді слідчий формує додаткові, уточнювальні, контрольні питання. Те, що згадує свідок як потенційне джерело інформації за фактом вчинення хуліганства, безпосередньо залежить від формулювання питань самим ініціатором. Вони мають стосуватися суті справи, бути вибудовані в логічний ланцюжок, співвіднесений із загальною логікою розслідування хуліганства. За формою питання має бути образно нейтральними, тобто в них не повинно бути образів, які можуть бути включені у відповідь. Якщо питання пов'язане з відповіддю, не сприятливою для свідка, його доцільно формулювати на завершальній стадії допиту. Формулюючи питання та слухаючи відповіді, слідчому необхідно уважно слідкувати за своєю інтонацією, контролювати свою міміку й жести, оскільки ці важливі виваги можуть чинити навіювальний вплив на свідка.

Іноді свідку може бути надана психологічна допомога у вигляді пред'явлення схем, зображень, макетів, пропозиції графічно показати об'єкт, карту огляду тощо. Активізації репродуктивної активності

свідомості свідка допомагають такі прийоми, як-от: пропозиція описати подію хуліганства в хронологічному порядку, постановка запитань для нагадування тощо.

У процесі допиту слідчий має відокремлювати факти, які описані впевнено, від тих фактів, які повідомляє особа з певним сумнівом. Важливо з'ясувати, чим зумовлені впевненість чи сумнів з боку свідка, а також умови сприйняття ним факту хуліганських дій. За таких умов доцільно зважати також і на особливості самосвідомості й мислення свідка. Справді, з позицій психології, люди в процесі спілкування зазвичай прагнуть зберегти й підвищити особисту значущість, самооцінку (Aleksandrov, 1999; Aleksandrov et al., 2017; Morozova, 2001). Порушивши почуття власної гідності свідка, можна сподіватися, що він для підвищення свого престижу або підтримки власного «Я» висловиться з ключового питання. Досягненню цієї мети сприяє «звеличування» особи, вихваляння її реальних або надуманих чеснот. На перелічених особливостях самосвідомості комуніканта ґрунтуються різноманітні прийоми одержання значущої інформації (наприклад, «висловлення похвали, лестощів», «вираження недовіри до слів співрозмовника» тощо).

Будь-яке повідомлення свідка за фактом хуліганства потребує ретельного аналізу тих факторів, які могли вплинути на зміст його показань. Насамперед те, про що йдеться в повідомленнях свідка, безпосередньо залежить від об'єкта і предмета сприйняття (наприклад, матеріального об'єкта і людини чи групи людей), фону спостереження, погодних умов, освітлення тощо. Наприклад, частину злочинів вчиняють у темну частину доби, за недостатньої видимості тощо. За цих обставин, безумовно, відображаються індивідуальні особливості свідка – ступінь його адаптації до темряви, зміна в сприйнятті кольору, форми, розмірів предметів, відстаней тощо. Слідчий має враховувати й ту позицію, яку обстоював свідок під час сприйняття події: місце, відстань до об'єкта сприйняття, можливі перепони тощо. Є закономірна залежність сприйняття від життєвого досвіду, статі, віку, рівня інтелекту, особливостей професії тощо. Зокрема, чоловіки загалом краще запам'ятовують місцевість, дорогу, події; натомість жінки – обстановку, людей, їх одяг, психічні стани. Похибки й помилки в показаннях свідків (неповнота і зайве, неточності тощо) – звичайне, а не виняткове явище. Помилковість у повідомленні стосується переважно не показань загалом, а певних його фрагментів. Це можуть бути помилки в мовній комунікації (неправильне розуміння змісту слів, термінів, помилкова їх інтерпретація), викривлення форми, розміру й структури описуваного об'єкта, часу, коли відбувалася подія тощо. Під час розслідування фактів хуліганства доволі часто постає необхідність, допитуючи свідка, встановити точний час сприйнятої ним ситуації. Швидкоплинні події хуліганського змісту потребують більшої

кількості свідків, ретельного зіставлення їхніх показань. Для активізації спогадів про час події доцільно як точку відліку обрати якусь пам'ятну для свідка подію, час якої відомий, а потім попросити свідка відтворити послідовність його дій, їх тривалість до чергового моменту, який становить професійний інтерес для слідчого.

У процесі з'ясування зовнішнього образу розшукуваної особи як психологічної допомоги свідку може бути використана можливість опрацювання фотографій різних осіб, малюнків, окремих графічних зображень обличчя тощо (Nazarov, 2014; Riashko, 2011). Найчастіше запам'ятовують такі ознаки людського обличчя, як вираз очей, їх колір, зачіска, а найбільш стійкими пізнавальними ознаками є обриси обличчя, силует тіла, характерний вираз обличчя (похмурий, веселий, нахабний, сором'язливий, злий, добрий тощо), а також хода, жести, елементи одягу тощо.

У межах нашого теоретичного аналізу слід зауважити, що найскладнішим психологічним завданням допиту свідків під час розслідування хуліганства є встановлення достовірності їхніх показань. Мотивами недостовірних показань свідків найчастіше можуть бути:

- родинні обов'язки, неправдиво зрозуміле почуття дружби;
- особиста зацікавленість свідка (страх, заздрість, ненависть, помста);
- співчуття до обвинуваченого чи потерпілого;
- погрози з боку зацікавлених осіб тощо.

У трактуванні фахівців психологія обману вирізняється дуалістичністю та значними внутрішніми складнощами (Екман, 1999). У свідомості людини, що бреше, співіснують два паралельні варіанти події: один – те, що справді відбулося, що вона хоче приховати, а інший – вигадане, про що особа має намір розповісти. Перед уявним поглядом людини весь час стоять істинні події, свідком яких вона була, їх уявлення досить яскраві й стійкі. Ошуканець змушений їх постійно придушувати й замінювати вигаданими образами, блідими і слабкими. Йому доводиться повсякчас лавірувати між правдою і брехнею, яка повинна заміщати приховувану, але таку, що постійно «лізе в голову», правду. Брехун завжди ризикує проговоритися, йому потрібно постійно напружуватися, щоб не забути того, що він казав раніше, повторювати свої вигадки точно, у всіх подробицях. Так виявляється завченість, непластичність обманних показань.

Якщо в правдивих показаннях свідка трапляються неточності, певні незрозумілості, то в ретельно продуманих обманних показаннях зазвичай все добре підтасовано в межах інтелектуального розвитку особистості, зокрема за фактами розслідування хуліганства. Однак досвідчений слідчий може виявити в завчених, інформативно обмежених показаннях, що вони «шиті білими нитками».

Іноді в слідчій практиці доводиться працювати зі свідками, які на момент вчинення злочину

перебували в стані алкогольного сп'яніння. Такий стан сприяє виникненню ілюзій та поганої орієнтації в події, що відбулася. Тому свідки можуть наполягати на тому, чого насправді не бачили, допускати довільні, зовсім необґрунтовані твердження. Поінформована особа в розповіді про хуліганські дії здатна допускати змішування ознак об'єктів, явні прогалини в пам'яті; виникає імовірність обмови. Ці та інші особливості показань свідків за фактами хуліганства, які спостерігалися в стані алкогольного сп'яніння, необхідно враховувати та розмежовувати слідчому.

Наукова новизна

Загалом успіх впливу на свідка під час розслідування хуліганства забезпечують умінням слідчого керувати перебігом бесіди, чого досягають за допомогою високого рівня оволодіння техніками спілкування і технологіями контактної взаємодії, застосуванням спеціальних психологічних прийомів, що спонукають співрозмовника розкрити потрібну інформацію. Кожен із заходів впливу керується психологічними закономірностями досліджуваних осіб і явищ, апелює до певної системи прийомів, найбільш доцільних для типової ситуації, що надає можливість скласти сприятливий алгоритм їх застосування. Сутність цих прийомів й особливості практичного використання пов'язані із психологічними механізмами їх дії: використання деяких особливостей перебігу психічних процесів особи; урахування та використання її психічних станів, за яких послаблюється контроль за висловлюваннями; використання певних особливостей самосвідомості свідка тощо.

Висновки

Допит – одна з найскладніших слідчих (розшукових) дій. Її складність полягає в тому, що допитуваний не завжди одразу дає потрібні для

справи показання, настільки повні, щоб охопити всі відомі обставини події хуліганства, і настільки достовірні, щоб відповідати реальній дійсності. Іноді свідок зовсім відмовляється підтримувати контактну взаємодію зі слідчим. Тому певний результат комунікації залежить не тільки від процесуального порядку її проведення, а й від правильного, виваженого застосування криміналістичних і психологічних знань. Процесуальні вимоги контактної взаємодії зі свідком під час розслідування хуліганства окреслюють її загальні межі, однак успішне виконання інформаційно-комунікативних завдань потребує від ініціатора творчого підходу до проведення слідчих (розшукових) дій, майстерності й знання психологічних прийомів. Тому в усіх випадках протидії допитуючий може застосовувати відповідні заходи впливу, що складаються з різних психологічних прийомів у різних варіантах і ситуаціях розслідування фактів хуліганства. За даними опитування слідчих Національної поліції України (158 осіб), респонденти вважають, що психологічний вплив на свідка під час розслідування хуліганства є допустимим (75,1%), причому критеріями допустимості таких прийомів називають: положення закону (73,1%), оцінка правомірності застосування прийомів самим слідчим (42,1%), вимоги моралі (34,1%), наявність свободи вибору дій та рішень допитуваного (22,1%).

Перспективні напрями вирішення окреслених проблемних питань лежать у площині вдосконалення комунікативної діяльності суб'єктів процесуальної діяльності, формування професійної компетентності, її функціональної (пов'язаної з діяльністю, завданнями), організаційної та психологічної складових. У центрі взаємодії цих компонентів завжди перебуває особистість слідчого, що загалом визначає успішність оволодіння правоохоронним фахом.

REFERENCES

- Aleksandrov, D.O. (1999). *Mystetstvo keruvannia liudmy [The art of managing people]*. Kyiv: Finpres [in Ukrainian].
- Aleksandrov, D.O., Androsiuk, V.H., & Kazmirenko, L.I. (et al.). (2007). *Yurydychna psykholohiia [Legal psychology]*. L.I. Kazmirenko, Ye.M. Moiseiev (Eds.). Kyiv: KNT [in Ukrainian].
- Aleksandrov, D.O., Barko, V.I., & Okhrimenko, I.M. (et al.). (2017). *Profesiine spilkuвання pratsivnykiv Natsionalnoi politsii [Professional communication of National Police officers]*. S.I. Yakovenko (Eds.). Odesa: Astroprint [in Ukrainian].
- Baranchuk, V.V. (2009). Poniattia ta oznaky psykholohichnoho kontaktu v protsesi dopytu [The concept and signs of psychological contact during interrogation]. *Zbirnyk naukovykh prats, Collection of scientific works, 17*, 326-332 [in Ukrainian].
- Bondarenko, V., Okhrimenko, I., Yevdokimova, O., Sydoruk, N., Dzhezhyk, O., Boichuk, I., Kalashnik, N., Kozlovets, M., Slyusar, V., Pavlenko, V., Biruk, N., Verbovskiy, I., & Bloshchynskiy, I. (2020). Professional Skills and Competencies of the Future Police Officers. *International Journal of Applied Exercise Physiology, 9(5)*, 35-43. Retrieved from: <http://www.ijaep.com/index.php/IJAE/article/view/975>.
- Egorova, T.M. (2012). Osobennosti sudebno-psikhologicheskoy ekspertizy kommunikativnoy deiatelnosti, zafiksirovannoy v materialakh videozapisi protsessualnykh deystviy [Features of the forensic psychological examination of communicative activities recorded in the materials of the video recording of procedural actions]. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertizy i kryminalistyky, Theory and practice of forensic science and criminology, 12*, 464-467 [in Ukrainian].
- Ekman, P. (1999). *Psikhologiya lzni [The psychology of lies]*. (N. Isupova, N. Malgina, N. Mironov, O. Terekhova, Trans). SPb.: Piter [in Russian].

- Fedorenko, O., Dotsenko, V., Okhrimenko, I., Radchenko, K., & Gorbenko, D. (2020). Coping Behavior of Criminal Police Officers at Different Stages of Professional Activity. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*, 11(2), 124-146. doi: <https://doi.org/10.18662/brain/11.2/78>.
- Kononenko, N.O. (2015). Osoba zlochyntsia yak element kryminalistychnoi kharakterystyky khulihanstva, vchynenoho pid chas provedennpa sportyвно-masovoho zakhodu [The identity of the offender as an element of forensic characterization of hooliganism committed during a sports event]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav, Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 1, 491-497. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2015_1_68 [in Ukrainian].
- Kryminalnyi kodeks Ukrainy: vid 5 kvit. 2001 r. No. 2341-III [Criminal Code of Ukraine from April 5, 2001, No. 2341-III]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> [in Ukrainian].
- Kryvolapchuk, V., Kulyk, O., Barko, V., Kalynovskiy, B., & Kosiak, N. (2020). Attitude of young people to the criminality problem in Ukrainian postmodern society. *Postmodern Openings*, 11(1Sup1), 93-115. doi: <https://doi.org/10.18662/po/11.1sup1/125>.
- Morozova, A.V. (Eds.). (2001). *Psikhologiya vliianiia [The psychology of influence]*. SPb: Piter [in Russian].
- Nazarov, O.A. (2014). Osoblyvosti provedennia sudovo-psykholohichnoi ekspertyzy z vykorystanniam polihrafu u kryminalnomu sudochynstvi [Features of forensic psychological examination using a polygraph in criminal proceedings]. *Pivdenoukrainskyi pravnychi chasopys, South Ukrainian Law Journal*, 4, 105-107 [in Ukrainian].
- Ponomarenko, V. (2019). Okremi pytannia realizatsii kryminalnoi vidpovidalnosti za hrupove khulihanstvo [Some issues of criminal liability for group hooliganism]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy, Scientific journal of the National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine*, 2, 85-95 [in Ukrainian].
- Riashko, O.V. (2011). *Psykhologichni osoblyvosti dopytu pidozryuvanoho pid chas dosudovoho slidstva [Psychological features of interrogation of the suspect during the pre-trial investigation]*. Retrieved from <http://radnuk.info/statti/556-protses/15092-2011-01-21-05-53-45.htm> [in Ukrainian].
- Shvets, D., Yevdokimova, O., Okhrimenko, I., Ponomarenko, Y., Aleksandrov, Y., Okhrimenko, S., & Prontenko, K. (2020). The New Police Training System: Psychological Aspects. *Postmodern Openings*, 11(1Sup1), 200-217. doi: <https://doi.org/10.18662/po/11.1sup1/130>.
- Statystyka kryminalnykh pravoporushen za 2018-2019 rr. [Statistics of criminal offenses for 2018–2019]. *Sait "Sudova vlada", Site "Judiciary of Ukraine"*. Retrieved from https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/ [in Ukrainian].
- U 2019 rotsi riven zlochynnosti znyzysia na 11 vidstokiv porivniano z 2018 rokom - pershyi zastupnyk hlavy Natspolitsii [In 2019, the crime rate decreased by 11 percent compared to 2018 - First Deputy Chief of National Police]. (n.d.). *police.dn.ua*. Retrieved from <http://police.dn.ua/news/view/u-2019-rotsi-riven-zlochynnosti-znizivsya-na-11-vidstokiv-porivnyano-z-2018-rokompershij-zastupnik-glavi-natspolitsii> [in Ukrainian].
- Velyka palata VS vyslovyalas shchodo rozmezhuvannia skladiv zlochniv, peredbachenykh statteiu 296 KK ta statteiu 125 KK [The Grand Chamber of the Supreme Court ruled on the delimitation of crimes under Article 296 of the Criminal Code and Article 125 of the Criminal Code]. *Sait "Ukrainske pravo", Site "Ukrainian law"*. Retrieved from https://ukrainepravo.com/law-practice/practice_court/velyka-palata-vs-vyslovyalas-shchodo-rozmezhuvannya-skladiv-zlochniv-peredbachenykh-statteiu-296-kk-/ [in Ukrainian].
- Yevdokimova, O., Okhrimenko, I., Filonenko, V., Shylina, A., Ponomarenko, Y., Okhrimenko, S., & Aleksandrov, D. (2020). The Problem of Unconscious Aggressiveness of Criminals in the Conditions of Postmodern Society Development. *Postmodern Openings*, 11(2Sup1), 182-199. doi: <https://doi.org/10.18662/po/11.2Sup1/186>.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Александров Д. О. Мистецтво керування людьми : монографія. Київ : Фінпрес, 1999. 124 с.
- Юридична психологія : підручник / [кол. авт. : Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін.] ; за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсеєва. Київ : КНТ, 2007. 360 с.
- Професійне спілкування працівників Національної поліції : підручник / [авт. кол. : Д. О. Александров, В. І. Барко, І. М. Охрімченко та ін.] ; за ред. С. І. Яковенка. Одеса : Астропринт, 2017. 260 с.
- Баранчук В. В. Поняття та ознаки психологічного контакту в процесі допиту. *Збірник наукових праць*. 2009. Вип. 17. С. 326–332.
- Bondarenko V., Okhrimenko I., Yevdokimova O., Sydoruk N., Dzhazhyk O., Boichuk I., Kalashnik N., Kozlovets M., Slyusar V., Pavlenko V., Biruk N., Verbovskiy I., Bloschynskiy I. Professional Skills and Competencies of the Future Police Officers. *International Journal of Applied Exercise Physiology*. 2020. No. 9 (5). P. 35–43. URL: <http://www.ijaep.com/index.php/IJAE/article/view/975>.
- Егорова Т. М. Особенности судебно-психологической экспертизы коммуникативной деятельности, зафиксированной в материалах видеозаписи процессуальных действий. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2012. Вип. 12. С. 464–467.
- Экман П. Психология лжи / пер. с англ. Н. Исуповой, Н. Мальгиной, Н. Миронова, О. Тереховой. СПб. : Питер, 1999. 270 с.
- Fedorenko O., Dotsenko V., Okhrimenko I., Radchenko K., Gorbenko D. Coping Behavior of Criminal Police Officers at Different Stages of Professional Activity. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. 2020. No. 11 (2). P. 124–146. doi: <https://doi.org/10.18662/brain/11.2/78>.
- Кононенко Н. О. Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики хуліганства, вчиненого під час проведення спортивно-масового заходу. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 1. С. 491–497. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdduvs_2015_1_68.
- Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

- Kryvolapchuk V., Kulyk O., Barko V., Kalynovskyi B., Kosiak N. Attitude of young people to the criminality problem in Ukrainian postmodern society. *Postmodern Openings*. 2020. No. 11 (1Sup1). P. 93–115. doi: <https://doi.org/10.18662/po/11.1sup1/125>.
- Психологія впливу : хрестоматія / [под общ. ред. А. В. Морозова]. СПб. : Питер, 2001. 512 с.
- Назаров О. А. Особливості проведення судово-психологічної експертизи з використанням поліграфу у кримінальному судочинстві. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 4. С. 105–107.
- Пономаренко В. Окремі питання реалізації кримінальної відповідальності за групове хуліганство. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2019. № 2. С. 85–95.
- Ряшко О. В. Психологічні особливості допиту підозрюваного під час досудового слідства. 2011. URL: <http://radnuk.info/statti/556-protses/15092-2011-01-21-05-53-45.htm>.
- Shvets D., Yevdokimova O., Okhrimenko I., Ponomarenko Y., Aleksandrov Y., Okhrimenko S., Pronenko K. The New Police Training System: Psychological Aspects. *Postmodern Openings*. 2020. No. 11 (1Sup1). P. 200–217. doi: <https://doi.org/10.18662/po/11.1sup1/130>.
- Статистика кримінальних правопорушень за 2018–2019 рр. *Судова влада України* : [сайт]. URL: https://court.gov.ua/insh/sudova_statystyka/.
- У 2019 році рівень злочинності знизився на 11 відсотків порівняно з 2018 роком – перший заступник глави Нацполіції. URL: <http://police.dn.ua/news/view/u-2019-rotsi-riven-zlochinnosti-znizivsya-na-11-vidsotkiv-porivnyano-z-2018-rokom-pershij-zastupnik-glavi-natspolitsii>.
- Велика палата ВС висловила своє розмежування складів злочинів, передбачених статтею 296 КК та статтею 125 КК. *Українське право* : [сайт]. URL: https://ukrainepravo.com/law-practice/practice_court/velyka-palata-vs-vyslovyilas-shchodo-rozmezhuвання-skladiv-zlochyniv-peredbachenykh-statteyu-296-kk-/.
- Yevdokimova O., Okhrimenko I., Filonenko V., Shylyina A., Ponomarenko Y., Okhrimenko S., Aleksandrov D. The Problem of Unconscious Aggressiveness of Criminals in the Conditions of Postmodern Society Development. *Postmodern Openings*. 2020. No. 11 (2Sup1). P. 182–199. <https://doi.org/10.18662/po/11.2Sup1/186>

Стаття надійшла до редколегії 25.01.2021

Okhrimenko I. – Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8813-5107>;

Kniaziev Yu. – Postgraduate Student of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2354-8426>

Legal and Psychological Characteristics of Communicative Interaction with Witnesses during the Investigation of Hooliganism

The **purpose** of the study is to actualize the legal and psychological features of communicative interaction with witnesses during the pre-trial investigation of hooliganism, the use of their testimony as a means of proof in criminal proceedings. The **methodological basis** of the article is a theoretical and applied analysis of the communicative components of witness testimony as a means of proving hooliganism in criminal proceedings; methods of content analysis of legislative acts, publications of scientists on this issue, the possibility of structural and functional method (when outlining the positions of investigative tactics in cooperation with witnesses) were used. In view of this, it is asserted that the investigation of hooliganism is a complex, multifaceted activity carried out within the time limits established by law. The investigator must identify all the circumstances of the crime and identify the persons involved. In order to perform these tasks, it is necessary to put forward investigative versions skillfully, conduct a number of investigative (search) actions, in particular, interrogations, searches, inspections, appointment of examinations, conducting covert investigative (search) actions, etc. The **scientific novelty** of the obtained results will be the generalization of legal and psychological features of obtaining testimony of witnesses during the pre-trial investigation in hooliganism proceedings, which will help to develop practical recommendations for building a communicative interaction between investigators and witnesses, as well as to improve the professional activities of the subjects of criminal proceedings. **Conclusions.** The witness is one of the most important and widespread sources of evidence in various criminal proceedings. However, as practice shows, even in such circumstances, his testimony should be carefully checked during the pre-trial investigation, and in case of significant contradictions, contradictions of the testimony of the witness to other circumstances of the case – the investigator should use psychological tools of communicative nature to eradicate lies and wittingly false contradictions. It is emphasized that the mental attitude of the witness to deliberately false testimony involves a certain conscious act of will, an algorithm of actions, which he first rethinks before recreating the subject of criminal proceedings stages of formation of this false information, knowing which the investigator, prosecutor or judge can quickly and effectively identify such testimony, record it professionally, properly gather evidence, and prosecute a witness if convicted.

Keywords: hooliganism; pre-trial investigation; investigative (search) actions; interrogation; communicative interaction; psychological method of influence.

Яремчук Р. А. – начальник відділу поліграфологічних досліджень Служби судової охорони, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8866-7947>

Психологічна сутність категорій «неправда» та «брехня» в межах інтерпретації результатів поліграфологічних досліджень

Наукову статтю присвячено психологічному аналізу особливостей диференціації понять «неправда» та «брехня» в наукових дослідженнях українських й іноземних фахівців-психологів. У межах теоретичного аналізу цієї проблеми було розглянуто основні положення наявних у сучасній психологічній науці теорій брехні. Першоджерелами аналізу стали класичні в зазначеній предметній галузі праці К. Ф. Бонда, В. В. Знакова, П. Екмана, В. П. Казміренка, К. Khalmetski, D. Sliwka, E. Feess, F. Kerzenmacher, Т. Левіна, А. Мехрабіана, О. Фрай, У. Фрізена та ін. Такий розгляд дав змогу окреслити психологічні чинники й витoki, що визначають брехню: біологічні, особистісні, ситуативні. Брехня та неправда об'єктивні за своєю суттю, і це надає можливість стверджувати, що вони обґрунтовано можуть бути предметом наукового (поліграфологічного) дослідження та оцінки. **Метою** статті є спроба розмежувати психологічне тлумачення сутності понять «неправда» і «брехня» в межах інтерпретації результатів поліграфологічного дослідження. **Методологія.** Під час підготовки статті використано окремі загальнонаукові та спеціально-наукові методи пізнання, зокрема: історичний, феноменологічний, порівняльний, системний, функціональний, узагальнення. **Наукова новизна.** Відмітними ознаками брехні, на яких необхідно акцентувати увагу поліграфологу, є такі: факт викривлення істини (брехня є об'єктивним продуктом мовленнєвої діяльності суб'єкта щодо фальсифікації інформації); прагнення ввести в оману (навмисність брехні визначає певну мету і створює мотивацію для її досягнення); усвідомленість акту брехні (здатність правильно орієнтуватися в ситуації, визначаючи власну поведінку, і безперервно відслідковувати актуальні переживання); інструментальний характер (брехня є засобом досягнення мети, тобто брехня стає для суб'єкта одним з елементів комунікативного арсеналу, що зорієнтований на прогнозований результат дії); доцільність (метою використання брехні може слугувати прагнення одержання матеріальної та психологічної вигоди (власної, соціально-репутаційної тощо). Виокремлені ознаки доцільно об'єднати в три характерні ознаки брехні: факт викривлення істини; довільність; доцільність. **Висновки.** У реальній дійсності фахівцю-поліграфологу надзвичайно складно відчутти тонку грань, що відділяє брехню від неправди, і визначити не тільки об'єктивні піки поліграм, а й детермінувати їхні істинні мотиви, прагнення та наміри особи. Водночас саме розв'язання цього складного завдання може бути доречною відповіддю на закиди щодо об'єктивності інструментальних методів визначення провини чи невинуватості особи у вчиненні правопорушення.

Ключові слова: поліграф; неправда; брехня; обман; істина; омана.

Вступ

Упродовж останніх 30–40 років фахівці в галузі поліграфології спрямували увагу на вдосконалення технологічних, операційних засад визначення достовірності одержаних результатів дослідження в процесі застосування поліграфа. Цей напрям має значні досягнення та здобутки. Водночас питання доцільності залучення зазначеного методу психофізіологічного дослідження та його доказовості залишилися дискусійними. На наш погляд, наближення до формулювання відповідей на них знаходиться в площині психологічного розуміння сутності феноменів «неправда» та «брехня» й ознак їх диференціації в межах інтерпретації результатів поліграфологічного дослідження.

Протягом останніх десятиліть філософи, психологи, практичні поліграфологи так чи інакше долучалися до проблеми брехні. Окреслену тематику висвітлено в працях українських й іноземних науковців, а саме: виявлення конкретних поведінкових ознак людини, яка говорить неправду, за допомогою поліграфа (П. Екман, Т. Левін, А. Мехрабіан, У. Фрізен, О. Фрай та ін.); аналіз кроскультурних аспектів сприйняття брехні (К. Ф. Бонд, Б. М. де Пауло та ін.); брехлива

поведінка як елемент «соціальних ігор брехні» (E. Feess, F. Kerzenmacher, K. Khalmetski, D. Sliwka); пошук висхідних передумов шкал брехні, які дають змогу виміряти нечесність у співвідношенні із соціальними очікуваннями (G. Feldman, H. Lian, M. Kosinski, D. Stillwell); характеристика використання брехні задля уникнення негативних оцінок (U. Gneezy, C. Graver, S. Saccardo, F. Tausch та ін.). Класичними вже стали праці, присвячені дослідженню брехні, М. М. Бахтіна, Г. Ч. Гусейнова, Б. І. Дубровського, В. В. Знакова, В. П. Казміренка, Ю. І. Холодного та ін.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є спроба розмежувати психологічне тлумачення сутності понять «неправда» і «брехня» в межах інтерпретації результатів поліграфологічного дослідження.

Виклад основного матеріалу

У масовій груповій свідомості брехня є межею між нормою, мораллю, правдою як важливими й фундаментальними екзистенційними цінностями. Як складний інтенціональний аспект когнітивної та

моральної сфери особистості брехня супроводжує всі магістралі людської комунікації в усіх стратах суспільного буття. Брехня – це феномен, притаманний особистості як соціальному суб'єкту взаємодії. Для визначення брехні використовують різноманітні категорії, однак у побутовій свідомості брехня асоціюється з негативною дією, що соціально не схвалюється, чи процесом, який її породжує внаслідок маніпуляцій свідомістю іншої людини (Grachev, & Melnik, 1999).

Аналіз наукових першоджерел з проблеми дослідження дає підстави виокремити такі психологічні чинники й витоки, що визначають брехню: біологічні (К. Бюллер, Дж. Селлі, В. Штерн), соціальні (Л. Колберг, О. Ліпман, Ж. Піаже), особистісні (Д. Д. Брагінські, В. В. Знаков, Р. Е. Креут, Б. де Паоло, Дж. Д. Прайс, О. Фрай), ситуативні (Ж. Дюпра, М. Ю. Коноваленко, Ю. В. Щербатих, П. Екман та ін.). Крім цього, К. Сарні та М. Льюїс вважають, що глибинна сутність брехні завжди зумовлена сильними емоціями, спричиненими почуттям провини, страху, загрози, заздрості, водночас – почуттям відповідальності, піклування та співчуття. На підставі узагальнення наявних результатів досліджень можна виокремити основні детермінантні мотиви брехні в спілкуванні. Підстави викривлення дійсності полягають у прагненні людини, що бреше: вирізнитися поміж інших, справити враження, захиститися від почуття неповноцінності, незручності; зберегти соціальні відносини, трансформоване прагнення допомогти іншим задля досягнення глибоко власних цілей тощо. З огляду на мотивацію особистості, що переважає, визначають п'ять основних різновидів брехні як елементу адаптивної поведінки: брехня як самозахист і засіб підтримки самооцінки; брехня заради збереження соціальних відносин і соціального статусу; брехня задля допомоги іншим; брехня з метою самопрезентації; брехня задля досягнення власних завдань. Цільове призначення брехні та її особливості використання в соціальних контактах пов'язані з характеристикою особистості, задоволеністю сталістю системи соціальних контактів і місцем у стратифікації суспільних відносин, з притаманними стратегіями поведінки в міжособистісних стосунках і рівнем соціально-психологічної адаптивності.

На переконання В. Штерна та С. І. Симоненко, брехні притаманні три основні ознаки: усвідомлення брехливості, намір ввести в оману, доцільність (спрямованість на досягнення користі чи відхилення втрати) (Ilin, 2009). Н. В. Крогіус виокремлює такі відмітні особливості брехні:

– це явище суто соціальне. Воно існує виключно в системі «людина – людина», усна чи письмова, вона завжди спрямована на інших людей;

– брехня принципово відрізняється від хибних думок і помилок, оскільки ґрунтується на усвідомленні суб'єктом неправдивості висловлюваних ним положень;

– це породження логіки, а не інтуїції;

– брехня ніколи не є самоціллю, це засіб впливу на іншу людину. Її використовують з метою сформувати бажані оцінки й судження та переконати діяти у необхідному напрямі.

Дослідник Є. П. Ільїн вважає, що поняття брехні, неправди належать до повідомлення, у якому факти цілеспрямовано викривляються чи замовчуються та не стосуються суб'єктивного сприйняття іншої людини (Krogius, 2009). Брехня та неправда об'єктивні за своєю суттю, це дає підстави стверджувати, що вони обґрунтовано можуть бути предметом наукового (поліграфологічного) дослідження та оцінки. Тобто результати виявлення брехні як об'єктивно наявного явища та її ідентифікація можуть бути по трактовані як складовий елемент оцінки ступеня приналежності чи провини особи в діях, що є значущими в правовому полі. Водночас К. Мелітан вважає брехню ознакою аморальності, оскільки діти й дорослі починають обманювати, коли в їхніх вчинках з'являється погане, що необхідно приховати від інших (Melitan, 2007). У його праці брехню розглянуто з позицій моральних норм поведінки, на протилежному полюсі до неї знаходиться психологічна теорія О. Ліпмана про брехню як вольову дію, спрямовану на результат (Lipmann, & Adam, 1929).

Проміжну позицію обстоює В. Штерн. Він визначає брехню як свідомо неправильне твердження, інструмент введення в оману інших задля досягнення власних завдань. Науковець припускає наявність інших неправдивих тверджень. Брехню вирізняють три ознаки: усвідомлення брехливості, прагнення обманути, доцільність. Перші дві ознаки відрізняють брехню від ілюзій спогадів, а третя – від фантастично неправдивих тверджень (Shtern, 1922). Наявні й інші погляди на сутність брехні в житті особистості: трактування брехні через її зв'язок з усвідомленням власної цінності, власних дій та вчинків; брехня як маніфестація (вияв) людської сутності, стале тло свідомості тощо. Загалом можна стверджувати, що брехня та неправда є неминучими супутниками (соціально-психологічними компонентами) життєдіяльності людини в суспільстві. Тому спроби виключити із психологічної площини об'єктивний моніторинг й оцінку брехні та неправди є утопічними та науково не обґрунтованими.

У праці «Детекція брехні та обману» О. Фрай визначає брехню як успішну чи безуспішну навмисну спробу сформувати в іншій людині переконання, яке комунікатор вважає неправильним. Її здійснюють без дозволу та попередження (Fray, 2006). Учений вважає, що брехня може

обумовлюватися не тим фактом, що конкретна людина щось вчинила. Брехня може бути захисною реакцією невинного. Побоювання несправедливого звинувачення та покарання нерідко підштовхує підозрюваного на заперечення фактів дійсності та брехливі твердження, у яких він шукає засоби захисту від помилкових підозр. На відміну від брехні, обман – це напівправа, що провокує людину на помилкові висновки. Обманщик повідомляє тільки частину істинних свідчень, водночас він приховує іншу частину важливої інформації, яка необхідна для формування правильного умовиводу. Неправда й обман ґрунтуються на неповноті інформації. Водночас обман вирізняється свідомим прихованням відомої інформації та має іншу мету, крім передання повідомлення. У ситуації неправди людина вірить у реальність існування чогось, проте помиляється. Унаслідок цього вона говорить неправду, не усвідомлюючи цього.

Із цього приводу О. Фрай вважає, що передумови брехні глибоко соціальні, людина бреше з метою здійснити на інших позитивне враження, захистити себе від негативних оцінок оточення, уникнути покарання, зберегти звичні соціальні зв'язки. Неправда може ґрунтуватися на щирій омани чи на неповному знанні предмета розмови.

З-поміж визначення брехні й неправди найбільш виваженою та науково обґрунтованою, на наш погляд, є позиція В. В. Знакова. Брехню він тлумачить як свідоме викривлення відомої суб'єкту комунікації інформації з метою ввести співрозмовника в оману. До переліку ознак брехні, з огляду на таке визначення, належать: факт викривлення істини (брехня є об'єктивним продуктом мовленневої діяльності суб'єкта щодо фальсифікації інформації); прагнення ввести в оману (навмисність брехні визначає певну ціль і створює мотивацію для її досягнення, брехня вирізняється спрямованістю, селективністю, бажаністю та суб'єктивним переживанням акту брехні); усвідомленість акту брехні (здатність правильно орієнтуватися в ситуації, визначаючи власну поведінку та безперервно відслідковуючи актуальні переживання); інструментальний характер (брехня є засобом досягнення цілі, тобто брехня стає для суб'єкта одним з елементів комунікативного арсеналу, що зорієнтований на прогнозований результат дій); доцільність (метою використання брехні може слугувати прагнення одержати матеріальну та психологічну вигоду (власну, соціально-репутаційну тощо)). Виокремлені ознаки доцільно об'єднати в три характерні ознаки брехні: факт викривлення істини; довільність; доцільність. Брехня у психічно здорової, нормально розвинутої людини визначається реальними мотивами та спрямована на досягнення конкретних завдань. Обман і брехня виникають у ситуації зіткнення

інтересів, моральних норм декількох людей, де неможливе досягнення бажаного результату іншим шляхом. Спорідненою рисою обману та брехні є свідоме прагнення людини викривити істину.

Для диференціації розуміння брехні та близьких за значенням понять В. В. Знаков виокремлює дев'ять пов'язаних категорій. Їх характеристика дає змогу проаналізувати психологічну сутність понять «неправда» та «брехня» з позиції трьох критеріїв: фактична істинність твердження, віра комунікатора в істинність висловлювання, наявність чи відсутність наміру ввести в оману.

Поняття «правда» тлумачать так: людина говорить те, що, на її думку, відповідає істині, фактам, вона вірить в істинність власних слів і не має наміру ввести в оману партнера. У випадку, коли суб'єкт сумнівається в істинності власних суджень, але все ж таки, керуючись певними міркуваннями, формулює його, це ситуація «випадкової правди». Вербальний компонент омани – «неправда» – вирізняється тим, що людина, вірячи в реальність чогось, насправді помиляється і каже неправду, однак вважає її правдою. У комунікативних ситуаціях людина нерідко спеціально викривляє факти, але жартує. У цьому випадку, зазначає В. В. Знаков, ідеться про іронію, метафору, алегорію. «Прибrehати» – це характеристика немотивованої та неістотної брехні, обумовленої прагненням суб'єкта збагатити дійсність, зробити комусь приємне чи опинитися в центрі уваги. До цієї категорії належать компліменти, перебільшення, лестощі тощо.

Одним з випадків, коли суб'єкт має намір ввести в оману партнера, є обман. Він ґрунтується на прагненні одного з комунікаторів сформувати в партнера неправильне уявлення про предмет обговорення, проте не викривляючи факти. Відмітна риса обману – повна відсутність у ньому брехливих свідчень, прямих викривлень правди. Обман – це напівправа, яку повідомили партнеру, розраховуючи на те, що він дійде помилкових висновків, але вони не будуть відповідати намірам комунікатора. Повідомляючи інформацію партнеру, комунікатор навмисно приховує деякі справжні факти, важливі для розуміння інформації загалом. Тобто в повідомленні чи групі повідомлень бракує елемента необхідної інформації, унаслідок чого в партнера формується помилкове уявлення про об'єкт.

Ще одне поняття, що має суттєве значення для розмежування близьких за змістом із брехнею та неправдою категорій, є поняття самообману.

Психологія спілкування та взаєморозуміння тлумачить самообман як особливий випадок внутрішнього діалогу, де два учасники комунікації

представлені в одній особі. З логіко-гносеологічної позиції явище самообману містить невіршену суперечність: людина одночасно повинна вірити двом полярним судженням. Тобто, якщо суб'єкт обманює себе, то він знає, що судження є брехливим, водночас, він переконує себе в його правильності. Вирізняють такі форми самообману: самообман щодо самого себе, стосовно інших і щодо предметів, подій, обставин. Доречним, на наш погляд, є пояснення зазначених форм В.В. Знаковим як виявів механізмів психологічного захисту (витіснення, раціоналізація, заперечення тощо).

Наступною категорією, що виокремлює науковець, є «уявна брехня». В.В. Знаков трактує її з позицій наявної суперечності між суб'єктивним і об'єктивним аспектами брехні, що може трапитися в спілкуванні людей. Прикладом є впевненість особи в тому, що вона збрехала партнеру, і реальним фактом брехні. Для кваліфікації зазначеного різновиду брехні достатньо, щоб один із партнерів у спілкуванні, висловлюючи судження, думав, що він свідомо й навмисно викривляє факти чи інформацію. Однак, оскільки він помиляється, цей вид повідомлення вважають суб'єктивною, уявною брехнею.

Класичний різновид брехні – відверта брехня. Відверта брехня – це навмисна передача свідчень, які не відповідають дійсності. Мета брехуна – за допомогою вербальних і невербальних засобів дезінформувати партнера, ввести його в оману щодо реальної ситуації в значущій для комунікаторів предметній сфері.

Наукова новизна

Відмітними ознаками брехні, на яких необхідно акцентувати увагу поліграфологу, є

такі: факт викривлення істини (брехня є об'єктивним продуктом мовленнєвої діяльності суб'єкта щодо фальсифікації інформації); прагнення ввести в оману (навмисність брехні визначає певну мету і створює мотивацію для її досягнення); усвідомленість акту брехні (здатність правильно орієнтуватися в ситуації, визначаючи власну поведінку, і безперервно відслідковувати актуальні переживання); інструментальний характер (брехня є засобом досягнення мети, тобто брехня стає для суб'єкта одним з елементів комунікативного арсеналу, що зорієнтований на прогнозований результат дій); доцільність (метою використання брехні може слугувати прагнення одержання матеріальної та психологічної вигоди (власної, соціально-репутаційної тощо). Виокремлені ознаки доцільно узагальнити в три характерні ознаки брехні: факт викривлення істини; довільність; доцільність.

Висновки

Розмежування неправди та брехні є достатньо складним завданням для психологів-науковців. Безумовно, це є проблемою і для фахівців-практиків, які мають виявити різноманітні форми цих феноменів у повсякденному житті. У реальній дійсності фахівцю-поліграфологу надзвичайно складно відчутти тонку грань, що відділяє брехню від неправди, і визначити не тільки об'єктивні піки поліграм, а й детермінувати їх істинні мотиви, прагнення та наміри особи. Водночас саме розв'язання цього складного завдання може бути доречною відповіддю на закиди щодо об'єктивності інструментальних методів визначення провини чи невинуватості особи у вчиненні правопорушення.

REFERENCES

- Bogaard, G., Meijer, E.H., Vrij, A., & Merckelbach, H. (2016). Strong, but wrong: Lay people's and police officers' beliefs about verbal and nonverbal cues to deception. *Plos One*, 11(6). doi: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0156615>.
- Colwell, L.H., Miller, H.A., Miller, R.S., & Lyons, P.M. (2006). US police officers' knowledge regarding behaviors indicative of deception: Implications for eradicating erroneous beliefs through training. *Psychology, Crime & Law*, 12, 489-503. doi: <https://doi.org/10.1080/10683160500254839>.
- Denault, V., Plusquellec, P., Jupe, L.M., St-Yves, M., Dunbar, N.E., Hartwig, M., & Koppen, P.J. (2020). The analysis of nonverbal communication: The dangers of pseudoscience in security and justice contexts. *Anuario de Psicología Jurídica*, 30, 1-12. doi: 10.5093/apj2019a9.
- Fray, O. (2006). *Lozn. Tri sposoba vyjavleniia. Kak chitat mysli Iznetsa, kak obmanut detektor Izni [Lie Three ways to identify. How to read a liar's mind, how to trick a lie detector]*. SPb.: Praym-EVROZNAK [in Russian].
- Grachev, V.G., & Melnik, I.K. (1999). *Manipulirovanie lichnosti: organizatsiia, sposoby i tekhnologii informatsionno-psikhologicheskogo vozdeystviia [Personality manipulation: organization, methods and technologies of information and psychological impact]*. Moscow: In-t filosofii RAN [in Russian].
- Hauch, V., Sporer, S.L., Michael, S.W., & Meissner, C.A. (2016). Does training improve detection of deception? A meta-analysis. *Communication Monographs*, 43, 283-343. doi: <https://doi.org/10.1177/0093650214534974>.
- Ilin, E.P. (2009). *Psikhologija obshcheniia i mezhlichnostnykh otnosheniy [Psychology of communication and interpersonal relations]*. SPb.: Piter [in Russian].

- Kazmirenko, V. (2018). Lies and Deception as a Means of Protecting Information which is Hidden. *Yurydychna psykholohiia, Legal psychology*, 2, 20-29.
- Krogius, N.V. (2009). Pravda o lzni: problema refleksii [The Truth About Lies: The Problem of Reflection]. *Izvestiia Saratovskogo universiteta, Saratov University Bulletin*, 9(3), 105-110 [in Russian].
- Lipmann, O., & Adam, L. (1929). *Lozn v prave [Lies in the right]*. A.E. Brusilovskiy, Ed.). Kharkov: Iurid. izd-vo Ukrainy [in Russian].
- Mann, H., Garcia-Rada, X., Houser, D., & Ariely, D. (2014). Everybody else is doing it: Exploring social transmission of lying behavior. *Plos One*, 9(10). doi: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0109591>.
- Masip, J. (2017). Deception detection: State of the art and future prospects. *Psicothema*, 29, 149-159. doi: <https://doi.org/10.7334/psicothema2017.34>.
- Melitan, K. (2007). *Psikhologiiia Izni [The psychology of lies]*. Moscow–SPb.: AST; Sova [in Russian].
- Shtern, V. (1922). Izuchenie svidetelskikh pokazaniy [Examination of testimony]. *Problemy psikhologii. Lozn i svidetelskie pokazaniia, Psychology problems. Lies and testimony*, 1, 40-72 [in Russian].
- Simonenko, S.I. (2003). Psikhologicheskie osnovaniia otsenki loznnnykh i pravdivykh soobshcheniy [Psychological grounds for evaluating false and true messages]. *Candidate's thesis*. Moscow: RGB [in Russian].
- Vrij, A., Hartwig, M., & Granhag, P.A. (2019). Reading lies: Nonverbal communication and deception. *Annual Review of Psychology*, 70, 295-317. doi: <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-010418-103135>.
- Znakov, V.V. (1993). Nepravda, lozn i obman kak problemy psikhologii ponimaniia [Lies, lies and deceit as problems of the psychology of understanding]. *Voprosy psikhologii, Psychology issues*, 2, 9-16 [in Russian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Bogaard G., Meijer E. H., Vrij A., Merckelbach H. Strong, but wrong: Lay people's and police officers' beliefs about verbal and nonverbal cues to deception. *Plos One*. 2016. No. 11 (6). doi: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0156615>.
- Colwell L. H., Miller H. A., Miller R. S., Lyons P. M. US police officers' knowledge regarding behaviors indicative of deception: Implications for eradicating erroneous beliefs through training. *Psychology, Crime & Law*. 2006. No 12. P. 489–503. doi: <https://doi.org/10.1080/10683160500254839>.
- Denault V., Plusquellec P., Jupe L. M., St-Yves M., Dunbar N. E., Hartwig M., Koppen P. J. The analysis of nonverbal communication: The dangers of pseudoscience in security and justice contexts. *Anuario de Psicologia Juridica*. 2020. No. 30. P. 1–12. doi: 10.5093/apj2019a9.
- Фрай О. Ложь. Три способа выявления. Как читать мысли лжеца, как обмануть детектор лжи : руководство. СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. 284с.
- Грачев В. Г., Мельник И. К. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия : науч. изд. М. : Ин-т философии РАН, 1999. 235 с.
- Hauch V., Sporer S. L., Michael S. W., Meissner C. A. Does training improve detection of deception? A meta-analysis. *Communication Monographs*. 2016. No. 43. P. 283–343. doi: <https://doi.org/10.1177/0093650214534974>.
- Ильин Е. П. Психология общения и межличностных отношений : монография. СПб. : Питер, 2009. 576 с.
- Kazmirenko V. Lies and Deception as a Means of Protecting Information which is Hidden. *Юридична психологія*. 2018. № 2. С. 20–29.
- Крогиус Н. В. Правда о лжи: проблема рефлексии. *Известия Саратовского университета*. 2009. Т. 9. Вып. 3. С. 105–110. (Серия «Философия. Психология. Педагогика»).
- Липманн О., Адам Л. Ложь в праве : монография / предисл. и пер. А. Е. Брусиловский. Харьков : Юрид. изд-во Украины, 1929. 189 с.
- Mann H., Garcia-Rada X., Houser D., Ariely D. Everybody else is doing it: Exploring social transmission of lying behavior. *Plos One*. 2014. No. 9 (10). doi: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0109591>.
- Masip J. Deception detection: State of the art and future prospects. *Psicothema*. 2017. No. 29. P. 149–159. doi: <https://doi.org/10.7334/psicothema2017.34>.
- Мелитан К. Психология лжи : монография. М.–СПб. : АСТ ; Сова, 2007. 214 с.
- Штерн В. Изучение свидетельских показаний. *Проблемы психологии. Ложь и свидетельские показания*. 1922. Вып. 1. С. 40–72.
- Симоненко С. И. Психологические основания оценки ложных и правдивых сообщений : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. М. : РГБ, 2003. 117 с.
- Vrij A., Hartwig M., Granhag P. A. Reading lies: Nonverbal communication and deception. *Annual Review of Psychology*. 2019. No. 70. P. 295–317. doi: <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-010418-103135>.
- Знаков В. В. Неpravda, ложь и обман как проблемы психологии понимания. *Вопросы психологии*. 1993. № 2. С. 9–16.

Стаття надійшла до редколегії 26.01.2021

Yaremchuk R. – Head of Polygraph Research Department of the Judicial Protection Service, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8866-7947>

The Psychological Essence of the Categories of «Untruth» and «Lie» in the Interpretation of the Results of Polygraphic Research

*The scientific article is devoted to the psychological analysis of features of differentiation of concepts of untruth and lies in scientific researches of domestic and foreign experts-psychologists. Theoretical consideration of this problem led to appeal to the basic tenets of theories of lies available in modern psychological knowledge. The primary sources of analysis were the classics in this subject area of work K. Bond, V. Znakov, P. Ekman, V. Kazmirenko, K. Khalmetski, D. Sliwka, E. Feess, F. Kerzenmacher, W. Friesen, A. Mehrabian, O. Fry, T. Levin and others. The review allowed to identify the following psychological factors and sources that determine lies: biological, personal, situational. Lies and untruths are objective in nature – this suggests that they can reasonably be the subject of scientific (polygraphic) research and evaluation. The **purpose** of the article is to try to distinguish between the psychological interpretation of the essence of the concepts of «untruth» and «lie» within the interpretation of the results of polygraphic research. **Methodology.** During the preparation of the article, some general scientific and special scientific methods of cognition were used, in particular: historical, phenomenological, comparative, systemic, functional, generalization. **Scientific novelty.** The most distinctive features of a lie that need to be emphasized by a polygraph examiner are: the fact of distortion of the truth (a lie is an objective product of the subject's speech activity on the falsification of information); the desire to mislead (the intent of a lie determines a certain goal and creates motivation to achieve it); awareness of the act of lying (the ability to correctly navigate the situation, determining their own behavior and continuously monitor current experiences); instrumental nature (lying acts as a means to an end, ie lying becomes for the subject one of the elements of the communicative arsenal, which is focused on the predicted result of actions); expediency (the purpose of using lies may be the desire to obtain material and psychological benefits (own, socio-reputational, etc.). Selected features should be summarized in three characteristic features of lies: the fact of distortion of truth; expediency. **Conclusions.** In reality, it is incredibly difficult for a polygraph specialist to feel the fine line between lies and untruths and to determine not only the objective peaks of polygrams, but also to determine their true motives, aspirations and intentions. At the same time, the solution of this difficult problem may be an appropriate response to the allegations of objectivity of instrumental methods of determining the guilt or innocence of a person in committing an offense.*

Keywords: polygraph; untruth; lie; deception; truth; deception.

Лісіцький А. В. – здобувач Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9908-6267>

Тактика огляду місця події під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу

*Розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, потребує посиленої уваги, адже свідчить про застосування загальнонебезпечного способу, що впливає на кваліфікацію злочину. Визначальне місце серед засобів розслідування посідають слідчі (розшукові) дії, зокрема огляд місця події. Метою статті є дослідження організації і тактики огляду місця події під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу. **Методологія.** У процесі дослідження використано загальнонаукові та спеціальні методи, а саме: методи формальної логіки (аналіз, синтез, дедуція, індукція, аналогія); спеціально-правові методи: порівняльно-правовий, системно-структурний, метод системного аналізу. **Наукова новизна.** На підставі вивчення теоретичних й емпіричних джерел засвідчено важливість залучення спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, зокрема: інспектора-криміналіста чи техника-криміналіста Національної поліції України, експерта Експертної служби МВС України, спеціаліста територіального органу Державної служби України з надзвичайних ситуацій. Залежно від слідчої ситуації до проведення огляду місця події можуть залучати спеціаліста вибухотехнічного підрозділу, кінолога зі службовим собакою та ін. **Висновки.** Організаційно-тактичними завданнями огляду місця події під час розслідування злочинів, вчинених шляхом підпалу, є: пошук осередку пожежі за слідами, залишеними вогнем на вертикальних і горизонтальних поверхнях; зіставлення ознак осередку з особливостями конструкції та роботи устаткування, якість речовин і матеріалів; перевірка стану засобів автоматичного виявлення та гасіння пожежі; застосування всіх наявних можливостей щодо виявлення та вилучення предметів – носіїв доказової інформації.*

Ключові слова: пожежа; кримінальне провадження; досудове розслідування; слідчі (розшукові) дії; організація; тактика.

Вступ

Розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, є актуальним завданням для правоохоронних органів, адже свідчить про застосування загальнонебезпечного способу, впливає на кваліфікацію злочину. Наприклад, ст. 194 КК України передбачає настання кримінальної відповідальності за умисне знищення або пошкодження майна. За умови вчинення таких діянь шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом ідеться про кваліфікований склад кримінального правопорушення, і відповідальність настає за ч. 2 ст. 194 КК України. Статистичні дані Офісу Генерального прокурора засвідчують актуальність проблематики, адже 2020 року було обліковано 2136 кримінальних правопорушень, зареєстрованих за ст. 194 КК України, із них лише 215 особам було вручено повідомлення про підозру, з обвинувальним актом направлено до суду 147 кримінальних проваджень. Щодо умисного знищення або пошкодження майна, вчиненого шляхом підпалу (ч. 2 ст. 194 КК України), 2020 року обліковано 927 кримінальних правопорушень, із них лише 147 особам було вручено повідомлення про підозру, направлено з обвинувальним актом до суду 103 кримінальних проваджень ("Yedunyi zvit", 2020). Відмінність між кількістю зареєстрованих кримінальних правопорушень і кримінальних проваджень, у яких повідомлено про підозру й направлених з

обвинувальним актом до суду, засвідчує про проблеми в доказуванні обставин кримінальних правопорушень, необхідність підвищення ефективності досудового розслідування.

Визначальне місце серед засобів розслідування злочинів посідають слідчі (розшукові) дії (Chornous, 2017, p. 173). Відповідно до ч. 1 ст. 223 КПК України, слідчі (розшукові) дії є діями, спрямованими на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні ("Kryminalnyi protsesualnyi kodeks", 2012).

Україні необхідним є надання практичних рекомендацій щодо підвищення якості розслідування та проведення окремих слідчих (розшукових) дій, формування системи криміналістичного забезпечення їх проведення (Chornous, 2020, p. 40-51). Така слідча (розшукова) дія як огляд місця події має важливе значення під час розслідування злочинів, вчинених шляхом підпалу.

Огляд місця події полягає в дослідженні матеріальної обстановки місця вчинення кримінального правопорушення шляхом безпосереднього особистого його сприйняття слідчим, прокурором, іншими учасниками огляду, з метою виявлення, фіксації та вилучення слідів кримінального правопорушення й інших речових доказів, з'ясування механізму події, інших

обставин, що мають значення для кримінального провадження (Piaskovskiy et al., 2020, p. 416).

Слід зауважити, що правильна організація і тактика огляду місця події має важливе значення під час розслідування злочинів, вчинених шляхом підпалу. Акцентуємо увагу на цьому питанні в межах цієї наукової статті.

Мета і завдання дослідження

Мета статті – висвітлити організацію і тактику огляду місця події під час розслідування злочинів, вчинених шляхом підпалу.

Питання розслідування злочинів, вчинених шляхом підпалу, розглядали у своїх дисертаційних дослідженнях М. Ю. Бузинарський «Методика розслідування умисного знищення або пошкодження майна шляхом підпалу», Г. М. Степанова «Особливості предмета доказування у справах про підпали з метою приховування злочинів». Питання огляду місця події під час розслідування пожеж розглянув М. Л. Цимбал (Tsymbal, 2004) у роботі «Тактика огляду місця події при розслідуванні пожеж». Однак проведення огляду місця події під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, не було предметом окремого наукового дослідження.

Виклад основного матеріалу

Пожежі є найбільш руйнівними стихійними лихами, що завдають не тільки матеріальних збитків, а й призводять до людських жертв. Вони можуть виникати внаслідок різних причин, однією з яких є навмисний підпал. Під час огляду місця події, з метою встановлення характеристики пожежі, визначення ознак, які свідчать про підпал, слідчий залучає спеціалістів, які вивчають характерні ознаки. До основних характеристик належать такі:

- ідентифікація більше ніж одного вогнища загоряння або задимлення;
- наявність деталей і конструкційних елементів пристроїв та механізмів для підпалу;
- наявність частинок легкозаймистих і горючих рідин, речовин, запальних елементів або слідів їх дії в осередку спалаху;
- характерні особливості й динаміка початкової стадії розвитку пожежі;
- низька ймовірність або неможливість утворення вогнища загоряння без додаткового джерела енергії;
- характерне місце розташування вогнища загоряння тощо ("Kvalifikatsiini oznaku", 2019).

Діяльність слідчого, спеціалістів із виявлення ознак пожежі та встановлення ознак вчиненого підпалу під час огляду місця події здійснюється згідно з вимогами КПК України й підзаконними нормативно-правовими актами.

Відповідно до Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні, затвердженої наказом МВС України від 7 липня 2017 року № 575 ("Nakaz MVS", 2017), після надходження до органу, підрозділу поліції інформації про вчинення кримінального правопорушення та внесення інформації до ЄРДР здійснюють комплекс першочергових заходів і невідкладних слідчих (розшукових) дій, спрямованих на встановлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, та з'ясування всіх обставин події.

До однієї з важливих слідчих (розшукових) дій належить огляд місця події. Відомчими нормативно-правовими документами передбачено проведення цієї слідчої (розшукової) дії слідчо-оперативною групою (СОГ). До складу СОГ включають слідчого (або дізнавача) (він є старшим), працівника оперативного підрозділу, інспектора-криміналіста (техніка-криміналіста), за необхідності – кінолога зі службовим собакою.

За умови проведення огляду місця події під час розслідування злочинів, вчинених шляхом підпалу, відбувається залучення спеціалізованої пересувної лабораторії та працівників Експертної служби МВС України. Згідно з Інструкцією про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби МВС України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події, затвердженої наказом МВС України від 3 листопада 2015 року № 1339, спеціалізована пересувна лабораторія Експертної служби МВС України може залучатися до участі в проведенні огляду місця події в кримінальному провадженні за клопотанням керівника органу досудового розслідування або особи, що виконує його обов'язки, у разі виникнення об'єктивних обставин, пов'язаних із вчиненням низки злочинів (кримінальних правопорушень), зокрема й «пожежі, під час якої загинуло двоє і більше осіб або госпіталізовано до медичних закладів п'ятеро і більше осіб» ("Nakaz MVS", 2015).

Необхідним є залучення як спеціалістів працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій (ДСНС) відповідно до Порядку спільних дій Національної поліції України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій та Експертної служби МВС України під час проведення огляду місця пожежі, виявлення, припинення, попередження та розслідування кримінальних правопорушень та інших подій, пов'язаних з пожежами, затвердженого наказом МВС України 24 липня 2017 року № 621 ("Nakaz MVS", 2017).

Цей Порядок визначає завдання, функції, права й обов'язки посадових осіб Національної поліції України, ДСНС, Експертної служби МВС під час проведення огляду місця пожежі, виявлення, припинення, попередження та розслідування кримінальних правопорушень та інших подій, пов'язаних із пожежами.

Для участі в огляді місця пожежі обов'язково залучають спеціалістів з гасіння, ліквідації та дослідження пожежі, за потреби можуть залучати відповідних спеціалістів газового господарства, енергонагляду й технічного нагляду, з ремонту побутової техніки, контролю за устаткуванням, ремонтом й експлуатацією систем пічного опалення тощо. Керівництво територіальних органів поліції та ДСНС узгоджує з керівниками відповідних підприємств, установ та організацій, де працюють такі спеціалісти, порядок їх виклику й прибуття на місце пожежі.

Специфічним учасником огляду місця події під час розслідування пожеж є працівник ДСНС. Він набуває статусу спеціаліста, що фіксується в протоколі слідчої (розшукової) дії. Під час проведення огляду місця події його завдання полягають у допомозі слідчому щодо планування проведення слідчої (розшукової) дії, висуненні версій та їх перевірці, передусім що стосуються причин виникнення пожежі. Спеціаліст з дослідження пожеж встановлює осередок пожежі, механізм її розвитку, виявляє, попередньо досліджує, фіксує, вилучає зразки, технічну й іншу документацію та предмети, що стосуються події кримінального правопорушення і надалі можуть бути визнані речовими доказами.

Також спеціаліст із дослідження пожеж надає допомогу в складенні протоколу й додатків до нього, адже володіє необхідною термінологією, надає слідчому допомогу у фіксації в протоколі огляду місця події інформації щодо виявлених зразків, об'єктів, речовин тощо. Увагу акцентують на дослідженні системи протипожежного захисту. Оцінюють її наявність, справність, відповідність встановленим вимогам.

Спеціаліст з дослідження пожеж також реалізує профілактичну функцію, адже повідомляє слідчому, керівництву ДСНС інформацію про недоліки в системі протипожежного захисту, зазначає (письмово й усно) про заходи, яких необхідно вжити.

Також цей спеціаліст проводить попереднє дослідження стану справності систем протипожежного захисту чи їх окремих елементів. За результатами здійснених досліджень, спеціаліст з дослідження пожеж готує і надає слідчому «акт про пожежу». Цей документ має важливе значення для кваліфікації кримінального правопорушення, надалі може бути використаний судовим експертом пожежно-технічної експертизи.

Наукова новизна

Отже, важливість спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, і нормативно-правовими актами регламентовано залучення:

– інспектора-криміналіста (техніка-криміналіста) – працівника Національної поліції;
– експерта – працівника Експертної служби МВС України;

– спеціаліста територіального органу ДСНС.

Залежно від слідчої ситуації до проведення огляду місця події з метою виконання поставлених завдань можуть залучати спеціаліста вибухотехнічного підрозділу, кінолога зі службовим собакою та ін.

Організаційно-тактичними завданнями огляду місця події під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, є:

1) пошук осередкового конусу за слідами, залишеними вогнем на вертикальних і горизонтальних поверхнях;

2) зіставлення ознак осередку з особливостями конструкції та роботи устаткування, якостями речовин і матеріалів, що застосовують у технологічному процесі;

3) перевірка стану засобів автоматичного виявлення та гасіння пожежі;

4) застосування всіх наявних можливостей щодо виявлення та вилучення предметів й інших носіїв доказової інформації: електропроводка зі слідами пошкодження ізоляції, короткого замикання; електронагрівальні прилади, зразки дерев'яних конструкцій з найвищим ступенем термічного впливу, пожежного сміття, ґрунту в районі розміщення передбачуваного осередку пожежі, ємності з рештками легкозаймистих речовин, засоби підпалу тощо (Taras, Kitseliuk, & Hryha, 2017, p. 19).

Особливістю підготовки до огляду місця події є здебільшого відсутність у слідчого достовірної інформації щодо причини підпалу, виникнення пожежі. Загальними версіями є підпал, порушення правил пожежної безпеки, необережне поводження з вогнем, а також займання під впливом природних факторів.

Огляд місця події проводять за трьома етапами:

1. Підготовчий етап на місці події, під час якого вивчають навколишню обстановку. Насамперед встановлюють обставини, які передували пожежі (з'ясовують кількість осіб, які були поряд із місцем події, та їх ознаки; час, умови, обстановка вчинення пожежі; визначення меж згарища й «опорних точок» огляду).

2. Етап безпосереднього огляду місця події: відбувається визначення осередку пожежі, особливостей пожежного навантаження та

джерела запалювання; установлення напрямків розповсюдження вогню; порівняння всього побаченого із закономірностями виникнення та розвитку пожежі; виявлення негативних можливих обставин на місці події.

3. Заключний етап огляду місця події: вилучення речових доказів; фіксація результатів огляду місця події (Bezvesilnyi, & Diachenko, 2007, p. 6).

Необхідність застосування різних науково-технічних засобів також є ознакою огляду місця пожежі. За цільовим призначенням їх поділяють на такі види: 1) технічні засоби фіксації (фотоапарат, відеокамера); 2) засоби виявлення мікрооб'єктів, маловидимих слідів (лупи, магнітні й немагнітні порошки, пінцети, липкі плівки); 3) засоби для пошуку слідової інформації (ультрафіолетові й інфрачервоні освітлювачі); 4) засоби фіксації та вилучення слідів (гіпс, силіконові пасти, пластилін, лаки); 5) засоби дактилоскопіювання для одержання відбитків пальців у живих осіб і трупів; 6) комплекти науково-технічних засобів (уніфіковані валізи, пересувні криміналістичні лабораторії); 7) засоби для лабораторного дослідження речових доказів тощо.

Під час проведення огляду місця події щодо підпалу в розпорядженні СОГ повинні бути: слідчий портфель, слідча валіза, фото-, аудіо-, відеоапаратура, пакувальні матеріали (посудини зі щільно закритими пробками, скляні банки, щільний папір, целофанові пакети, картонні коробки різних розмірів, мотузки, парафін), набори жир- та спирторозчинних барвників (для виявлення слідів легкозаймистих рідин), газоаналізатори (для визначення домішок у повітрі), механічні щупи, засоби освітлення (Tsymbal, 2004, p. 41-42).

Часто слідчий прибуває на місце огляду ще до завершення пожежі. У такому випадку одразу після прибуття на місце події слідчому необхідно виявити й відобразити в протоколі огляду такі обставини: стан погоди, напрямок і силу вітру; розміщення будови, що горить, відносно сторін світу; зона дії вогню (звідки йде дим і звідки виривається полум'я); колір диму й полум'я; які засоби пожежогасіння та в якій частині будівлі застосовували пожежники в момент прибуття слідчого на місце події (Taran, Kitseliuk, & Hryha, 2017, p. 20).

Внесення до протоколу огляду місця події відомостей про засоби гасіння пожежі дасть змогу відобразити можливі зміни хімічних і фізичних якостей предметів, вилучених із місця події. Надалі під час проведення пожежно-технічної експертизи зазначені в матеріалах кримінального провадження засоби гасіння вогню нададуть можливість скорегувати експертні висновки, що буде слугувати

досягненню об'єктивності розслідування. Загалом увагу слід приділяти максимальному збереженню та збору матеріалів, які буде направлено на подальше експертне дослідження.

Безпосередньо на місці проведення огляду забезпечують організацію його охорони (території, предметів, об'єктів, слідів), надання допомоги потерпілим, планування огляду, проведення невідкладних заходів щодо ліквідації небезпечних наслідків події. Сторонніх осіб усувають за межі місця події. Встановлюють огорожу й знаки безпеки, налаштовують тимчасове освітлення. Також слід зауважити про необхідність аналізу всього комплексу невербальної інформації, яку спостерігає слідчий (Tishchenko, & Vashchuk, 2019, p. 169-179).

Слідчий, який є керівником групи, але не має спеціальних знань, повинен ужити заходів для того, щоб особи, які входять до групи, були проінструктовані про правила техніки безпеки під час розбирання конструкцій та пожежного сміття. Огляду місця пожежі часто передують розбирання обгорілих перекриттів. Тому учасники огляду повинні використовувати спецодяг пожежників й інші відповідні способи захисту (Taran, Kitseliuk, & Hryha, 2017, p. 19-23).

Розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із підпалами, у більшості випадків потребує урахування значного обсягу інформації, збирання якої, з огляду на масштабність подій, можливе лише в процесі первинного огляду місця події. Ліквідація наслідків пожежі у стислі строки та, як наслідок цього, втрата загальної цілісної картини обумовлюють підвищені вимоги до організації і проведення огляду із застосуванням всіх відомих методів фіксації обстановки, наслідків, обставин, ознак та слідів. Кожний із цих методів дає змогу не тільки зберегти відповідну інформацію, а й іноді виявити нову, не помічену під час огляду. Проте уявлення повної картини обстановки неможливе без узагальнення результатів її фіксації з використанням графічного відображення та подальшим уточненням стану об'єкта, умов, обставин, а також місцезорешування та дій учасників події. Належне графічне відображення місця події за результатами його огляду сприяє виявленню причинно-наслідкових зв'язків і підвищенню ефективності подальших слідчих (розшукових) дій.

Розрізняють оглядові, вузлові й детальні графічні матеріали. На оглядових фіксують місце події загалом, з позначенням взаємного розташування будівель і споруд на території об'єкта чи безпосередньо об'єкта у випадку складності його планування. На вузлових – зображують переважно невеликі за розмірами об'єкти або найбільш важливу ділянку місця

події. На детальних – викреслюють окремі сліди й предмети, принципів схеми (електричні, реконструкції пристосувань чи пристроїв вчинення підпалів, саморобних вибухових пристроїв).

Плани місцевості бувають повними, профільними та планами-маршрутами. Плани приміщень можуть бути простими, розгорнутими або відображати приміщення в розрізі.

У всіх випадках рекомендується максимально використовувати картографічні матеріали й наявну на об'єкті технічну документацію (копії генеральних планів, поверхових планів і розрізів, технологічних проєктів, схем з розміщенням обладнання та інженерних комунікацій), надання якої слід вимагати від адміністрації чи власника, адже в складних випадках її наявність значно спрощує процес графічного відображення обстановки.

Характерну обстановку, що склалася на місці події, фіксують з використанням загальноновживаних графічних позначень. Оформлюють ці матеріали як додатки до протоколу огляду місця події.

Висновки

Ефективне й результативне проведення огляду місця події під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, залежить від дотримання відповідних

криміналістичних рекомендацій: спочатку необхідно дослідити об'єкт пожежі, визначивши його межі. Попередньо слід ознайомитися з технічною документацією на об'єкт, отримати довідкову інформацію від власника чи користувача житла, іншого приміщення, щодо якого було здійснено підпал. Усі дії під час огляду місця події ретельно фіксують у протоколі й додатках до нього – фототаблиці, відеозапису. Необхідно обов'язково проводити відеозапис, якщо місце огляду мало динамічні ознаки: пожежа, що триває, наявні певні ділянки, де відбувається горіння. Важливим видом додатка до протоколу є плани та схеми, які оформлюють згідно з криміналістичними рекомендаціями. З огляду на необхідність залучення до правозастосовної практики інноваційних технологій, досягнень науково-технічного прогресу, перспективним вбачається залучення до проведення огляду місця події під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом підпалу, технологій 3D сканування об'єктів, що дає змогу зафіксувати на електронних носіях обстановку місця події, слідову картину, зокрема сліди пожежі на об'єктах, а також електричні прилади й обладнання, технічне устаткування, характерні зміни конструкцій, виявлені в зоні осередку пожежі.

REFERENCES

- Bezvesilnyi, V.D., & Diachenko, O.F. (2007). *Rozsliduvannia ta sudovi ekspertyzy pozhezh [Investigations and forensic examinations of fires]*. Kharkiv: Kompaniia SMIT [in Ukrainian].
- Chornous, Yu.M. (2020). *Kryminalistychnе zabezpechennia kryminalnoho provadzhennia: rivni, napriamy ta formy realizatsii [Forensic support of criminal proceedings: directions, levels and forms of implementation]*. *Kryminalistyka i sudova ekspertyza, Forensics and forensics*, 65, 40-51. doi: <https://doi.org/10.33994/kndise.2020.65.04> [in Ukrainian].
- Chornous, Yu.M. (2017). *Kryminalistychnе zabezpechennia rozsliduvannia zlochyniv [Forensic support of crime investigation]*. Vinnutsia: Nilan-LTD [in Ukrainian].
- Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: vid 13 kvit. 2012 r. No. 4651-VI [Criminal Procedural Code of Ukraine from April 13, 2012, No. 4651-VI]. (n.d.). [zakon2.rada.gov.ua](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-172). Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-172> [in Ukrainian].
- Kvalifikatsiini oznaky pidpalu [Qualifying signs of arson]. (2019). *Sait "Evroservis. Tsentр poznarnoy bezopasnosti"*, Site "Euroservice. Fire Safety Center". Retrieved from <https://euroservis.com.ua/ua/osnovnye-priznaki-podzhoga> [in Ukrainian].
- Nakaz MVS Ukrainy "Pro zatverdzhennia Instruksii pro poriadok zaluchennia pratsivnykiv orhaniv dosudovoho rozsliduvannia politsii ta Ekspertnoi sluzhby Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy yak spetsialistiv dlia uchasti v provedenni ohliadu mistsia podii": vid 3 lystop. 2015 r. No. 1339 [Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine "On approval of the Instruction on the procedure for involving employees of the pre-trial investigation police and the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine as specialists to participate in the inspection of the scene" from November 3, 2015, No. 1339]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1392-15> [in Ukrainian].
- Nakaz MVS Ukrainy "Pro zatverdzhennia Instruksii z orhanizatsii vzaiemodii orhaniv dosudovoho rozsliduvannia z inshymy orhanamy ta pidrozdilamy Natsionalnoi politsii Ukrainy v zapobihanni kryminalnym pravoporushenniam, yikh vyjavlenni ta rozsliduvanni": vid 7 lyp. 2017 r. No. 575 [Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine "On approval Instruction on the organization of interaction of bodies of pre-judicial investigation with other bodies and divisions of National police of Ukraine in prevention of criminal offenses, their detection and investigation" from July 7, 2017, No. 575]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text> [in Ukrainian].
- Nakaz MVS Ukrainy "Pro zatverdzhennia Poriadku spilnykh dii Natsionalnoi politsii Ukrainy, Derzhavnoi sluzhby Ukrainy

- z nadzvychaynykh sytuatsii ta Ekspertnoi sluzhby Ministerstva vnutrishnykh sprav Ukrainy pid chas provedennia ohliadu mistsia pozhezhi, vyiavlennia, prypynennia, poperedzhennia ta rozsliduvannia kryminalnykh pravoporushen ta inshykh podii, poviazanykh z pozhezhamy": vid 24 lyp. 2017 r. No. 621 [Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine "On approval of the Procedure for joint actions of the National Police of Ukraine, the State Emergency Service of Ukraine and the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine during the inspection of the fire, detection, termination, prevention and investigation of criminal offenses and other events related to fires" from July 24, 2017, No. 621]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0998-17#n7> [in Ukrainian]
- Piaskovskiyi, V.V., Chornous, Yu.M., & Samodin, A.V. (et al.). (2020). *Kryminalistyka [Criminalistics]*. Kyiv: Pravo [in Ukrainian].
- Taran, O.V., Kitseliuk, V.M., & Hryha, M.A. (2017). *Rozsliduvannia porushen vstanovlenykh zakonodavstvom vymoh pozheznoi bezpeky [Investigation of violations of fire safety requirements established by law]*. Kyiv: NAVS [in Ukrainian].
- Tishchenko, V.V., & Vashchuk, O.P. (2019). Spryiniattia ta vykorystannia verbalnoi ta neverbalnoi informatsii pid chas provedennia slidchykh (rozshukovykh) dii [Perception and use of verbal and non-verbal information during investigative (investigative) actions]. *Kryminalistyka i sudova ekspertyza, Forensics and forensics*, 64, 169-179. doi: <https://doi.org/10.33994/kndise.2019.64.1> [in Ukrainian].
- Tsymbal, M.L. (2004). *Rozsliduvannia pozhezh (ohliad mistsia podii ta problemy zastosuvannia spetsialnykh znan) [Investigation of fires (review of the scene and problems of application of special knowledge)]*. Kharkiv: Hryf [in Ukrainian].
- Yedynyi zvit pro kryminalni pravoporushennia po derzhavi za sichen-hruden [The only report on criminal offenses in the state for January-December]. (2020). *Sait "Ofis Heneralnoho prokurora", Site "Office of the Attorney General"*. Retrieved from https://www.gp.gov.ua/ua/stat_n_st?dir_id [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Безвесільний В. Д., Дьяченко О. Ф. Розслідування та судові експертизи пожеж : довід.-метод. посіб. Харків : Компанія СМІТ, 2007. 192 с.
- Чорноус Ю. М. Криміналістичне забезпечення кримінального провадження: рівні, напрями та форми реалізації. *Криміналістика і судова експертиза*. 2020. Вип. 65. С. 40–51. doi: <https://doi.org/10.33994/kndise.2020.65.04>.
- Чорноус Ю. М. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів : монографія. Вінниця : Нілан-ЛТД, 2017. 492 с.
- Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-172>.
- Кваліфікаційні ознаки підпалу. 2019. *Евросервис. Центр пожарной безопасности* : [сайт]. URL: <https://euroservis.com.ua/ua/osnovnye-priznaki-podzhoga>.
- Про затвердження Інструкції про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події : наказ МВС України від 3 листоп. 2015 р. № 1339. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1392-15>.
- Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні : наказ МВС України від 7 лип. 2017 р. № 575. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text>.
- Про затвердження Порядку спільних дій Національної поліції України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України під час проведення огляду місця пожежі, виявлення, припинення, попередження та розслідування кримінальних правопорушень та інших подій, пов'язаних з пожежами : наказ МВС України від 24 лип. 2017 р. № 621. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0998-17#n7>.
- Криміналістика : підручник / [В. В. Пясковський, Ю. М. Чорноус, А. В. Самодін та ін.]. Київ : Право, 2020. 752 с.
- Таран О. В., Кіцелюк В. М., Грига М. А. Розслідування порушень встановлених законодавством вимог пожежної безпеки : метод. рек. Київ : НАВС, 2017. 45 с.
- Тіщенко В. В., Ващук О. П. Сприйняття та використання вербальної та невербальної інформації під час проведення слідчих (розшукових) дій. *Криміналістика і судова експертиза*. 2019. Вип. 64. С. 169–179. doi: <https://doi.org/10.33994/kndise.2019.64.1>.
- Цимбал М. Л. Розслідування пожеж (огляд місця події та проблеми застосування спеціальних знань) : монографія. Харків : Гриф, 2004. 360 с.
- Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за січень–грудень, 2020. *Офіс Генерального прокурора* : [сайт]. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stat_n_st?dir_id.

Стаття надійшла до редколегії 27.01.2021

Lisitskyi A. – Researcher of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9908-6267>

Tactics of inspection of the scene during the investigation of criminal offenses committed by arson

*Investigation of criminal offences committed in the form of arson requires extra attention as indicates the use of socially dangerous method, determines the crime category. Investigative (search) actions are the core approaches, in particular – crime scene examination. The **purpose** of the paper is to study the organization and tactics of crime scene examination in the course of investigating criminal offences committed in the form of arson. **Methodology.** Authors applied a set of general and specific scientific methods, namely: formal logic (analysis, synthesis, deduction, induction, analogy); special legal methods (comparative, systemic analysis). **Scientific novelty.** Based on the study of empirical and theoretical sources the significance of special knowledge use in the course of investigating criminal offences committed in the form of arson has been underlined. Namely: forensic inspector or forensic technician of the National Police of Ukraine, expert of the Expert Service of the Ministry of Interior of Ukraine, specialist of the territorial body of the State Emergency Service of Ukraine. Taking into account the investigative situation, a specialist of the bomb squad, a K-9 handler etc. may be involved in the examination process. **Conclusions.** Organizational and tactical tasks of crime scene examination in the course of investigating criminal offences committed in the form of arson are: search for the spot cone with the traces left by fire on vertical and horizontal surfaces; comparison of the features of the spot with the peculiarities of equipment construction and operation, qualities of substances and materials used in the technological process; checking the condition of automatic fire detection and extinguishing means; use of all available means to detect and seize items and other media containing evidentiary information.*

Keywords: fire accident; criminal proceeding; pre-trial investigation; investigative (search) actions; organization; tactics.

Кошинець В. В. – доктор юридичних наук, доцент, начальник Західного міжрегіонального управління з питань виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції України, м. Київ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3694-4586>;

Рівчаченко О. А. – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1817-4223>

Особливості професійно-психологічної підготовки слідчих Національної поліції України до допиту дітей – жертв насильства

Наукову статтю присвячено питанням удосконалення процесу професійно-психологічної підготовки слідчих Національної поліції України в напрямі провадження допиту з дітьми – жертвами насильства. Актуальні проблеми поширення різних форм насильства щодо дітей, обрання вектору надання поліцейських послуг на міжнародному рівні, зі спрямуванням на стандарти міжнародного співтовариства, потребують суттєвого перегляду й оновлення програм професійної підготовки фахівців, яких залучають до кримінальних проваджень за участю дітей – жертв насильства. **Метою** статті є дослідження особливостей професійно-психологічної підготовки слідчих Національної поліції України до допиту дітей – жертв насильства як однієї з основних характеристик успішності професійної діяльності й забезпечення прав дитини. **Методологія.** Під час підготовки статті використано окремі загальнонаукові та спеціально-наукові методи пізнання, а саме: історичний, філософсько-правовий, порівняльний, системний, функціональний, узагальнення та психологічні методи: анкетування, опитування, бесіди, тестування. **Наукова новизна.** На підставі результатів емпіричного дослідження сучасного стану та проблем професійно-психологічної підготовки слідчих Національної поліції до допиту дітей – жертв насильства, її ролі та значення визначено шляхи вдосконалення професійно-психологічної підготовки. На цій основі розроблено пропозиції щодо оптимізації професійно-психологічної підготовки слідчих шляхом внесення змін до програм професійної та післядипломної освіти, а також розроблення спецкурсів і тренінгових факультативних програм з використанням навчально-тренувального полігону «Зелена кімната». **Висновки.** Аналіз проблеми професійно-психологічної підготовки слідчих до провадження допиту дітей – жертв насильства засвідчує, що в процесі професійного становлення фахівців необхідно обов'язково враховувати запити практичної діяльності, сучасні методика й допоміжні демонстраційні засоби, передбачати використання практично орієнтованих методів інтерактивного навчання дорослих, а також надання психолого-методичної допомоги фахівцям, що долучаються до кримінальних проваджень за участю дітей. Отже, усебічна професійно-психологічна підготовка слідчих Національної поліції України до допиту дітей – жертв насильства забезпечить ефективне виконання професійних завдань і покращить стан реального правового та психологічного захисту дитини, яка потерпіла від злочину. Висвітлені питання не є остаточними й потребують подальших наукових розвідок.

Ключові слова: права; свободи дитини; професійно-психологічна підготовка; слідчий; допит; дитина-жертва; насильство.

Вступ

Процедура провадження розслідування злочинів щодо статевої недоторканості неповнолітніх (малолітніх) є складною та багатоетапною, містить потенційно складні наслідки повторного психологічного травмування дітей, що беруть у ній участь. Слід зазначити, що, набувши членства в міжнародних правозахисних організаціях, Україна взяла на себе низку зобов'язань у сфері реформування чинного законодавства на підставі норм і стандартів міжнародної спільноти. Таке зобов'язання стосується норм і стандартів щодо захисту дітей – жертв насильства або свідків злочинів, оскільки захист прав дітей та просування правосуддя, дружнього до дітей, є пріоритетним завданням для правових систем держав-учасниць. В умовах сьогодення вимоги до якості підготовки фахівців слідчих підрозділів НПУ значно підвищено з огляду на стан криміногенної обстановки в державі й орієнтації на дієве забезпечення захисту прав і свобод дитини. Проблеми професійної підготовки слідчих та інших

працівників НПУ, які долучаються до проведення допиту дітей – жертв насильства, неодноразово визначали актуальними провідні вчені-юристи та психологи.

Особливості провадження слідчих дій загалом і допиту зокрема за участю дітей – жертв насильства розглядали в наукових розробках як вітчизняних, так й іноземних авторів: С. Авраменка, Ю. Азарова, О. Бандурки, Р. Белкіна, М. Денисовського, З. Гулкевич, Л. Захаренко, Л. Казміренко, А. Козлової, В. Коновалової, К. Левченко, Н. Лях, Т. Мальованої, Н. Мілорадова, В. Мозгової, М. Морозової, Я. Овсянникової, О. Працюка, В. Пясковського, В. Слотюк, К. Тищенко, І. Томчук, П. Тюриної, Н. Федоровської, О. Цільмак, Т. Цюман, С. Яковенка та ін.

Попри інтенсивне збільшення кількості наукових праць, присвячених дослідженню психологічних аспектів професійної підготовки поліцейських, які долучаються до проведення допиту дітей – жертв насильства, теоретичні й методологічні питання залишаються актуальними.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є дослідження особливостей професійно-психологічної підготовки слідчих Національної поліції України до допиту дітей – жертв насильства як однієї з основних характеристик успішності професійної діяльності й забезпечення прав дитини. Відповідно до мети поставлено такі основні завдання дослідження: проаналізувати теоретичні аспекти проблеми здійснення професійно-психологічної підготовки слідчих НПУ до допиту дітей – жертв насильства, а також особливостей її організації та проведення; здійснити емпіричне вивчення окресленої проблеми в контексті розвитку й становлення особистості слідчого-професіонала; визначити шляхи підвищення ефективності професійно-психологічної підготовки слідчих НПУ.

Виклад основного матеріалу

Провідні вітчизняні дослідники проблеми подолання насильства щодо дітей Д. Пурас, О. Калашник, О. Кочемировська та Т. Цюман зауважують, що українське суспільство стало усвідомлювати, наскільки поширеним явищем є насильство в різних його формах і виявах, як це травмує дітей, що стають його жертвами. Усупереч поширеній думці, кривдниками є не незнайомці, а родичі й люди, яких дитина знає і яким довіряє. Діти часто соромляться чи бояться розповісти про те, що з них знущаються. Основними причинами незвернення дітей до правоохоронних органів вважають страх помсти кривдника, сором перед оточенням, зневіра в можливостях захисту, небажання згадувати та говорити про травмувальні події, а іноді діти просто не знають іншого ставлення до себе, а тому вважають його нормою. Якщо діти стають учасниками провадження, вони переживають напруження, тривогу, страх, почуття провини та сорому й не розуміють мету провадження, не знають юридичних термінів і своїх прав у провадженні, їх лякає незнайома ситуація та люди. Учені зазначають, що діти – це особливі свідки в провадженні, що пов'язано з їх розвитком, когнітивними навичками, залежністю від тих, хто їх виховує, і пережитою жорстокістю. Умови та характер провадження також впливають на свідчення дітей, а тому надзвичайно важливим стають планування та підготовка до бесіди з дитиною для того, щоб отримати достовірні відомості, необхідні для розслідування злочину й недопущення повторного травмування дитини. Протягом останнього десятиліття проводили наукові дослідження на тему дітей-свідків, надійності й достовірності їхніх свідчень. Їх результати зводяться до одного значущого висновку: діти можуть буди надійними свідками, проте за однієї умови – дитину слід опитувати професійно і з дружнім до неї ставленням (Puras, Kalashnyk, Kochemyrovska, & Tsiuman, 2015, p. 3).

Зазначимо, що на всіх етапах провадження слідчих дій важливо спрямовувати увагу на забезпечення прав, інтересів і здоров'я дитини – жертви насильства, оскільки вона, з огляду на фізичну, розумову незрілість, потребує спеціальної охорони та піклування, що стосується і належного правового й соціального захисту, медичної та психологічної допомоги.

У зв'язку зі здійсненням проваджень з дітьми – жертвами насильства, у межах системи кримінального правосуддя відповідні стандарти й норми включають Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила), Керівні принципи Організації Об'єднаних Націй для попередження злочинності серед неповнолітніх (Ер-Рядські керівні принципи), Правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі, і Керівні принципи щодо дій в інтересах дітей в системі кримінального правосуддя. Водночас докладних і конкретних вказівок стосовно того, як слід поводитися з дітьми, що стали жертвами або свідками злочинів, в основних документах немає. Саме тому в Резолюції 2005/20 Економічна і Соціальна Рада прийняла Керівні принципи, що стосуються правосуддя в питаннях, пов'язаних з участю дітей – жертв і свідків злочинів (далі – Керівні принципи). Ці Керівні принципи заповнюють суттєву прогалину в міжнародних нормах, що стосуються поведінки з дітьми як жертвами або свідками злочинів. У цьому документі окреслено оптимальні види практики, засновані на узгодженості сучасних знань і відповідних регіональних та міжнародних нормах, стандартах і принципах правосуддя за участю дітей – жертв і свідків злочинів ("Spravochnik dlia spetsialistov", 2010, p. 1-2).

Щодо належної професійної підготовки фахівців у Керівних принципах, що стосуються правосуддя в питаннях, пов'язаних з участю дітей – жертв і свідків злочинів, глава XV «Здійснення», зазначено таке.

Фахівці, що працюють з дітьми – жертвами й свідками, повинні мати доступ до належної підготовки, освіти та інформації з метою вдосконалення і закріплення спеціалізованих методів, підходів та позицій, спрямованих на захист дітей – жертв і свідків, ефективне поведіння з ними з огляду на їх інтереси. У п. 41 зазначено, що фахівці повинні пройти підготовку для ефективного захисту й задоволення потреб дітей – жертв і свідків, зокрема в спеціалізованих підрозділах і службах. У п. 42 визначено, що така підготовка має передбачати:

- a) відповідні норми, стандарти й принципи в галузі прав людини, включаючи права дитини;
- b) принципи й етичні норми виконання відповідних службових обов'язків;
- c) ознаки та симптоми, які можуть свідчити про вчинення злочинів щодо дітей;

d) навички й методи оцінювання кризових ситуацій, передусім у разі звернення до будь-яких інстанцій, спрямовуючи увагу на необхідності дотримання конфіденційності;

e) вплив, наслідки, зокрема негативні фізичні та психологічні наслідки, а також травматичний вплив злочинів щодо дітей;

f) спеціальні заходи й методи надання допомоги дітям – жертвам і свідкам у процесі здійснення правосуддя;

g) міжкультурні та вікові проблеми, пов'язані з мовою, релігією, соціальним становищем, статтю;

h) належні навички спілкування між дорослими й дітьми;

i) методи опитування та оцінювання, що зводять до мінімуму будь-яку можливість травмування дитини й водночас забезпечують отримання від неї інформації максимально високої якості;

j) навички поведінки з дітьми – жертвами та свідками на основі уваги, розуміння, конструктивного й підбадьорливого підходу;

k) методи захисту та представлення доказів і допиту дітей-свідків;

l) функції фахівців, що працюють з дітьми – жертвами та свідками, і використовуваними ними методи.

Іншим документом, у якому найдокладніше визначаються вимоги до допиту дитини – свідка чи жертви злочинних посягань, є Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція 2007 року, CETS № 201), яка була ратифікована Верховною Радою України 27 серпня 2012 року й набула чинності з 1 грудня 2012 року ("Konventsiiia Rady Yevropy", 2007, p. 4). Зокрема, у ст. 35 «Опитування дитини» цієї Конвенції зазначено, що кожна держава повинна вживати необхідних законодавчих та інших заходів для забезпечення проведення опитувань дитини:

– особою, спеціально підготовленою із цією метою;

– одразу після повідомлення фактів компетентним органам без необґрунтованої затримки;

– за необхідності в спеціально обладнаному для цього приміщенні;

– одними й тими самими особами (якщо це доцільно й можливо) якнайменшої кількості й настільки, наскільки це для мети кримінального провадження є вкрай необхідним;

– можливості супроводження її законним представником або дорослим (де це доцільно), якого дитина сама обирає, якщо стосовно цієї особи не буде винесено мотивованого рішення про інше.

Наявні методи й підходи до діяльності відповідних органів і підрозділів поліції України, зазначає Д. В. Швець, потребують оновлення, оскільки саме від них безпосередньо залежить здоров'я, безпека й інколи життя дітей, які опинилися в складній життєвій ситуації (Shvets,

2019, p. 29). Слід зазначити, що в низці країн було створено спеціальні поліцейські підрозділи, які спеціалізуються на злочинах, пов'язаних із дітьми, у яких працюють співробітники правоохоронних органів, що пройшли спеціальну підготовку за напрямом боротьби з конкретними формами злочинності, жертвами якої є діти. Таким співробітникам також може бути надана можливість застосовувати спеціальні засоби й інструменти виконання професійної діяльності (наприклад, допуск до всіх приміщень і будівель без відповідного ордеру) для вжиття невідкладних дій з розслідування злочинів і допомоги дитині – жертві насильства.

Учені М. Д. Денисовський, І. О. Томчук, В. А. Слотюк слушно зауважують, що, крім знання кримінального процесуального законодавства, під час проведення допиту слідчому необхідно вміти використовувати різноманітні законні заходи впливу на особу, урахувавши її індивідуальні й вікові особливості. Надзвичайно серйозно слід готуватися до допиту в тому випадку, якщо його буде проведено за участю неповнолітньої особи, яка потребує особливого підходу. Допит неповнолітнього має ґрунтуватися насамперед на психологічних характеристиках допитуваного й знаннях про нього, що відповідають його віку. Саме тому автори зазначають про обов'язкову участь під час допиту неповнолітніх спеціально уповноважених слідчих (Denysovskiy, Tomchuk, & Slotiuk, 2020).

Ми цілком поділяємо думку В. Мозгової, яка вважає, що, попри підвищений ступінь складності кримінальних проваджень про вчинення суспільно небезпечних дій сексуального характеру стосовно неповнолітніх, дидактичні питання щодо підготовки процесуальних керівників, слідчих та інших фахівців, які безпосередньо здійснюють або залучаються до слідчих (розшукових) дій стосовно дітей у таких провадженнях, майже не розробляли. Як наслідок під час проведення допиту потерпілих від насильства дітей достатньо часто використовують традиційні методи, які не враховують як вікові особливості, так і психологічний стан таких дітей, що не тільки негативно позначається на перебігу провадження, а й призводить до їх повторної травматизації. Водночас кваліфікований підхід до проведення їх допиту дає змогу запобігти настанню таких наслідків й отримувати від дитини достовірну, максимально повну інформацію, що стосується предмета доказування в конкретному кримінальному провадженні (Mozhova, 2015, p. 94).

Питання кадрового забезпечення, на думку Ю. І. Азарова, мають включати розроблення програм й організацію проведення низки заходів, спрямованих на підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації спеціалістів, які працюють з дітьми, зокрема й такими, що є потерпілими від вчинених проти них злочинів (Azarov, 2020, p. 29).

На наш погляд, з метою підвищення якості виконання службових завдань й ефективності

професійної діяльності слідчим необхідно володіти широкими знаннями в різних галузях права, бути обізнаним у певних напрямках педагогіки та психології, віктимології, орієнтуватися в основних методах і прийомах педагогічного та психологічного впливу на особу. Водночас, зауважує М. А. Готвянська, творчий підхід, володіння та вміння інтерпретувати й використовувати законні заходи впливу на допитувану особу створюють криміналістичну платформу для отримання позитивних результатів під час проведення такого різновиду слідчої (розшукової) дії, як допит малолітньої або неповнолітньої особи (Hotvianska, 2019, p. 247).

Одним з напрямів професійної підготовки поліцейських НПУ згідно з вимогами чинних відомчих нормативних документів є професійно-психологічна підготовка, яку проводять у практичних підрозділах і на базі ЗВО МВС України й має на меті формування та розвиток професійно-важливих якостей фахівців, умінь і навичок застосування сучасних досягнень юридичних, психологічних, педагогічних, соціологічних та інших наук у межах спеціалізації. Проте наявні й певні прогалини системи професійної підготовки поліцейських, про що неодноразово зазначали дослідники. Наприклад, Н. Мілорадова стверджує, що наявна система підготовки фахівців у ЗВО із специфічними умовами навчання є послідовною та логічно завершеною, однак традиційно склалося, що в програмах навчання акцентують на теоретичній складовій фахової підготовки, що, на погляд автора, знижує ефективність процесу адаптації молодих фахівців на практиці та гальмує можливості подальшої особистої професійної самореалізації. Тому об'єктами посиленої уваги в межах програмного навчання молодих поліцейських мають стати шляхи формування умінь практичного застосування одержаних теоретичних знань. На сучасному етапі в межах підготовки фахівців триває пошук нових ефективних форм, методів і прийомів навчання. Одним з найперспективніших поміж них є використання психологічних тренінгових технологій, а саме професійно-психологічних тренінгів. Автор зазначає, що саме за допомогою професійно спрямованих тренінгів можливим є опрацювання загальних і спеціальних комунікативних умінь, необхідних слідчому під час проведення такої слідчої (розшукової) дії, як допит (Miloradova, 2020, p. 62, 67). І. І. Сенчук слушно зазначає, що необхідно переглядати зміст і тематику занять із службової підготовки, заняття слід проводити не задля законспектування відомого з року в рік закону. Необхідно розглядати в більшому обсязі саме психологічні та правові аспекти проблемних питань службової діяльності, аналізувати помилки інших поліцейських задля недопущення їх повторення (Senchuk, 2018, p. 93).

На підставі здійсненого емпіричного дослідження сучасного стану та проблем професійної психологічної підготовки слідчих НПУ

до допиту дітей – жертв насильства ми розробили пропозиції щодо її оптимізації:

1. Навчання слідчих повинно тривати протягом всієї професійної діяльності з постійним моніторингом результативності й забезпеченням додаткового навчання (наприклад, за умов зміни спеціалізації в професії), безперервність процесу навчання має включати узгодженість навчальної тематики, поступальність, чергування розгляду теоретичних питань з практичними вміннями й навичками. Головною метою професійної підготовки є формування професійної компетентності фахівця, здійснення поступового переходу від загальних теоретичних знань до вузької поглибленої спеціалізації слідчого. У цьому разі дієвим є акмеологічний підхід до навчання дорослих осіб.

2. Метою професійно-психологічної підготовки слідчих є надання психолого-методичної допомоги слідчим, які розслідують злочини за участю дітей – жертв насильства. У цьому слідчому можуть допомагати інші фахівці, яких залучають до провадження справ за участю дітей – жертв насильства. Такими фахівцями є передусім ювенальні інспектори та психологи. Є. С. Зеленський визначає особливості професійної діяльності ювенальних інспекторів при досудовому розслідуванні кримінальних справ за участю дітей – супроводження кримінальних справ за участю дитини (Zelenskyi, 2019, p. 76). Л. М. Захаренко акцентує на можливості штатних психологів поліції надавати дієву допомогу слідчим, здійснювати психологічне консультування з метою підвищення ефективності проведення опитування дитини, яка стала жертвою чи свідком сексуального насильства, що регламентовано нормами законодавства й відомчими документами (Zakharenko, 2020, p. 99).

3. Для підвищення ефективності здійснення слідчої діяльності слідчому важливо знати не тільки факти, які стосуються встановлення істини у справі, а й володіти певним багажем психологічних знань і умінь, що нададуть можливість урахувати рівень розвитку дитини (особливості сприйняття, пам'яті, уваги, мислення та мовлення), особливості дитячого віку, наявний або переважний психічний стан, уміти використовувати зрозумілу дитині термінологію під час проведення слідчих дій, а також розпізнавати можливі вияви психологічної травми, спричиненої насильством. Саме тому слідчому необхідно опанувати методіку налагодження довірчих відносин з дитиною, яка є жертвою насильства, навчитися швидко й ефективно встановлювати психологічний контакт з дитиною. На думку М. М. Єфімова, встановлення психологічного контакту – це створення відповідної атмосфери, встановлення сприятливих відносин між слідчим і допитуваним, що стає чинником професійно-психологічного впливу на допитуваного та сприяє виконанню завдань допиту. Тому для зняття стану

напруженості, хвилювання, неспокійності, тривожності, неприязні, підозрливості під час проведення слідчої дії варто встановити з особою психологічний контакт, застосовуючи низку тактичних і психологічних прийомів (Yefimov, 2020, p. 203).

4. На наш погляд, протягом професійного навчання у ЗВО МВС України із специфічними умовами навчання для майбутніх слідчих Національної поліції України в навчальних програмах підготовки фахівців необхідно обов'язково передбачити вивчення таких нормативних навчальних дисциплін: основи психології, професійна комунікація та взаємодія, психологія конфлікту, основи вікової психології та педагогіки. Це, безумовно, покращить розуміння психологічних особливостей дитячого віку, поведінки та спілкування дітей різного віку, а також створить підґрунтя для ефективного розслідування кримінальних справ за участю дітей та розроблення профілактичних заходів з попередження вчинення насильницьких злочинів щодо дітей.

5. Вважаємо, що за допомогою факультативних занять слід передбачити психологічні спецкурси, які проводитимуть викладачі різних кафедр за напрямками підготовки фахівців разом із психологами підрозділів і науковими співробітниками наукових лабораторій на базі навчально-тренувального полігону «Зелена кімната» засобами активних педагогічних технологій (case-studies, дискусії, ділові рольові ігри, тренінги). Крім того, в освітньому процесі необхідно забезпечити постійний розвиток навчально-методичної матеріальної бази, розроблення та накопичення практично орієнтованих навчально-методичних матеріалів; організацію обміну досвідом викладачів щодо проведення бінарних занять і використання практично орієнтованих методів підготовки слідчих до провадження слідчих дій з дітьми.

Основна тематика тренінгових занять може передбачати такі теми: «Робота поліцейських щодо захисту прав та законних інтересів дітей», «Особливості психосексуального розвитку дітей і підлітків», «Психологічні особливості дітей – жертв насильства», «Характеристика психічних станів потерпілих, які пережили ситуацію сексуального насильства», «Методика «Зелена кімната», «Методика проведення опитування/допиту дитини – жертви насилля в «Зеленій кімнаті», «Психологічні особливості професійного спілкування з дітьми, які перебувають у конфлікті/контакті з законом», «Підготовка до допиту (підготовка фахівця до проведення допиту з жертвою сексуального насильства, підготовка дитини до проведення допиту», «Встановлення контакту з потерпілим/свідком – жертвою сексуального насильства», «Вікові особливості комунікації з дітьми та підлітками», «Робота з наркозалежними дітьми», «Медіація як засіб вирішення конфліктів», «Психологічні особливості поведінки членів сім'ї, у якій вчиняється

насильство», «Створення довірливих стосунків з дитиною в ході спілкування (опитування)», «Підготовка до проведення спілкування (опитування)», під час яких відпрацьовують не тільки теоретичні аспекти зазначених тем, а й розглядають новітні наукові розробки тактики та методики роботи з дітьми – жертвами насильства, набувають практичних навичок спілкування (опитування) з дитиною. Це надає можливість здобувати найпотрібнішу для професійної діяльності інформацію, підвищує професійну мотивацію та психологічну підготовленість до виконання службових обов'язків слідчих у реальних умовах практичної діяльності.

6. Загалом практичні заняття та вправи мають бути спрямовані на формування не стільки практичних умінь і навичок дій у різноманітних професійних ситуаціях, скільки практичного творчого мислення фахівців за допомогою практично орієнтованих методів навчання. Ми поділяємо позицію А. О. Антощука щодо необхідності використання в процесі підготовки здобувачів ступеня вищої освіти в ЗВО із специфічними умовами навчання навчальних полігонів й інтерактивних (віртуальних) симуляторів, їх системного застосування, оскільки саме вони є ефективним засобом для розвитку здобувачами вищої освіти своїх здібностей (Antoshchuk, 2020, p. 42). Позитивною є практика використання анатомічних ляльок під час допиту малолітніх осіб, які є потерпілими у вчиненні сексуально-насильницьких злочинів, що є демонстраційними засобами. Оскільки, слушно зауважує Н. Павлова, на практиці виявляється складно спілкуватися з дітьми, постраждалими від насильства. По-перше, дитина замикається в собі й не бажає розповідати незнайомій людині, що з нею трапилось. По-друге, у малому віці дитина не цілком правильно може описати подію через незнання термінології, передусім тієї, що стосується анатомічних частин тіла. Отримати необхідні свідчення від дитини без стресу та психологічного травмування можна шляхом використання анатомічних ляльок, оскільки дитина асоціює себе з лялькою і навіть може показати, як їй завдали шкоди. Тобто завдяки постановці питання «від третьої особи» краще встановлюється контакт між психологом або слідчим і дитиною. Не тільки діти, а й люди з певними вадами психіки, порушеннями мовлення та сенсорних відчуттів тощо можуть за допомогою демонстраційних засобів краще висловити, що з ними трапилось. Як демонстраційні засоби, за допомогою яких можна налагодити контакт і в ігровій формі отримати показання, можуть також бути: приладдя для самостійного відтворення дитиною подій шляхом малювання (олівці, ручка, фломастери, папір), ліплення (пластилін); набір карток (із зображеннями різних частин тіла, анатомічними малюнками, зображеннями емоцій, зображеннями подій тощо); м'які іграшки тварин, іграшки-автомобілі, іграшки-будинки тощо (для

застосування в ігровій формі) тощо. Водночас слідчому слід обов'язково дотримуватися певних принципів використання анатомічних ляльок під час допиту (Pavlova, 2020, p. 216-217).

Крім того, вважаємо за необхідне обов'язкове проведення спеціалізованих психологічних навчальних дисциплін у межах підвищення кваліфікації слідчих НПУ. Доцільним також є проведення бінарних занять із запрошенням представників державних, волонтерських, громадських організацій, що опікуються дітьми, які перебувають у конфлікті/контакті із законом, для забезпечення ефективної взаємодії в процесі виконання професійних завдань правоохоронних органів та реального забезпечення захисту прав і свобод дитини, реабілітації, відновлення після пережитого насилля, надання максимальної турботи щодо психічного та фізичного здоров'я дітей – жертв насильства.

Наукова новизна

Наукова новизна статті підтверджується результатами емпіричного дослідження сучасного стану та проблем професійно-психологічної

підготовки слідчих Національної поліції до допиту дітей – жертв насильства. Визначено роль і значення, а також основні шляхи, що довели свою ефективність під час проведення та вдосконалення професійно-психологічної підготовки поліцейських. На цій підставі сформульовано пропозиції щодо оптимізації професійно-психологічної підготовки слідчих шляхом внесення змін до програм професійної та післядипломної освіти, а також розроблення спецкурсів і тренінгових факультативних програм з використанням навчально-тренувального полігону «Зелена кімната».

Висновки

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що всебічна професійно-психологічна підготовка слідчих НПУ до допиту дітей – жертв насильства забезпечить ефективне виконання професійних завдань і покращить стан реального правового та психологічного захисту дитини, яка потерпіла від злочину. Висвітлені питання не є остаточними й потребують подальших наукових розвідок.

REFERENCES

- Antoshchuk, A.O. (2020). Nova metodyka provedennia praktychnykh zaniat v umovakh kryminalistychnykh polihoniv iz vykorystanniam 3d vizualizatsii [A new method of conducting practical classes in forensic training grounds using 3d visualization]. *Aktualni problemy dosudovoho rozsliduvannia ta sudovoho rozhlidu zlochniv proty statevoi svobody ta statevoi nedotorkanosti ditei, shliakhy yikh vyrishennia, Current problems of pre-trial investigation and trial of crimes against sexual freedom and sexual integrity of children, ways to solve them: Proceeding of the Scientific and Practical Conference* (pp. 40-43). V.V. Cherniei, S.D. Husariev, S.S. Cherniavskiyi, V.V. Korolchuk (Ed.). Kyiv: NAVS [in Ukrainian].
- Azarov, Yu.I. (2020). Deiaki pytannia protsesualnoi formy kryminalnogo provadzhennia yak harantii zabezpechennia prav dytyny [Some issues of the procedural form of criminal proceedings as a guarantee of the rights of the child]. *Aktualni problemy dosudovoho rozsliduvannia ta sudovoho rozhlidu zlochniv proty statevoi svobody ta statevoi nedotorkanosti ditei, shliakhy yikh vyrishennia, Current problems of pre-trial investigation and trial of crimes against sexual freedom and sexual integrity of children, ways to solve them: Proceeding of the Scientific and Practical Conference* (pp. 25-30). V.V. Cherniei, S.D. Husariev, S.S. Cherniavskiyi, V.V. Korolchuk (Ed.). Kyiv: NAVS [in Ukrainian].
- Denysovskiyi, M.D., Tomchuk, I.O., & Slotiuk, V.A. (2020). Deiaki osoblyvosti provedennia dopytu nepovnitnikh u kryminalnomu provadzhenni [Some features of interrogation of minors in criminal proceedings]. *Internauka*, 11. doi: <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2020-11> [in Ukrainian].
- Hotvianska, M.A. (2019). Takyka dopytu nepovnitnoho, vtiahnutoho u zlochnnu diialnist (okremi aspekty) [Tactics of interrogation of a juvenile involved in criminal activity (some aspects)]. *Visnyk Luhanskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav imeni E.O. Didorenka, Bulletin of Luhansk State University of Internal Affairs named after E.A. Didorenko*, 2(86), 246-257. doi: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.86.246-257> [in Ukrainian].
- Konventsiiia Rady Yevropy pro zakhyst ditei vid seksualnoi ekspluatatsii ta seksualnogo rozbeshchennia: mizhnar. dok. vid 25 zhovt. 2007 r. [Council of Europe Convention on the Protection of Children against Sexual Exploitation and Sexual Abuse from October 25, 2007]. (n.d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text [in Ukrainian].
- Miloradova, N.E. (2020). Zastosuvannia treninhovykh tekhnolohii u profesiinii pidhotovtsi slidchykh (na prykladi treninhu "Psykhologhiia dopytu") [Application of training technologies in professional training of investigators (on the example of training "Psychology of interrogation")]. *Yurydychna psykhologhiia, Legal psychology*, 1(26), 62-69. doi: <https://doi.org/10.33270/03202601.62> [in Ukrainian].
- Mozhova, V. (2015). Takyko-psykhologichni osoblyvosti dopytu nepovnitnikh, yaki postrazhdaly vid seksualnogo nasylstva [Tactical and psychological features of interrogation of minors who have suffered from sexual violence]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy, Scientific journal of the National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine*, 4, 94-104 [in Ukrainian].
- Pavlova, N.V. (2020). Vykorystannia demonstratsiinykh zasobiv (anatomichnykh lialok) pid chas dopytu malolitnoi osoby [Use of demonstration devices (anatomical dolls) during the interrogation of a minor]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav, Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 1, 215-220. doi: [10.31733/2078-3566-2020-1-215-220](https://doi.org/10.31733/2078-3566-2020-1-215-220) [in Ukrainian].
- Puras, D., Kalashnyk, O., Kochemyrovska, O., & Tsiuman, T. (2015). *Metodychni rekomendatsii shchodo opytuvannia ditei, shcho staly svidkami ta/abo zhehvamy nasylstva, a takozh vchynly nasylstvo [Guidelines for interviewing children, who were witnesses and/victim of violence, and also perpetrators of violence]*

- children who have witnessed and/or been victims of violence and who have committed violence]. T. Tsiuman (Eds.). Kyiv: Klymenko [in Ukrainian].
- Rezoliutsiia Ekonomichnoi ta sotsialnoi rady OON 2005/20 "Kerivni pryntsyipy, shcho stosuutsia pravosuddia v pytanniakh, poviazanykh z uchastiu ditei-zhertv ta svidkiv zlochyniv": vid 22 lyp. 2005 r. E/RES/2005/20 [UN Economic and Social Council Resolution 2005/20 "Guidelines on justice in matters related to the participation of child victims and witnesses of crime" from July 22, 2005, E/RES/2005/20]. (n.d.). [www.refworld.org.ru](https://www.refworld.org.ru/docid/528a1bfa4.html). Retrieved from <https://www.refworld.org.ru/docid/528a1bfa4.html> [in Ukrainian].
- Senchuk, I.I. (2018). Harantii profesiinoi diialnosti politseiskykh v suchasnykh umovakh [Guarantees of professional activity of policemen in modern conditions]. *Forum prava, Forum of law*, 3, 88-96. doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.1405638> [in Ukrainian].
- Shvets, D.V. (2019). Pidvyshchennia yakosti pidhotovky pratsivnykiv pidrozdiliv yuvenalnoi preventsii yak neobkhdna peredumova zakhystu prav i svobod ditei [Improving the quality of training of juvenile prevention workers as a necessary prerequisite for the protection of children's rights and freedoms]. *Suchasna yevropeiska politseistyka ta mozhlyvosti yii vykorystannia v diialnosti Natsionalnoi politsii Ukrainy, Modern European policing and possibilities of its use in the activity of the National Police of Ukraine: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference* (pp. 29-31). Kharkiv: Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav [in Ukrainian].
- Spravochnik dlia spetsialistiv i dolznostnykh lits po voprosam pravosuddia v delakh, sviazannykh s uchastiem detei - znertv i svideteley prestupleniy [A Handbook for Justice Professionals and Officials in Cases Involving Child Victims and Witnesses of Crime]. (2010). OON, Niu-York. (n.d.). www.unodc.org. Retrieved from https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/handbook_on_child_victims_and_witnesse.RUS.pdf [in Russian].
- Yefimov, M.M. (2020). Osoblyvosti vstanovlennia psykholohichnoho kontaktu pry provedenni dopytu pid chas rozsliduvannia zlochyniv proty moralnosti [Features of establishing psychological contact during interrogation during the investigation of crimes against morality]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav, Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 1, 200-204. doi: 10.31733/2078-3566-2020-1-200-204 [in Ukrainian].
- Zakharenko, L.M. (2020). Osoblyvosti psykholohichnoho suprovodzhennia slidchykh (rozshukovykh) dii za uchastiu ditei, yaki staly svidkami chy zhertvamy seksualnoho nasylstva [Peculiarities of psychological support of investigative (search) actions with the participation of children who have become witnesses or victims of sexual violence]. *Aktualni problemy dosudovoho rozsliduvannia ta sudovoho rozhlidu zlochyniv proty statevoi svobody ta statevoi nedotorkanosti ditei, shliakhy yikh vyrishennia, Current problems of pre-trial investigation and trial of crimes against sexual freedom and sexual integrity of children, ways to solve them: Proceeding of the Scientific and Practical Conference* (pp. 98-101). V.V. Cherniei, S.D. Husariev, S.S. Cherniavskiyi, V.V. Korolchuk (Ed.). Kyiv: NAVS [in Ukrainian].
- Zelenskyi, Ye.S. (2019). Administratyvno-pravovyi status yuvenalnogo politseiskoho: pytannia sohodennia [Administrative and legal status of a juvenile police officer: the issue of today]. *Pivdenoukrainskyi pravnychyi chasopys, South Ukrainian Law Journal*, 1, 75-77. doi: <https://doi.org/10.32850/sulj.2019.1-18> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Антощук А. О. Нова методика проведення практичних занять в умовах криміналістичних полігонів із використанням 3d візуалізації. *Актуальні проблеми досудового розслідування та судового розгляду злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей, шляхи їх вирішення* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 19 черв. 2020 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський, В. В. Корольчук]. Київ : НАВС, 2020. С. 40–43.
- Азаров Ю. І. Деякі питання процесуальної форми кримінального провадження як гарантії забезпечення прав дитини. *Актуальні проблеми досудового розслідування та судового розгляду злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей, шляхи їх вирішення* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 19 черв. 2020 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський, В. В. Корольчук]. Київ : НАВС, 2020. С. 25–30.
- Денисовський М. Д., Томчук І. О., Слотюк В. А. Деякі особливості проведення допиту неповнолітніх у кримінальному провадженні. *Internauka*. 2020. № 11. doi: <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2020-11>.
- Готвянська М. А. Тактика допиту неповнолітнього, втягнутого у злочинну діяльність (окремі аспекти). *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2019. Вип. 2 (86). С. 246–257. doi: <https://doi.org/10.33766/2524-0323.86.246-257>.
- Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального розбещення : міжнар. док. від 25 жовт. 2007 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text.
- Мілорадова Н. Е. Застосування тренінгових технологій у професійній підготовці слідчих (на прикладі тренінгу «Психологія допиту»). *Юридична психологія*. 2020. № 1 (26). С. 62–69. doi: <https://doi.org/10.33270/03202601.62>.
- Мозгова В. Тактико-психологічні особливості допиту неповнолітніх, які постраждали від сексуального насильства. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2015. № 4. С. 94–104.
- Павлова Н. В. Використання демонстраційних засобів (анатомічних ляльок) під час допиту малолітньої особи. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 1. С. 215–220. doi: 10.31733/2078-3566-2020-1-215-220.
- Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство : метод. посіб. / авт.-упоряд. : Д. Пурас, О. Калашник, О. Кочеміровська, Т. Цюман ; за заг. ред. Т. Цюман. Київ : Клименко, 2015. 114 с.

- Керівні принципи, що стосуються правосуддя в питаннях, пов'язаних з участю дітей-жертв та свідків злочинів : Резолюція Економічної та соціальної ради ООН 2005/20 від 22 лип. 2005 р. E/RES/2005/20. URL: <https://www.refworld.org.ru/docid/528a1bfa4.html>.
- Сенчук І. І. Гарантії професійної діяльності поліцейських в сучасних умовах. *Форум права*. 2018. № 3. С. 88–96. doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.1405638>.
- Швець Д. В. Підвищення якості підготовки працівників підрозділів ювенальної превенції як необхідна передумова захисту прав і свобод дітей. *Сучасна європейська поліцейська та можливості її використання в діяльності Національної поліції України* : зб. тез доп. учасників Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 11 квіт. 2019 р.). Харків : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2019. С. 29–31.
- Справочник для специалистов и должностных лиц по вопросам правосудия в делах, связанных с участием детей – жертв и свидетелей преступлений. ООН, Нью-Йорк, 2010. URL: https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/handbook_on_child_victims_and_witnesse.RUS.pdf.
- Єфімов М. М. Особливості встановлення психологічного контакту при проведенні допиту під час розслідування злочинів проти моральності. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 1. С. 200–204. doi: 10.31733/2078-3566-2020-1-200-204.
- Захаренко Л. М. Особливості психологічного супроводження слідчих (розшукових) дій за участю дітей, які стали свідками чи жертвами сексуального насильства. *Актуальні проблеми досудового розслідування та судового розгляду злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей, шляхи їх вирішення* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 19 черв. 2020 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський, В. В. Корольчук]. Київ : НАВС, 2020. С. 98–101.
- Зеленський Є. С. Адміністративно-правовий статус ювенального поліцейського: питання сьогодення. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 1. С. 75–77. doi: <https://doi.org/10.32850/sulj.2019.1-18>.

Стаття надійшла до редколегії 28.01.2021

Koshchynets V. – Doctor of Law, Associate Professor, Head of the Western Interregional Department for the Execution of Criminal Punishments of the Ministry of Justice of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3694-4586>;

Rivchachenko O. – Ph.D in Law, Senior lecturer of the Department of Legal Psychology of the National Academy of internal Affairs, Kyiv, Ukraine, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1817-4223>

Features of Professional and Psychological Training the Investigators of the National Police of Ukraine for the Interrogation of Children – Victims of Violence

*The scientific article is devoted to the issues of improving the process of professional and psychological training the investigators of the National Police of Ukraine in the field of interrogation of children – the victims of violence. The current problems of the spread the various forms of violence against children, the choice of the vector the police services at the international level, with a focus on international standards, require significant revision and updating the training programs for specialists involved in criminal proceedings with children – the victims of violence. The **purpose** of the article is to research the features of professional and psychological training the investigators of the National Police of Ukraine to interrogate children – victims of violence as one of the main characteristics of the professional success and ensuring the rights of a child. **Methodology.** In preparation the article one used some general and special scientific methods of cognition, in particular: historical, philosophical and legal, comparative, systemic, functional, generalization and psychological methods: questionnaires, surveys, interviews, testing. **Scientific novelty.** As a result of an empirical research of the current condition and problems of the professional and psychological training of the National Police investigators for the interrogation of children - victims of violence, its role and significance, the ways to improve professional and psychological training have been identified. On this basis, we have developed proposals to optimize the professional and psychological training of investigators by making changes to vocational and postgraduate education programs, as well as the development of special courses and optional training programs using the training ground «Green Room». **Conclusions.** The analysis of the problem the professional and psychological preparation of investigators for interrogation the children – victims of violence, showed that in the process of professional development of specialists it is necessary to take into account requests the practical activities, modern methods and aids, to provide the use of practice-oriented methods of interactive adult study, and also providing psychological and methodological assistance to the specialists involved in criminal proceedings with children. Thus, the comprehensive professional and psychological preparation of NPU investigators for the interrogation the children – victims of violence, will ensure the effective performance the professional tasks and improve the condition of real legal and psychological protection of the child – the victim of a crime. The issues covered are not final and require further scientific investigations.*

Keywords: rights; freedoms of a child; professional and psychological training; investigator; interrogation; the child – the victim; violence.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Вимоги до структури й технічного оформлення статей

У Національній академії внутрішніх справ триває прийом наукових статей для опублікування у фахових виданнях:

- «**Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ**» (з юридичних наук);
- «**Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ**» (з юридичних наук);
- «**Філософські та методологічні проблеми права**» (з юридичних наук);
- «**Юридична психологія**» (з юридичних і психологічних наук).

Редколегія приймає до опублікування статті, які мають такі **структурні елементи**:

1. **Індекс УДК** – у верхньому лівому кутку сторінки в першому рядку (Times New Roman, кегль 12, накреслення напівжирне, вирівнювання по лівому краю).

2. **Відомості про автора (авторів)**: прізвище, ім'я та по батькові автора, науковий ступінь, вчене звання, **ORCID**, посада, місце роботи (навчання) із зазначенням міста. Максимальна кількість співавторів – три особи. Зазначені відомості подають трьома мовами: українською, російською, англійською (додаток 1). Ім'я та прізвище автора мають бути транслітеровані відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» від 27 січня 2010 року № 55. Також обов'язково мають бути зазначені контакти (телефон, електронна пошта) (Times New Roman, кегль 14, інтервал 1,5).

3. **Заголовок (назва) статті**, поданий трьома мовами: українською, російською, англійською. Назва не має перевищувати 90 знаків з пробілами (Times New Roman, кегль 14, інтервал – 1,5, накреслення напівжирне, вирівнювання по центру).

4. Розширена **анотація** (у формі реферату), подана трьома мовами: українською, російською та англійською. Обсяг анотації – не менше ніж 1800 знаків з пробілами, одним абзацом (Times New Roman, кегль 14, інтервал 1,5). Вона має бути структурована за логікою опису матеріалу в статті й містити такі елементи:

- **мета** (виокремлення недосліджених аспектів порушеної проблематики);
- **методологія** (методологічний інструментарій, теоретичний базис);
- **наукова новизна** (основні результати дослідження);
- **висновки** (рекомендації, перспективи подальших наукових розвідок).

Анотація не має містити посилань і скорочень, а також дублювати текст статті (відповідно до вимог міжнародних наукометричних баз реферування та індексування). Відповідальність за англійський переклад покладається особисто на автора.

5. **Ключові слова** (6–10 окремих слів та/або у складі словосполучень, що складаються щонайбільше з двох слів) через крапку з комою. Їх подають українською, російською та англійською мовами (Times New Roman, кегль 14, інтервал 1,5).

6. **Текст статті** повинен бути структурованим та мати такі елементи:

- **вступ**: *актуальність* дослідження, *постановка проблеми* в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. *Обґрунтування новизни* дослідження через ступінь опрацьованості проблеми на основі *аналізу використаної літератури* з обов'язковим *розглядом останніх публікацій*, у яких започатковано або продовжено розв'язання проблеми, з виокремленням не вирішених раніше її частин;

- **мета і завдання дослідження**;
- **виклад основного матеріалу**: інтерпретація наявних позицій дослідників щодо висвітлення порушеної проблематики та обґрунтування нових отриманих наукових результатів;

- **наукова новизна**: теоретичні дані, обґрунтовані нові підходи в осмисленні матеріалу та нове розв'язання проблеми, що є вагомим зрушенням, порівняно з попередніми дослідженнями;

- **висновки**: стисло викладені результати дослідження та перспективи подальших розвідок.

Назви структурних елементів статті мають бути виділені напівжирним накресленням і розміщені по центру.

Обсяг основного тексту статті має становити **від 12 до 25 сторінок** (формат А4, кегль 14, інтервал 1,5), або 21 600–45 000 знаків з пробілами, у роздрукованому й електронному варіантах (формат .rtf) українською, російською чи англійською мовами. До статті англійською мовою обов'язково додають її україномовний переклад.

Посилання в тексті мають відповідати стилю APA (додаток 2).

7. **References** – транслітерований список літератури (латинськими літерами) **за алфавітом**, оформлений відповідно до **APA**-стилю (Times New Roman, кегль 12, інтервал 1,5).

8. **Список використаних джерел** (бібліографічний опис джерел, використаних під час підготовки статті, мовою оригіналу), оформлений згідно зі стандартом «ДСТУ 8302:2015. «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання» (Times New Roman, кегль 12, інтервал 1,5).

Порядок розміщення описів подається за порядком, представленим у References (без нумерації). Згідно з рекомендаціями міжнародних баз цитування, у пристатейній бібліографії повинно бути ядро джерел, яке має вплив на розвиток певної галузі науки.

References та список використаних джерел мають відповідати **таким вимогам**:

- кількість: 15–30 (для оригінальних статей), 30–50 (для оглядових статей) джерел, оформлених згідно із зазначеними стандартами (додаток 3). Більшість мають відображати сучасний стан наукових досліджень і **бути опублікованими не пізніше, ніж протягом останніх п'яти років**;
- наявність **не менше ніж трьох джерел латиницею** (статей з іноземних журналів із високим індексом впливовості, опублікованих протягом останніх двох-трьох років, і базових монографій);
- **80 % джерел повинні мати DOI**, ідентифікатор цифрового об'єкта (за винятком ретровидань – 10 %), який подають через пробіл після бібліографічного опису джерела (додаток 3);
- під час написання наукових праць рекомендуємо звертати увагу на публікації своїх колег у визнаних міжнародних виданнях, розміщених у науковому репозиторії НАВС, який постійно оновлюється достатньою кількістю електронних першоджерел. Це значно спростить ваш пошук;
- самопосилань має бути не більше ніж 10 %.

Для опублікування статті подають:

- роздрукований варіант статті з підписом автора, що означає повну його відповідальність за якість і наукову значущість поданого матеріалу;
- електронну версію тексту статті на USB-носії або електронною поштою: **rvc@naiau.kiev.ua**;
- витяг із протоколу засідання кафедри (наукової лабораторії) про рекомендацію зазначеної статті до відкритого друку.

Увага! Автори несуть повну відповідальність за достовірність викладеного матеріалу, точність наведених цитат, статистичних даних, власних назв, а також за те, що в матеріалах не містяться дані, які не підлягають відкритій публікації. Статті, подані з порушенням зазначених вимог, не приймають до друку. Виявлений редакцією факт плагіату є безумовною підставою для відхилення статті. **Редакційна колегія також не розглядає статті, принаймні один з авторів яких не має ORCID.**

Адреса для листування: 03035, Україна, м. Київ, пл. Солом'янська, 1 (відділ підготовки навчально-наукових видань НАВС).

Телефон для довідок: (044)-520-08-47.

E-mail: rvc@naiau.kiev.ua

З питань розміщення статей у фахових виданнях Національної академії внутрішніх справ звертатися:

«**Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ**» (виходить друком чотири рази на рік) – тел. (044) 520-08-47, e-mail: rvc@naiau.kiev.ua;

«**Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ**» (виходить друком двічі на рік) – тел. (044) 520-08-47, e-mail: rvc@naiau.kiev.ua;

«**Філософські та методологічні проблеми права**» (виходить друком двічі на рік) – тел. (044) 249-09-69, e-mail: oleg55newmail@gmail.com;

«**Юридична психологія**» (виходить друком двічі на рік) – тел. (044) 520-08-89, e-mail: lpsychology.j@gmail.com.

Додаток 1

**Відповідники основних посад,
наукових ступенів і вчених звань**

Термін українською	Рекомендовані варіанти перекладу
доктор юридичних наук	Doctor of Law
кандидат юридичних наук	Ph.D in Law
доктор філософії (з права)	Doctor of Philosophy (in Law)
професор	Professor
доцент	Associate Professor
старший викладач	Senior Lecturer
викладач	Lecturer
провідний/старший/молодший науковий співробітник	Leading/Senior/Junior Research Fellow
докторант	Doctoral Student
аспірант, ад'юнкт	Postgraduate Student
здобувач	Researcher

Приклад оформлення посилань у тексті статті (відповідно до стилю APA)

Посилання в тексті мають виглядати таким чином: (Gundy, 2016) або (Malivskyi & Neill, 2016; Schukking, 2018), або за наявності цитати (Slobodian & Yakovyna, 2016, p. 58).

Приклад посилань у тексті статті українською мовою:

На переконання голландського судді Європейського суду з прав людини Ж. Шуккінга (Schukking, 2018) важливо, щоб «Сторони продемонстрували дотримання прав людини та верховенства права шляхом забезпечення дотримання мінімальних гарантій статті 6 Конвенції» (p. 155).

Приклад посилань у тексті статті англійською мовою:

According to the French philosopher Jean-Luc Marion (1999, p. 352) "Descartes remains one of our closest contemporaries".

Приклад блокової цитати:

Адаптація наявних та успішно апробованих рекомендацій криміналістичної техніки, тактики і методики до умов цивільного та інших видів судочинства є найбільш доцільним і одночасно економічним шляхом впровадження зазначених рекомендацій в інші види судочинства з урахуванням правових умов їх реалізації (Isaenko, 2018, p. 38).

Поради щодо оформлення References та списку використаних джерел

У **References**, який складається з описів оригінальних англійських та/або транслітерованих латиницею джерел, та **списку використаних джерел** (кирилицею) порядок і кількість джерел мають збігатися та залишатися незмінними.

Оформити бібліографічний опис відповідно до **стилю APA** можна на сайті онлайн-автоматичного формування посилань: Citation Machine (<http://www.citationmachine.net/apa/cite-a-book>); <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual> або іншому.

Офіційну транслітерацію українського алфавіту латиницею затверджено в постанові Кабінету Міністрів України від 27.01.2010 № 55 «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею». Онлайн-транслітератор – <http://ukrlit.org/transliteratsiia>.

Для російської мови транслітерувати потрібно згідно з вимогами наказу ФМС Росії від 03.02.2010 № 26. Онлайн-транслітератор – <http://ru.translit.net/?account=zagranpassport>. Якщо вітчизняний журнал видається в перекладі на англійську мову, використовуйте англійські варіанти назви журналу та статті.

DOI видань можна знайти на сайті <http://www.crossref.org>

Підготовлені відповідно до загальноприйнятих вимог References та список використаних джерел матимуть такий вигляд:

References

- Gundy A.V., & Baumann-Grau, A. (2016). *Women, Incarceration, and Human Rights Violations: Feminist Criminology and Corrections by Ashgate*. London: Routledge. Retrieved from <https://www.taylorfrancis.com/books/9781134778423>. doi: <https://doi.org/10.4324/97811315546605>.
- Schukking, J. (2018). Protection of human rights and the Rule of Law in Europe: A shared responsibility. *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 36(2), 152-158. doi: 10.1177/0924051918767967.
- Walklate, S., McCulloch, J., Fitz-Gibbon, K., & Maher, J. (2019). Criminology, gender and security in the Australian context: Making women's lives matter. *Theoretical Criminology*, 23(1), 60-77. doi: <https://doi.org/10.1177/1362480617719449>.
- Akimov, M.O. (2018). Kryminalno-pravova okhorona svobody osoby: problemy ta shliakhy vyrishennia [Criminal defense of individual freedom: problems and solutions]. *Naukovyi visnyk Sivershchyny, Scientific herald of Sivershchyna*, 1(3), 141-151. doi: <https://doi.org/10.32755/sjlaw.2018.01.141> [in Ukrainian].
- Vdovenko, N.M. (2013). *Derzhavne rehulivannia akvakultury v Ukraini [State regulation of aquaculture in Ukraine monohrafiya]*. Kyiv: Kondor. doi: 10.25313/2520-2057-2013-5-465 [in Ukrainian].
- Isaenko, V.N. (2018). *Ispolzovanie vozmojnostei kriminalistiki i sudebnoi ekspertizy v prokurorskoj deiatelnosti [Using forensic and forensic capabilities in prosecution activities]*. Moscow: Prospekt. doi: <https://doi.org/10.31085/9785392284306-2019-152> [in Russian].

- Kozeratska, O.A. (2018). Analiz statystychnoi dostovirnosti obhruntuvannia kryteriiv "obmezhenoi osudnosti" u osib, yaki skoily seksualni zlochyny [Analysis of the statistical validity of the justification of the criteria of "limited sanity" for persons who committed sexual offenses]. *International Academy Journal*, 2, 10-14.
doi: https://doi.org/10.31435/rsglobal_wos/12072018/5982 [in Ukrainian].
- Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod: vid 4 lystop. 1950 r. [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms from November 4, 1950]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_004 [in Ukrainian].
- Kryriminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: vid 13 kvit. 2012 r. No. 4651-VI [Criminal Procedural Code of Ukraine from April 13, 2012, No. 4651-VI]. (n.d.). *zakon0.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> [in Ukrainian].
- Chernykh, H. (2015). Zlochynnist ta parametry nasyllia v ukrainskomu suspilstvi [Criminality and the parameters of violence in Ukrainian society]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka, Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv*, 6, 32-35.
doi: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/6.8> [in Ukrainian].

Список використаних джерел

- Gundy A. V., Baumann-Grau A. Women, Incarceration, and Human Rights Violations: Feminist Criminology and Corrections by Ashgate. London: Routledge, 2016. 156 p.
URL: <https://www.taylorfrancis.com/books/9781134778423>.
doi: <https://doi.org/10.4324/97811315546605>.
- Schukking J. Protection of human rights and the Rule of Law in Europe: A shared responsibility. *Netherlands Quarterly of Human Rights*. 2018. Vol. 36 (2). P. 152–158.
doi: 10.1177/0924051918767967.
- Walklate S., McCulloch J., Fitz-Gibbon K., Maher J. Criminology, gender and security in the Australian context: Making women's lives matter. *Theoretical Criminology*. 2019. № 23 (1). P. 60–77.
doi: <https://doi.org/10.1177/1362480617719449>.
- Акімов М. О. Кримінально-правова охорона свободи особи: проблеми та шляхи вирішення. *Науковий вісник Сіверщини*. 2018. № 1 (3). С. 141–151. doi: <https://doi.org/10.32755/sjlaw.2018.01.141>.
- Вдовенко Н. М. Державне регулювання аквакультури в Україні: монографія. Київ: Кондор, 2013. 464 с.
doi: 10.25313/2520-2057-2013-5-465.
- Исаенко В. Н. Использование возможностей криминалистики и судебной экспертизы в прокурорской деятельности. М.: Проспект, 2018. 192 с. doi: <https://doi.org/10.31085/9785392284306-2019-152>.
- Козерацька О. А. Аналіз статистичної достовірності обґрунтування критеріїв «обмеженої осудності» у осіб, які скоїли сексуальні злочини. *International Academy Journal. Web of Scholar*. 2018. № 2. С. 10–14. doi: https://doi.org/10.31435/rsglobal_wos/12072018/5982.
- Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. від 4 листопа. 1950 р.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_004.
- Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI.
URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
- Черних Г. Злочинність та параметри насилля в українському суспільстві. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2015. № 6. С. 32–35.
doi: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/6.8>.

Юридична психологія

1
(28)
2021

Науковий журнал

Виходить двічі на рік

Оформлення, комп'ютерний
набір і верстка
Я. В. Шумко

Видавець:
Національна академія
внутрішніх справ,
03035, Київ-35, пл. Солом'янська, 1
Свідоцтво про внесення до державного
реєстру виготовників
і розповсюджувачів видавничої
продукції ДК № 4155
від 13.09.2011

Підп. до друку 26.03.2021
Формат 60x84/8
Друк оперативний
Папір офсетний
Обл.-вид. арк. 6,25
Ум. друк. арк. 6,28
Вид. № 29/II
Наклад 50 прим.

Legal Psychology

1
(28)
2021

Scientific Magazine

Published semiannually

**Figuration, computer typing
and making up**
Ya. Shumko

Publisher:
National Academy of Internal Affairs
Ukraine, 03035, Kyiv
1, Solomianska square
State register certificate
of print production publishers
and distributors
series ДК No. 4155
dated from September 13th, 2011

Signed to print: dated from
March 26st, 2021
Dimensions: 60x84/8
Instant print
Offset paper
Standard publisher's pages 6,75
Simulated publisher's pages 6,28
Edition No. 29/II
Circulation 50